

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШАДРІНА ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 378.124+001.89:633.88 (477) «Гавсевич» (1883/1920)

ДИСЕРТАЦІЯ

**П.І. ГАВСЕВИЧ (1883–1920) – ВЧЕНИЙ ТА ОРГАНІЗАТОР
ДОСЛІДНИЦТВА З КУЛЬТУРИ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ**

07.00.07. – історія науки й техніки

.....

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

.....

Науковий керівник: **Вергунов Віктор Анатолійович**, доктор
сіельськогосподарських наук, професор, академік НААН

Київ –2019

АНОТАЦІЯ

Шадріна О.В. П.І. Гавсевич (1883–1920) – вчений та організатор дослідництва з культури лікарських рослин в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.07. «Історія науки й техніки». – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню творчого шляху теоретика і практика сільськогосподарської дослідної справи, популяризатора досягнень у галузі вивчення культури лікарських рослин, відомого українського політичного і громадського діяча – Петра Івановича Гавсевича (1883–1920), якому виповнилося у 2018 р. 135 років. В історію нашої країни він увійшов, насамперед, як засновник і перший директор Лубенської дослідної станції лікарських рослин. Разом із тим, на сучасному етапі творча й організаційна діяльність П.І. Гавсевича контекстово та з позицій історичної об'єктивності не розкрита, що актуалізує проблему цього дослідження.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтована актуальність дисертаційного дослідження, відображено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначені мета, завдання, хронологічні і територіальні межі, об'єкт, предмет, методологічні основи, наукова новизна, структура дисертації.

В історіографії теми дисертаційної роботи в порівняльно-історичному аспекті проаналізовано наукову літературу, яку умовно поділено на три основні історіографічні періоди: *перший – кінець XIX ст. – 1917 р.*; *другий – радянський (1917 – 1991 рр.)*; *третій – сучасний (1991 р. – і дотепер)*. Окрім

цього, у всіх періодах диференційовано групи за предметно-тематичним принципом. Це, передусім, наукові узагальнюючі праці, що відтворюють зародження, становлення та аспекти подальшого розвитку дослідництва з культури лікарських рослин в системі їх виробництва та первинної переробки до 1917 р.; організацію та функціонування галузевих науково-дослідних установ, громадських товариств та адміністративно-відомчих закладів, з якими була пов'язана діяльність ученого; відомості про життєвий і творчий шлях П.І. Гавсевича.

Проведений аналіз джерельної бази засвідчив, що реалізацію окреслених завдань дисертаційного дослідження здійснено за допомогою залучення опублікованих та неопублікованих різноманітних за походженням, видами, ознаками та змістом історичних джерел і матеріалів. Джерелом пошуку були матеріали фондів 6 архівів: Лубенського міського державного архіву, Державного архіву Житомирської області, Державної бюджетної установи міста Москви «Центральний державний архів міста Москви» (ДБУ «ЦДА Москви»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву міста Києва.

Крім того, опрацьовано матеріали фондів 4-х бібліотек: Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України, Державної наукової архівної бібліотеки, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича, де зосереджені творчі напрацювання П.І. Гавсевича. Основу джерельної бази склали наукові праці вченого, вивчення яких дало змогу відтворити цілісну картину наукових інтересів і здобутків П.І. Гавсевича. Крім того, опрацьовано значний масив матеріалу у періодичних виданнях (газети, журнали, збірники тощо), в яких публікувалися основні результати наукової діяльності вчених тих часів, а серед них і П.І. Гавсевича.

Обґрунтовано методологічні засади наукового пошуку, вибір підходів до розроблення ключових напрямів дослідження, завдяки яким систематизовано

джерельну базу, викладено матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш повно відображено діяльність ученого.

Одним із головних завдань дисертаційного дослідження стала розробка періодизації становлення П.І. Гавсевича як науковця, що дало змогу визначити шість періодів еволюції його професійної діяльності та хронологічно простежити й висвітлити найважливіші події у житті вченого.

Встановлено, що протягом *першого періоду* (1903–1907) П.І. Гавсевич навчався в Імператорському Університеті Св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка) на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету. Спілкування із цілою плеядою видатних педагогів-учених професорсько-викладацького складу Університету і, особливо із С.М. Богдановим, позитивно вплинуло на становлення наукового світогляду майбутнього вченого.

Аналіз *другого періоду* (1907–1909) показав, що консервативність навчально-виховного процесу у середніх навчальних закладах Кременчука і Житомира, де П.І. Гавсевич викладав природничу історію, спонукали його до вступу у Московський сільськогосподарський інститут (нині – Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія імені К.А. Тімірязєва).

Третій період (1909–1913) висвітлює чинники формування наукових поглядів П.І. Гавсевича протягом навчання у Московському сільськогосподарському інституті. Встановлено, що у перший рік навчання (1909–1910) він став активним членом Агрономічного гуртка з вивчення українських губерній, заснованого в інституті у грудні 1909 р. На період літніх канікул гуртківці знаходили місця проходження практики в українських господарствах для того, щоб у такий спосіб принести користь рідній землі ще навчаючись в інституті. Оскільки майбутній учений почав займатися науково-дослідними розробками вже у цей період, виокремлено два етапи, які допомогли більш детально проаналізувати його творчий доробок.

На *першому етапі* (1909–1911) П.І. Гавсевич проводив дослідження з питань сільськогосподарської статистики через призму діяльності у системі Товариства дослідників Волині: улітку 1910 р. прийняв участь у двох експедиціях щодо сільськогосподарського дослідження Волинської губернії (виявлено родовища графітів і гранатів); упродовж 1910–1911 рр. здійснив сільськогосподарський перепис (обстеження) у регіоні, результати якого оприлюднив у першій доповіді «Селянське господарство Південної Волині та засоби до його поліпшення» (1910).

Встановлено, що протягом *другого етапу* (1912–1913) П.І. Гавсевич отримав перші організаційні здобутки під час останньої переддипломної практики у м. Лубни Полтавської губернії, де захопився вивченням лікарських рослин. Виконуючи обов'язки секретаря Лубенського товариства сільського господарства, він неодноразово виступав у 1912 р. із повідомленнями на його засіданнях. Крім того, за власні кошти дослідник орендував земельну ділянку у с. Тернах Лубенського повіту, де провів серію спеціальних дослідів з агротехніки лікарських культур. Їхні результати, як цикл лекцій за темою «Лікарські трави» неодноразово доповідав на засіданнях Агрономічного гуртка Московського сільськогосподарського інституту.

Встановлено, що протягом *четвертого періоду* (1913–1915) П.І. Гавсевич працював помічником губернського агронома у Житомирі, а згодом на тій же посаді – у статистичному бюро Чернігівського губернського земства, де познайомився із тоді ще молодим українським поетом П.Г. Тичиною. Результати своїх напрацювань упродовж роботи у Чернігові П.І. Гавсевич оприлюднив у праці «Огляд діяльності сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії за 1913 рік» (1915).

П'ятий період (1915–1917) характеризує П.І. Гавсевича як самостійного дослідника і висвітлює його науково-організаційну роботу з системного дослідження культури лікарських рослин. Встановлено, що ідея організації на околиці Лубен дослідної станції при підтримці Лубенського товариства

сільського господарства належить саме П.І. Гавсевичу, який не тільки був натхненником, але й активно сприяв її створенню при фінансовій підтримці Департаменту землеробства і Полтавського губернського земства. Офіційною датою відкриття установи вважається 1916 р., хоча підготовчий комплекс робіт був проведений ученим ще у 1912 р., що забезпечило подальше повноцінне функціонування станції.

У перший рік функціонування установи П.І. Гавсевичем було започатковано дослідження з агротехніки, фітохімії та селекції м'яти перцевої, ромашки лікарської тощо (у перспективі планувалося працювати з 60 видами лікарських рослин); створено музей, бібліотеку, розпочато видавничу діяльність. Крім створення дослідних ділянок, проектувалося будівництво лабораторії та заводу із переробки лікарської сировини.

Встановлено, що протягом *шостого періоду* (1917–1920) П.І. Гавсевич активно займався науково-організаційною роботою у відомчих установах Києва з питань економіки та кооперації в аграрній галузі. Зокрема, очолював відділ сільськогосподарської статистики Департаменту лісівництва, а згодом – сільського господарства при Генеральному секретаріаті (Міністерстві) земельних справ. Від 1919 р. обіймав посаду завідувача статистичного відділу Уккранаргоспу, а також входив до складу агрономічної секції Українського наукового товариства й до складу тимчасової Ради.

Протягом 1918 р. П.І. Гавсевичем розроблено декілька важливих документів щодо організаційної структури очолюваного ним відділу, що склалися з чотирьох частин: «біжуча статистика, аграрна статистика, розробка сільськогосподарського перепису, справжні видання і деякі справи та звідомлення»; а також ним обґрунтовано програму для створення окремого відділу лісової статистики при Міністерстві земельних справ.

Встановлено, що вчений приймав активну участь в організаційних заходах зі створення Київського кооперативного інституту (нині – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського) після передчасної смерті у 1919 р. видатного українського

економіста М.І. Туган-Барановського. Саме П.І. Гавсевич поніс основний тягар розбудови Київського кооперативного інституту, у результаті чого установа розпочала повноцінну роботу з 1 січня 1920 р. на чолі з визнаним фахівцем із питань демографії та статистики, академіком УАН М.В. Птухою.

З'ясовано, що творча спадщина протягом 1917–1920 рр. складається, переважно, із доповідей П.І. Гавсевича на I Всеукраїнському агрономічно-економічному з'їзді, робота якого проходила 22–26 жовтня 1917 р. у Києві, статей про кооперацію і декількох рецензій, що були опубліковані у періодичному виданні «Сільський господар».

За результатами дослідження проведено системний аналіз історичного розвитку дослідництва з культури лікарських рослин та виділено кілька основних етапів: перші письмові згадки про лікарські рослини (близько 3000 років до н.е. – X ст.); застосування лікарських рослин (фітотерапія) у Київській Русі та за часів правління царських династій (X – XIX ст.); збір експериментальних відомостей про використання лікарських рослин в Україні (VII – XIX ст.); узагальнення теоретичних і практичних даних про використання лікарських рослин у світовому контексті (XIX – XX ст.); організація культивування, промислових заготівель і збуту лікарських рослин на Лубенській дослідній станції лікарських рослин (1916 – по сьогодні). Аналіз цих етапів показав, що у становлення та подальший розвиток п'ятого етапу учений зробив вагомий внесок науково обґрунтованими схемами організації та становлення дослідної установи.

За результатами аналізу наукової спадщини П.І. Гавсевича виокремлено основні напрями його досліджень з комплексного вивчення культури лікарських рослин та розкрито значення наукового доробку для розвитку дослідництва в Україні: 1) *агротехніка*, методи якої охоплюють схеми дослідів із добривами, густиною посівів, часом посіву, а також біологічний вплив на рослини за допомогою мікрохімії, кількісного і морфологічного аналізу, фармакогностичного і медичного дослідження; 2) *насінництво* перевірка схожості й проведення насінневого аналізу всього

наявного посівного матеріалу; періодичне визначення вологості ґрунту тощо; 3) *первинна та поглиблена переробка* – започатковано функціонування хімічно-фармацевтичної лабораторії, де вже протягом першого року роботи (1916) було проведено дослідження з визначення вмісту ефірних олій у м'яті, валеріані, ромашці, шавлії, айрному корені; визначення питомої ваги отриманої олії тощо; 4) *зберігання і збут лікарських рослин* експериментально визначено і застосовано оптимальну постійну температуру, тривалість і розміщення сировини при операціях зберігання і сушіння протягом всього процесу, при яких збитки зводилися до мінімуму; майже весь запас сировини на складі лікарських рослин у 1916 р. був реалізований у зв'язку з військовими подіями Першої світової війни (1914–1918); 5) *загальна організація роботи Дослідної станції лікарських рослин* – популяризація культури лікарських рослин за допомогою лекцій, видання брошур, метеликів тощо; колекції діапозитивів лікарських рослин та насіння. Для повноцінного функціонування станції учений започаткував в її організаційній структурі бібліотеку, фонд якої у 1916 р. налічував понад триста назв спеціалізованої літератури. Крім того, П.І. Гавсевич опублікував низку праць, присвячених наведеним напрямом, зокрема: «Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати: з малюнками» (1914); «Про лікарські трави. Короткі поради хазяїнам, як їх розводити. Кн. 1. (М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус)» (1916), «Збір і культура лікарських трав на Лубенщині» (1916).

Висвітлено популяризаторську діяльність П.І. Гавсевича у спеціалізованих галузевих з'їздах, зібраннях, нарадах з вивчення культури лікарських рослин загальнодержавного та регіонального рівня. Встановлено, що впродовж 1910–1917 рр. учений брав активну участь у понад 15 науково-репрезентаційних заходах і зокрема, у шести, присвячених вивченню культури лікарських рослин, що засвідчило розширення спектру означеної проблеми і прискорило заснування дослідної станції.

Уперше впорядковано творчу спадщину П.І. Гавсевича, до якої увійшло 27 наукових і науково-популярних робіт, серед яких доповіді складають – 9, звіти – 3, рецензії – 5. Аналіз цих робіт сприяв відтворенню цілісної картини становлення і розширення творчих інтересів ученого, визначенню пріоритетних напрямів у науковій діяльності та періодів найбільшої професійної активності.

Таким чином, аналіз наукових джерел, що відтворюють внесок П.І. Гавсевича у становлення та розвиток вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин кінця ХІХ ст.–1920 р. підтверджує теоретичне і практичне значення творчої спадщини вченого і потребує неупередженого переосмислення у контексті розвитку дослідної сільськогосподарської справи.

Ключові слова: П.І. Гавсевич, Товариство дослідників Волині, науково-статистична анкета, культура лікарських рослин, дослідництво, Лубенська дослідна станція лікарських рослин, кооперація сільського господарства.

ANNOTATION

Shadrina O.V. P.I. Gavsevych (1883–1920) – a scientist and organizer of research on culture of the medicinal plants in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for obtaining the Candidate of Historical Science degree in specialty 07.00.07 "History of Science and Technique" – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the complex research of the creative way of the theorist and practice of agricultural research work, popularizer of achievements in the field of studying of the medicinal plants, the well-known Ukrainian political and public figure – Petro Ivanovych Gavsevych (1883–1920), who would been 135 in 2018. In the history of our country, he entered, first, as the founder and first director of the Lubny Research Station of Medicinal Plants. At the same time, at the present stage, the creative and organizational activities of P.I. Gavsevych is not disclosed contextually and historically objectively, it actualizes the problem of this research.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions, list of used sources and applications. In the introduction, the relevance of the dissertation research is substantiated, the connection with scientific programs, plans, themes is outlined, purpose, tasks, chronological and territorial boundaries, object, subject, methodological foundations, scientific novelty, structure of the dissertation are determined.

In the historiography of the theme of dissertation, scientific literature has analyzed in the comparative-historical aspect, conditionally divided into three main historiographical periods: the first – the end of the nineteenth century – 1917; the second – the Soviet (1917 – 1991); the third one – modern (1991 – until now). In

addition, in all periods the groups have differentiated according to the subject-thematic principle. These are, first of all, scientific generalizing works which reproduce the origin, formation and aspects of the further development of research on the medicinal plants in the system of its production and primary processing until 1917; the organization and functioning of sectoral research institutions, public associations and administrative and departmental institutions with which the activities of the scientist were related; information about P.I. Gavsevych's life and scientific way.

The analysis of the source base showed that the implementation of the dissertation research tasks have carried out using published and unpublished historical sources and materials, which differ in origin, species, features and content. The source of the search was the materials of the funds of six archives: the Lubny Municipal State Archive, the State Archive of Zhytomyr Region, the State Budget Institute of Moscow "Central State Archives of Moscow" (SBI "CSA of Moscow"), the Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSAS of Ukraine), the State Archive of the Kiev region, the State Archive of Kyiv.

In addition, the materials of the funds of fourth libraries were used: the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, V.I. Vernadsky National Library of National Academy of Sciences of Ukraine, State Scientific Archival Library, M. Maksymovych Scientific Library, where there are scientific papers by P.I. Gavsevych. The basis of the source base was the scientific works of the scientist, its studying enabled to reproduce a coherent picture of scientific interests and achievements of P.I. Gavsevych. In addition, a considerable amount of material has been processed in periodicals (newspapers, magazines, collections, etc.), in which the main results of scientific activity of scientists of those times were published, and among them, P.I. Gavsevych.

The methodological foundations of scientific research, the choice of approaches to the development of key research directions, which systematize the

source base, present the material in a consistent and logically completed form, and reflect the activities of the scientist most fully, have substantiated.

One of the main tasks of the dissertation research is the development of the periodization of the forming of P.I. Gavsevych as a scientist that made it possible to determine the six periods of the evolution of his professional activities, follow chronologically, and highlight the most important events in the life of the scientist.

It has established that during the first period (1903–1907) P.I. Gavsevych studied at the St. Volodymyr Imperial University (now Kyiv National Taras Shevchenko University) at the Department of Natural Sciences of the Faculty of Physics and Mathematics. He communicated with a whole galaxy of prominent pedagogues-scholars of the teaching staff of the University and, especially with S.M. Bogdanov, which positively influenced the formation of the scientific outlook of the future scientist.

The analysis of the second period (1907–1909) showed that the conservatism of the educational process in secondary schools in Kremenchug and Zhytomyr, where P.I. Gavsevych taught natural history, induced him to join the Moscow Agricultural Institute (now Russian State Agrarian University – K.A. Timiryazev Moscow Agricultural Academy).

The third period (1909–1913) highlights the factors of the formation of scientific points of P.I. Gavsevych during studies at the Moscow Agricultural Institute. It has established that in the first year of study (1909–1910) he became an active member of the Agronomic Circle for the Study of Ukrainian Provinces, founded at the Institute in December 1909. During the summer holidays, the circles find places of practice in Ukrainian farms so that in such a way to benefit the native land while studying at the institute. Since the future scientist began to engage in research in this period, we have identified two stages that helped to analyze his creative work in more detail.

At the first stage (1909–1911), P.I. Gavsevych conducted research on agricultural statistics through the prism of activities in the Society of the Volyn Researchers. In the summer of 1910 he participated in two expeditions on

agricultural research of the Volyn province (graphite and pomegranate deposits were discovered); during the 1910–1911 he carried out an agricultural census (survey) in the region, its results were published in the first his report "The Peasant Farm of Southern Volyn and the means to its improvement" (1910).

It has established that during the second stage (1912–1913) P.I. Gavsevych received the first organizational achievements at the last pre-diploma practice in Lubny, Poltava province, where he was engaged in the study of medicinal plants. Acting as Secretary of the Lubny Agricultural Society, he repeatedly reported at its meetings in 1912. In addition, the researcher rented a plot of land in the village Ternach of Lubny District using his own expense, where he conducted a series of special experiments on agricultural cultivation for medicinal plants. Its results, as a series of lectures on the topic "Medicinal Herbs" has repeatedly reported at the meetings of the Agronomic Circle of the Moscow Agricultural Institute.

It has established that during the fourth period (1913–1915) P.I. Gavsevych worked as an assistant to the provincial agronomist in Zhytomyr, and later in the same position – in the statistical office of the Chernihiv provincial zemstvo, where he met the young Ukrainian poet P.G. Tychna. Results of his developments during the work in Chernihiv P.I. Gavsevych published in his article "Review of the activities of agricultural companies of Chernigov province for 1913" (1915).

The fifth period (1915–1917) characterizes P.I. Gavsevych as an independent researcher and highlights his scientific and organizational work on the systematic study of the culture of medicinal plants. It has established that the idea of organization of the research station on the outskirts of Lubny with the support of Lubny Society of Agriculture belongs to P.I. Gavsevych, who was not only an inspirer, but also actively contributed to its creation with the financial support of the Department of Agriculture and Poltava Provincial Zemstvo. The official date of the institution's opening date is 1916, although the scientist carried out the preparatory work in 1912 that ensured the further full functioning of the station.

In the first year of activities of the institution P.I. Gavsevych initiated research on agrotechnics, phytochemistry and peppermint, chamomile medicinal, etc. (in the

long run it was planned to work with 60 species of medicinal plants); organized a museum, a library, started a publishing work. In addition to the creation of the research plots, the construction of a laboratory and a plant for the processing of medicinal raw materials has planned.

It has established that during the sixth period (1917–1920), P.I. Gavsevych actively engaged in scientific and organizational work in departmental institutions of Kyiv on economics and cooperation in the agrarian sector. In particular, he headed the Department of Agricultural Statistics of the Department of Forestry, and subsequently – Agriculture under the General Secretariat (Ministry) of Land Affairs. From 1919 he held the post of head of the Statistical Department of Ukrainian Council of National Farms, and was also a member of the agronomic section of the Ukrainian Scientific Society and a member of the Interim Council.

During 1918 P.I. Gavsevych developed several important documents on the organizational structure of the department headed by him, which consisted of four parts: "running statistics, agrarian statistics, development of the agricultural census, genuine publications and some cases and reports"; as well as grounded a program for the creation of a separate Forest Statistics Department under the Ministry of Land Affairs.

It has found that P.I. Gavsevych took an active part in organizing events for the creation of the Kyiv Cooperative Institute after the premature death of the prominent Ukrainian economist M.I. Tugan-Baranovsky in 1919. It is P.I. Gavsevych suffered the main burden of developing the Kyiv Cooperative Institute (now Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky), which resulted in the institution starting a full-fledged work from January 1, 1920, headed by a recognized expert on demography and statistics, academician UAS M.V. Ptucha.

It has found out that the creative heritage during 1917–1920 consisted mainly of reports by P.I. Gavsevych at the First All-Ukrainian Agronomy Economic Congress, which took place on October 22–26, 1917 in Kyiv, articles on cooperation and several reviews that have published in the periodicals "Farmer".

According to the results of the research, a systematic analysis of the historical development of research on the culture of medicinal plants has carried out and identified several basic steps: the views of the ancient and first written mention of medicinal plants (about 3000 BC – X centuries); the use of medicinal plants (herbal medicine) in Kyiv Rus and during the reign of the royal dynasties (X – XIX centuries); collection of experimental data on the use of medicinal plants in Ukraine (VII – XIX centuries); generalization of theoretical and practical data on the use of medicinal plants in the global context (XIX – XX centuries); organization of cultivation, industrial harvesting and marketing of medicinal plants at the Lubny Research Station of Medicinal Plants (1916 – to this day). The analysis of these stages showed that the formation and further development of the fifth stage of the scientist made a significant contribution to scientifically grounded schemes of organization and formation of a research institution.

According to the results of the analysis of P.I. Gavsevych's scientific heritage main directions of his research on integrated study of the culture of medicinal plants have identified and the significance of the scientific development for the development of research in Ukraine have revealed: 1) agrotechnics, the methods of which include schemes of experiments with fertilizers, crop density, time of sowing, and also biological influence on plants by means of micro-chemistry, quantitative and morphological analysis, pharmacological and medical research; 2) seeding – checking the similarity and carrying out of the seed analysis of all available sowing material; periodic determination of soil moisture, etc.; 3) primary and in-depth processing – the functioning of the chemical and pharmaceutical laboratory was started, where during the first year of work (1916) a study was conducted to determine the content of essential oils in mint, valerian, camomile, sage, and root roots; determination of the proportion of the oil obtained, etc.; 4) the storage and marketing of medicinal plants – experimentally determined and applied the optimum constant temperature, duration and location of raw materials during operations of storage and drying throughout the process, in which the losses were minimized; almost the entire stock of raw materials in the

composition of medicinal plants in 1916 was implemented in connection with the military events of the First World War (1914–1918); 5) general organization of the work of the Research Station of Medicinal Plants – popularization of the culture of medicinal plants through lectures, brochures, butterflies, etc.; a collection of medicinal plant diaphanous and seeds. In order to fully activity of the station, the scientist set up a library in its organizational structure, whose fund in 1916 contained more than 300 titles of specialized literature.

In addition, P.I. Gavsevych published a number of papers devoted to the mentioned areas, in particular: "On medicinal plants. How to collect, dry and sell: with drawings" (1914); "On medicinal herbs. Brief advice to the owners, how to breed them. Book. 1. (Cold mint, Chamomile, Dill of walnut, Shavliya, Ganus)" (1916); "Collection and culture of herbs in Lubenschina" (1916). The popularization activities of P.I. Gavsevych on specialized industry congresses, meetings on studying the culture of medicinal plants at national and regional level has highlighted. It has established that during 1910–1917 the scientist took an active part in more than 15 scientific and representative events, and in particular, six, devoted to the study of the culture of medicinal plants, which showed the expansion of the spectrum of the mentioned problem and accelerated the establishment of a research station.

For the first time, the creative heritage of P.I. Gavsevych, which included 27 scientific and popular scientific works, including 9 reports, 3 reports, reviews – 5. The analysis of these works contributed to the reproduction of a coherent picture of the formation and expansion of the academic interests of a scientist, the identification of priority areas in scientific activity and periods the most professional activities.

Thus, the analysis of scientific sources that reproduce the contribution of P.I. Gavsevych in the formation and development of domestic research on the culture of medicinal plants late XIX century – 1920 confirms the theoretical and practical significance of the scientific heritage of the scientist and needs an

unbiased rethinking in the context of the development of agricultural experimental work.

Key words: P.I. Gavsevych, Society of Volyn Researchers, scientific-statistical questionnaire, medicinal plants culture, research, Lubny Research Station of Medicinal Plants, agricultural cooperation.

Список публікацій

Статті у наукових фахових та іноземних виданнях

1. Шадріна О. В. У витоки дослідження лікарських рослин. *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 11–12. С. 224–228.
2. Шадріна О. В. Становлення П. І. Гавсевича (1883–1920) як особистості та науковця (до 135-річчя від дня народження). *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2017. Вип. 21–22. С. 281–286.
3. Шадріна О. В. Наукова спадщина П.І. Гавсевича (1883–1920) в системі Товариства дослідників Волині. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2018. Вип. 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/16.pdf>
4. Шадріна О. В. Науковий доробок П.І. Гавсевича (1883–1920) та вітчизняне дослідництво з культури лікарських рослин. *Історія науки і техніки*: зб. наук. пр.; гол. ред. О. Я. Пилипчук. Київ: Вид-во ДЕТУТ, 2018. Т. 8. Вип. 1(12). С. 244–256.
5. Шадріна О. В. Непересічна особистість – П.І. Гавсевич та його науково-організаційна діяльність. *Virtus. Scientifical Journal*. Монреаль, Канада: СРМ «ASF». 2018. Вип. 23. Ч. 2, квітень. С. 104–109.

Праці апробаційного характеру

6. Шадріна О. В. П. І. Гавсевич (1879–1920) та Київський кооперативний інститут: забута сторінка економічної історії України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, Київ, 22 трав. 2014 р. НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробництва НААН, М-во аграр. політики та продовольства України, Укр. ін-т експертизи сортів рослин. Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С. 162–163.
7. Шадріна О. В. Товариство дослідників Волині у творчій спадщині П. І. Гавсевича (1879–1920). *Новини на научния прогрес – 2014*: матеріали за Х міжнародна научна практична конференція, Софія, 17–25 авг. 2014 г.

Т. 1. Ікономики. Закон. Політика, Філософія, Історія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2014. С. 86–90.

8. Шадріна О. В. Формування особистості та наукових поглядів П. І. Гавсевича (1879–1920). *Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва*: матеріали круглого столу, Умань, 18 верес. 2014 р. М-во аграр. політики та продовольства України, Уман. нац. ун-т сад-ва, Нац. акад. аграр. наук України, ННСГБ НААН. Умань, 2014. С. 132–135.

9. Шадріна О. В. Лубенська дослідна станція, її робота і досягнення в галузі культури лікарських рослин. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали Х Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва. Київ, 28 трав. 2015 р. НААН, ННСГБ НААН, Полтав. держ. аграр. акад. [та ін.]. Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2015. С. 66–67.

10. Шадріна О. В. Праці П. І. Гавсевича (1883–1920) як засіб популяризації організації й розвитку вітчизняного лікарського рослинництва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIII Всеукр. наук-практ. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утвор. у складі Мін-ва земельних справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – НААН України) та 80-річчю від дня народження акад. НААН, заслуж. діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014). Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2018. С. 182–184.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Історіографія проблеми	28
1.2. Джерельна база дисертації	41
1.3. Методологічні засади дослідження	49
РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ П.І. ГАВСЕВИЧА ЯК УЧЕНОГО- АГРАРІЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ	56
2.1. Чинники формування наукового світогляду	56
2.2. Перші наукові пошуки в галузі сільського господарства	63
2.3. Здобутки на посаді директора Лубенської дослідної станції лікарських рослин	97
2.4. Діяльність з питань кооперації сільського господарства у відомчих установах Києва	114
РОЗДІЛ 3 П.І. ГАВСЕВИЧ – ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ З ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН	128
3.1. Світова практика дослідження лікарського рослинництва та умови його організації та розвитку в Україні (кінець ХІХ ст. – 1920 р.) ...	128
3.2. Творчий доробок П.І. Гавсевича з комплексного вивчення культури лікарських рослин	155
3.3. Обґрунтування основ галузевого дослідництва через проблемні наради та зібрання	171
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

УААН	Українська академія аграрних наук
ДБУ «ЦДА Москви»	Державна бюджетна установа міста Москви «Центральний державний архів міста Москви»
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ННСГБ НААН	Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України
КНУ імені Тараса Шевченка	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
МСГІ	Московський сільськогосподарський інститут
ДСЛР ІАП НААН України	Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН України
ККІ	Київський кооперативний інститут

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розбудови державності в Україні особливо гостро постає питання перегляду її культурної спадщини. Серед надбань вітчизняної історії необхідно критично переосмислити напрацювання вчених для вирішення напрямів подальшого розвитку Української держави. Історико-біографічні дослідження в різних галузях науки дають змогу проаналізувати та репрезентувати внесок їх видатних представників.

До когорти українських учених, які стверджували аграрну науку на початку ХХ ст., належить теоретик і практик сільськогосподарської дослідної справи, популяризатор досягнень у галузі вивчення культури лікарських рослин, державний і громадський діяч – Петро Іванович Гавсеви́ч (1883–1920), 135-річчя від дня народження якого наукова спільнота відзначила у 2018 р. В історію сільськогосподарської дослідної справи він увійшов, насамперед, як засновник і перший директор Лубенської дослідної станції лікарських рослин (нині – Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН). Однак творчу й організаційну діяльність П.І. Гавсеви́ча контекстово та з позицій історичної об’єктивності не розкрито, що актуалізує проблему даного дисертаційного дослідження.

Учений доклав зусиль до організації та розбудови вітчизняної дослідної справи з культури лікарських рослин на Полтавщині, став генератором статистичного обстеження Волинського краю в сільськогосподарському відношенні, що на той час було прогресивним кроком; активно брав участь у проведенні земельних реформ і розгортанні кооперативного руху для аграрних потреб; проводив організаційні заходи із відкриття Київського кооперативного інституту (нині – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського); успішно займався державотворчою діяльністю в роки Української революції 1917–1921 рр., що вказує на його визнання у фаховому середовищі.

Агрономія – одна із головних галузей народного господарства, що забезпечує економічну стабільність і продовольчу безпеку держави. Тому в умовах сьогодення є необхідність правдивого відтворення особливостей розвитку досліджень з культури лікарських рослин в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. та визначення місця і ролі в ньому П.І. Гавсевича, що надзвичайно важливо при проведенні, насамперед, моніторингових досліджень та розробки стратегії подальшого розвитку галузі, яка історично мала і продовжує репрезентувати власні особливості та пріоритети.

Отже, наукова, організаційна та громадська діяльність П.І. Гавсевича у галузі дослідництва з культури лікарських рослин потребує комплексного аналізу його здобутків і висвітлення в науковій літературі для подальшого використання в сільськогосподарській практиці України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загального напрямку наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (ННСГБ НААН) і є складовою частиною наукових тем: «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, архівні, біобібліографічні аспекти дослідження (номер державної реєстрації 0116U002102), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає у проведенні цілісного науково-історичного аналізу творчого внеску П.І. Гавсевича у становлення і розвиток дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва і первинної переробки як одного із напрямів аграрної науки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Для реалізації поставленої мети передбачено вирішення таких *задач*:

- визначити на основі історіографічного аналізу ступінь наукової розробки теми, рівень її джерельного забезпечення та обґрунтувати методологічні засади дисертаційного дослідження;

- висвітлити становлення і розвиток дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва і первинної переробки у світовому контексті та в Україні;

- встановити чинники, що вплинули на формування наукового світогляду П.І. Гавсевича;

- розробити та запропонувати періодизацію життєдіяльності вченого;

- проаналізувати пріоритетні напрями творчої діяльності вченого, обґрунтувати їх науково-прикладне значення для розвитку сільськогосподарської науки досліджуваного періоду в Україні;

- комплексно оцінити діяльність П.І. Гавсевича як організатора галузевого дослідництва.

Об'єктом дослідження є становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи, зокрема вивчення культури лікарських рослин в Україні наприкінці XIX – початку XX століття.

Предметом дослідження є творчий і життєвий шлях П.І. Гавсевича, його науково-організаційна та громадська діяльність, внесок в організацію дослідництва з культури лікарських рослин в Україні та розроблення його теоретичних і методологічних основ.

Хронологічні межі дослідження – зумовлені роками життя П.І. Гавсевича. Разом із тим при відображенні передумов дослідження культури лікарських рослин та впровадження наукових розробок ученого після його смерті проаналізовано деякі події як попередніх, так і подальших років.

Територіальні межі дослідження – визначені регіонами життя та діяльності П.І. Гавсевича. Біографічні періоди географічно окреслені територією сучасної України – Київ, Житомир, Чернігів; Кременчук та Лубни (Полтавська обл.); а також Росії – Москва. В окремих випадках, з метою

висвітлення історії становлення та подальшого розвитку вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин, виходили за означені географічні межі.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Особливу увагу приділено використанню загальнонаукових методів (біографічний, аналіз та синтез, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) та власне історичних (ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, періодизація, персоніфікація). При написанні дисертаційної роботи залучалися методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливих завдань щодо розкриття наукових здобутків П.І. Гавсевича у становленні та розвитку дослідництва з культури лікарських рослин в Україні на початку ХХ ст.

У дисертаційному дослідженні *вперше*:

- *систематизовано* джерельний матеріал за темою дослідження, що дозволило відтворити цілісну картину становлення і розвитку вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин та охарактеризувати основні етапи формування наукового світогляду П.І. Гавсевича;

- *запропоновано* періодизацію творчого шляху вченого у відповідності до найважливіших подій у його житті та наукової діяльності;

- на основі комплексного науково-історичного аналізу творчої спадщини П.І. Гавсевича *визначено* пріоритетні наукові розробки та доведено їх результативність;

- *розкрито* внесок ученого у становлення та розвиток дослідництва з культури лікарських рослин в Україні, а також обґрунтовано його значення на сучасному етапі розвитку галузевого дослідництва;

- *систематизовано* наукові праці П.І. Гавсевича, а також *доповнено* джерелознавчу базу із залученням до наукового обігу невідомих та маловідомих архівних і рукописних матеріалів.

Удосконалено критерії систематизації творчого спадку П.І. Гавсевича, аргументовано важливість наукової і практичної цінності його розробок як підґрунтя для подальшого розвитку вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин.

Дістав подальшого розвитку напрям наукової роботи з відтворення діяльності видатних вітчизняних учених-аграріїв.

Практичне значення одержаних результатів полягає у вивченні наукової спадщини організатора вітчизняної сільськогосподарської науки та дослідної справи з культури лікарських рослин, державного і громадського діяча – П.І. Гавсевича. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні спецкурсів «Історія науки і техніки», «Історія України», «Сільське господарство», «Історія сільськогосподарської науки», а також при написанні галузевих підручників, навчальних посібників, довідників, енциклопедій тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати дослідження та висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційної роботи оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: 1) ІХ Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки» до 130-річчя появи сільськогосподарської дослідної справи як організації та становлення Полтавського дослідного поля (м. Київ, 22 травня 2014 р.); 2) Х міжнародній науково-практичній конференції (Софія, 17–25 серпня 2014 р.); 3) Круглому столі «Професор В.О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і

садівництва» (м. Умань, 18 вересня 2014 р.); 4) X Всеукраїнській конференції молодих вчених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки», присвяченій 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства (м. Київ, 28 травня 2015 р.); 5) XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій 100-річчю від часу утворення у складі Міністерства земельних справ комітетів – вченого і сільськогосподарської освіти (нині – Національна академія аграрних наук України) та 80-річчю від дня народження академіка НААН, заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента Національної академії аграрних наук України (1996–2011) Михайла Васильовича Зубця (1938–2014) (м. Київ, 18 травня 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 10 одноосібних наукових праць, з них 4 статті у виданнях, визнаних МОН України фаховими та 1 публікація в іноземному виданні; 5 публікацій апробаційного характеру в збірниках матеріалів наукових конференцій, у тому числі 1 в іноземному.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 183 найменувань та 21 додатка. Обсяг основного тексту становить 174 сторінки. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Одним із пріоритетних завдань сучасної науки є об'єктивний аналіз внеску особистості в розвиток сільськогосподарської дослідної справи. Вагому роль у наукових дослідженнях відведено видатним ученим, діяльність яких сприяла становленню наукової думки на теренах нашої держави.

Ім'я українського вченого-аграрія, відомого державного та громадського діяча, генеруючого основоположника вітчизняного лікарського рослинництва П.І. Гавсевича відоме не лише вузькому колу спеціалістів, однак до сьогодні немає узагальнюючих робіт, що розкривають невідомі сторінки в його діяльності на благо Вітчизни та містять аналіз його наукової спадщини. З огляду на це у дисертаційній роботі визначено завдання – на основі історіографічного аналізу виявити ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми для сільськогосподарської науки України, окреслити основні віхи становлення й подальшого розвитку дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва в Україні, а також умови формування наукових поглядів П.І. Гавсевича (дод. Б. 1, Б. 2), що потребувало ретельного дослідження історіографії проблеми.

Масив історичної літератури, опрацьований при написанні дисертаційної роботи, дав змогу умовно виділити три основні історіографічні періоди:

- перший – кінець XIX ст. – 1917 р.;
- другий – радянський (1917 – 1991 рр.);
- третій – сучасний (1991 р. – і дотепер).

Окрім цього, серед невеликої сукупності історіографічних праць, що безпосередньо або побіжно висвітлюють тему дисертаційного дослідження, нами виділено кілька умовних тематичних груп: 1) зародження, становлення та аспекти подальшого розвитку дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва та первинної переробки до 1917 р.; 2) організація і функціонування галузевих науково-дослідних установ, громадських товариств та адміністративно-відомчих установ, з якими була пов'язана діяльність ученого; 3) відомості про життєвий і творчий шлях П.І. Гавсевича.

До першої групи належить література, що відтворює об'єктивні передумови зародження, становлення і подальшого розвитку дослідництва з культури лікарських рослин до 1917 р., а також розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в контексті впливу П.І. Гавсевича.

Перші історіографічні напрацювання охоплюють період кінця ХІХ ст. – 1917 р. і представлені низкою наукових і публіцистичних праць учених-ботаніків і рослинників, які описують ботанічні властивості та застосування дикорослих лікарських рослин.

У 1853 р. російський лікар, ботанік і етнограф Ф.М. Августинович (1809–1891) опублікував працю «О дикорастущих врачебных растениях Полтавской губернии» [1], в якій описував лікарські рослини та їх застосування за часів правління Петра І, який приділяв велику увагу заготівлі лікарських трав з метою подальшої їх переробки й використання як ліків.

У книзі професора Ф. Лоевського «Полный настоящий простонародный русский лечебник» [2], яка була видрукована у 1866 р, автор надає поради з лікування різних хвороб, а також докладно викладає повний російсько-латинський реєстр лікарських рослин.

Змістовнішим інформативним наповненням вирізняється фундаментальне енциклопедичне видання, що виходило друком протягом 1900–1912 рр. – «Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук» [3], де наводяться назви багатьох лікарських

рослин латиною і російською мовами, а також опис їхніх лікарських властивостей.

У 1901 р. вийшло у світ чергове перевидання атласу В.К. Варліха (1859–1923) «Русские лекарственные растения. Атлас и ботаническое издание с указаниями на врачебное применение, действие, собирание и культуру этих растений: с 140 хромолитографированными таблицами и 19 полнотипажамми в тексте» [4]. Вперше енциклопедичне видання побачило світ ще у 1897 р., користувалося надзвичайно великим попитом і в подальшому багаторазово перевидавалося. Для нашого дослідження атлас слугував корисним порадиником щодо визначення лікарських властивостей рослин.

Для розкриття теми дисертації використано низку публікацій дослідника історії Полтавщини І.Ф. Павловського (1851–1922), надрукованих у 1915 р.: «Ботанические сады в Полтаве, разведение и сбор лекарственных растений в Полтавской губернии в прошлом столетии» [5], «Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века» [6, 7]. У цих працях автор наводив відомості про застосування лікарських трав в епоху Петра I, запровадження ботаничних садів у Полтаві й розведення лікарських рослин на початку XIX ст.

У 1915 р. російський ботанік М.І. Голенкін (1864–1941), майбутній директор Ботаничного саду Московського університету, опублікував працю «О культурах лекарственных растений в России» [8], в якій навів історичні відомості про впровадження лікарських рослин у культуру. Вивченню й дослідженню лікарських рослин у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. була присвячена праця іншого російського вченого М.М. Монтеверде (1885–1952), яка вийшла друком у 1916 р. – «Развитие и современное состояние промысла сбора и культуры лекарственных растений в Полтавской губернии» [9].

До другої тематичної групи належить масив літератури, що відтворює розвиток дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва та первинної переробки в Україні, організації та

функціонування галузевих науково-дослідних установ, громадських товариств та адміністративно-відомчих установ у контексті впливу П.І. Гавсевича. Зокрема, до неї можна віднести матеріали про вивчення вітчизняних сировинних ресурсів, у тому числі й лікарських рослин, відомих українських та російських учених до 1917 р.

У дисертаційній роботі нами використано відомості періоду 1914–1916 рр. із щотижневого журналу Полтавського товариства сільського господарства «Хуторянин», що розглядав питання розвитку сільського господарства, кооперації, промисловості та торгівлі. Зокрема, у цьому періодичному виданні регулярно висвітлювалися особливості вивчення культури лікарських рослин, їхньої заготівлі та переробки [10–13]. На сторінках видання від 8 січня 1917 р. було опубліковано інформацію щодо відкриття лабораторії для перегонки ефірних олій у Лубенському товаристві сільського господарства [14, с. 17–18]. Окрім цього, також наводилися відомості про види лікарських рослин, що ростуть на території Сполучених Штатах Америки [15], обговорювалися важливі постанови Полтавського губернського земського зібрання [16], нагальні питання кооперації [17] тощо.

Питання влаштування у Полтавській губернії дослідної станції з культури лікарських рослин широко обговорювалися в іншому друкованому виданні – «Полтавские агрономические известия» [18]. Розглядалися інші нагальні питання, зокрема забезпечення потреб армії ліками [19].

У матеріалах щотижневика «Земледельческая газета» за 1915–1916 рр. [20–34] висвітлювалися питання організації вітчизняних і зарубіжних дослідних станцій лікарських рослин, публікувалися також оглядові статті тощо. У випуску щотижневика від 1 липня 1917 р. було опубліковано матеріал про передачу земству урядового агрономічного персоналу, що стало нам у нагоді при написанні дисертаційного дослідження [34, с. 529].

До третьої умовно визначеної групи належать наукові статті, публіцистичні праці, відомості з бібліографічних розвідок, довідників,

посилань у наукових працях тощо, в яких відображено інформацію про життєвий і творчий шлях П.І. Гавсевича до 1917 р.

Інформацію про діяльність ученого у дореволюційний період знаходимо у друкованому виданні «Полтавские агрономические известия» від 1 квітня 1913 р. [35]. У газеті повідомляється про роботу Лубенської повітової економічної наради, скликаної 30 січня 1913 р. та про секретаря повітового сільськогосподарського товариства П.І. Гавсевича. Також у цьому виданні від 15 лютого 1916 р. про нього згадано як про «...спеціаліста по лікарських рослинах» при обговоренні питання влаштування у Полтавській губернії дослідної станції з культури лікарських рослин [18].

У щотижневому журналі «Хуторянин» від 1917 р. у розділі «Хроника» є згадування про агронома П.І. Гавсевича в контексті відкриття лабораторії для перегонки ефірних олій у Лубенському товаристві сільського господарства під його керівництвом [14, с. 17].

Отже, за першого історіографічного періоду (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) публікацій, які б стосувалися творчої діяльності П.І. Гавсевича в аспекті вивчення лікарських рослин, було обмаль.

За радянського періоду для розкриття теми дисертації використано низку наукових і публіцистичних праць ботаніків, фітотерапевтів, рослинників про історію зародження фітотерапії (лікування рослинами) у доісторичні часи та її подальший розвиток. У довідниках «Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині» (1971) [36] та «Довідник з фітотерапії» (1986) [37] наведено багато змістовної інформації щодо об'єкта нашого дослідження. Зокрема, автори довідника «Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині» зазначали, що в колишньому СРСР зростало близько 20 тис видів рослин, з яких понад 200 – лікарські [36, с. 3].

Найбільш повно й багатогранно висвітлено історичні аспекти та шляхи розвитку науки про лікарські рослини у довіднику «Справочник по лекарственным растениям» [38, с. 6], підготовленому в 1990 р. колективом авторів – О.М. Задорожним, А.Г. Кошкіним, С.Я. Соколовим, О.І. Шретером.

У передмові «З історії використання лікарських рослин» автори, використовуючи відомості археологічних розкопок різних епох, послідовно описують застосування людиною лікарських властивостей рослин ще з доісторичних часів. Зокрема, вони надають відомості про використання лікарських рослин в епоху середньовіччя й особливо за царювання Петра I.

У 1983 р. колектив фахівців Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка Національної академії наук України (НБС імені М.М. Гришка НАН України) – І.І. Сикюра, Н.Є. Антонюк, О.О. Пироженко та іншими співробітниками видав монографію «Интродуцированные лекарственные растения» [39], де наведено приклади вивчення і використання лікарських рослин у Київській Русі.

У монографії «Фітотерапія», опублікованій у 1990 р., автор наголошує, що «... фітотерапія така ж давня, як і історія людської цивілізації. Власне, медицина, її витoki беруть свій початок саме із знання про фітотерапію» [40, с. 3], адже наші предки інтуїтивно лікувалися рослинами, накопичуючи досвід.

У посібнику для заготівельників «Дикоростучі лікарські рослини України» [41], виданому в 1965 р., автор наводить ботанічні й лікарські властивості рослин, які слід враховувати при заготівлі сировини.

У науковому виданні «Почему растения лечат», опублікованому групою авторів – М.Я. Ловкова, О.М. Рабинович, С.М. Пономарьова, Г.М. Бузук, С.М. Соколова у 1990 р., висвітлено факти застосування протягом багатьох століть лікарських рослин, а також отримання з них фітопрепаратів з метою лікування і профілактики практично всіх хвороб. Зокрема автори зазначають, що «... в якості ліків вже 5 тис. років у Межиріччі вирощували і застосовували плоди гранатів, а в Китаї за 2700 років до н.е. використовували ревінь ...» [42].

Змістовнішим інформативним наповненням вирізняється монографія В.С. Ягодка «Лекарственные растения в дерматологии и косметологии» [43], де в першій частині «Основні відомості про лікарські рослини»

висвітлюється історія використання людиною лікарських культур у дерматології та косметології. Зокрема, автор зазначає, що в давнину застосовували для означених цілей понад 12 тис. різних лікарських рослин, але з часом деякі з них були забуті, решта – з успіхом використовується людством й до сьогодні.

При написанні дисертації інформативними були відомості з уже згаданого довідника «Справочник по лекарственным растениям» про заготівлю лікарських рослин, їх зберігання, щодо вмісту біологічно активних речовин і форми застосування лікарських культур [38, с. 8–19].

В опублікованому в 1983 р. довідникові «Дикорастущие полезные растения Украины» автори зазначають, що за характером використання і хімічним складом корисні рослини поділяються на декілька груп, а саме: лікарські, харчові, ефіроолійні, дубильні, фарбувальні, медоносні, декоративні, технічні, вітаміноносні [44].

У передмові до ґрунтового енциклопедичного довідника «Лікарські рослини» (1989) за редакцією академіка А.М. Гродзінського (1926–1988) зазначено: «Чимало рослин не включено до державного реєстру, оскільки вони ще недостатньо досліджені фармакологічно або ж їх запаси в природних місцезростаннях невеликі. ... Труднощі полягають у тому, що науковці і спеціалісти медичного профілю не знають достатньою мірою флористичного багатства перспективних для фітотерапії рослин, а ботаніки – ще не дуже орієнтуються у можливому медичному значенні тих чи інших видів» [45].

У науково-популярному виданні З.Є. Болтарович «Народна медицина українців» [46], що вийшло друком у 1990 р., автором зроблено спробу реконструкції народної медицини XIX – початку XX ст. На основі літературних джерел, архівних даних та використання матеріалів польових досліджень, узагальнено багатовіковий досвід, накопичений у цій галузі традиційних знань. Розкрито місце і роль народної медицини в житті народу, соціально-економічні та історико-культурні фактори її побутування. Ці відомості були корисні при написанні підрозділу 3.1.

За радянського періоду відомості про П.І. Гавсевича знаходимо у «Віснику Міністерства земельних справ» № 6 від 31 жовтня 1918 р. про його участь у роботі наради з рахівничої статистики [47]. Також довідку про вченого як організатора Лубенської дослідної станції лікарських рослин розміщено в Енциклопедії українознавства, опублікованій у Парижі – Нью-Йорку в 1955 р. [48] та в історично-біографічному нарисі С.З. Іванова «Анастасий Егорович Зайкевич (историко-биографический очерк)», надрукований у 1959 р. [49].

Отже, за радянського історіографічного періоду ім'я П.І. Гавсевича зустрічається нечасто, переважно в стислій інформації як про першого директора Лубенської дослідної станції лікарських рослин.

Наступна частина публікацій стосується періоду становлення незалежності України (1991 р. – і дотепер). Вони містять більше інформації про об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, оскільки за часів незалежності матеріали архівних і наукових установ стали доступними для дослідників. Відповідно було опубліковано низку праць про життя і напрями діяльності П.І. Гавсевича в контексті функціонування галузевих науково-дослідних та відомчих установ.

Необхідно відзначити, що для розкриття теми дисертаційної роботи корисними і цінними були відомості, висвітлені у серії робіт академіка НААН В.А. Вергунова. Це ґрунтовні наукові праці, в яких автор розглядає розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. та на Полтавщині зокрема [50–55]. У науковій доповіді «Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля)» [55], що вийшла друком у 2014 р., він запропонував власну періодизацію розвитку сільського господарства з поділом на сім етапів; розглянув особливості становлення й розвитку сільськогосподарської освіти в Україні, виділивши шість періодів, проаналізував еволюцію сільськогосподарської дослідної справи, запропонувавши шість етапів.

Висвітлює історичні умови створення й подальшої наукової роботи Лубенської дослідної станції лікарських рослин серія публікацій: «З історії фундації Дослідної станції лікарських рослин» (2006) [56], «Творці сортів лікарських культур» (2006) [57], «Дослідній станції лікарських рослин Української академії аграрних наук – 90 років!» (2007) [58].

Про розвиток дослідництва лікарських культур в Україні зазначалося у низці публікацій, присвячених сторіччю Лубенської Дослідної станції лікарських рослин: «До 100-річного ювілею Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН» [59], «Історичні аспекти та перспективи розвитку лікарського рослинництва в Україні» [60], «Значення наукової діяльності Дослідної станції лікарських рослин у формуванні, становленні та розвитку лікарського рослинництва» [61], опублікованих у 2016 р. в «Агроекологічному журналі». Цій тематиці були присвячені й інші статті, опубліковані також у 2016 р., а саме: «Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень» [62], «Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН» [63], «Історія розвитку лікарської справи в Україні» [64], «Перші кроки становлення дослідної станції лікарських рослин» (2016) [65], «Листаючи сторінки вікової історії Дослідної станції лікарських рослин» (2016) [66, с. 24–32], «Історія Лубенської дослідної станції» [67].

У 2016 р. вийшла друком збірка матеріалів III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю ДСЛР, в якій було опубліковано статті «Історія культивування лікарських рослин в Мгарському Спасо-Преображенському чоловічому монастирі Полтавської області» [68] і «Наукова бібліотека ДСЛР – інформаційний центр лікарського рослинництва» [69].

Для нашого дослідження стала в нагоді інформація на інтернет-ресурсах, зокрема: «Знаменні дати 2016 року» [70]; про історичні відомості щодо влаштування у європейських країнах Ботанічних садів за часів середньовіччя

і трохи згодом – у Росії монастирських і Аптекарських садів [71]. Інформацію про використання лікарських рослин та лікарської сировини у Київській Русі також знайдено на електронному ресурсі [72], де згадується один із найбільш ранніх документів, в якому зазначається про появу лікарів у Київській Русі – церковний устав Володимира Святославовича, датований X ст. (996 р.). Згадується також інший документ – пам'ятка давньоруської культури – «Ізборник Святослава» від 1073 р., де йдеться про застосування рослин для лікувальних цілей.

За часів незалежності України також було опубліковано низку праць, в яких йшлося про лікарські властивості рослин. Зокрема, польські автори Я. Шульц та Е. Ібергубер науково-популярного видання «Ліки з Божої аптеки» (1994), детально розглянули відомі й маловідомі лікарські рослини, які використовувалися людиною ще з доісторичних часів. Автори зазначають, що «... досвід лікування травами і рослинами переходив від покоління до покоління протягом тисячоліть. Багато лікувальних засобів, що застосовувалися віками, дійшли до нас у так званій народній медицині, а багато з них використовує і медицина наукова. Деяким відомостям щодо лікувальних можливостей рослин і терапевтичних способів налічується понад 4000 років» [73, с. 9]. Цю проблему розкривали й інші праці: монографія «Лекарственные растения: вековой опыт изучения и возделывания» (2004) [74], «Лікарські рослини Тернопільщини» (2007) [75].

Актуальною й інформативною виявилася видрукувана у 2017 р. книга авторського колективу «История аграрной науки Беларуси (XIX–начало XXI в.)» щодо розвитку дослідництва з культури лікарських рослин на території Білорусі у 1916 р. Зокрема, з ініціативи професора В.В. Пашкевича у Могильовському земському повіті було організовано дослідно-показову плантацію лікарських рослин, де проводилися роботи з ботанічного вивчення рослин, основних прийомів їх вирощування, розроблялися методи боротьби зі шкідниками тощо, а також було запроваджено широкий взаємообмін

насіння лікарських рослин з ботанічними садами та дослідними установами інших регіонів, включаючи Полтавщину [76; 77].

До третьої умовно визначеної групи належить стисла інформація про П.І. Гавсевича, наведена в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» (1992) [78, с. 919], де він згадується як директор Лубенської дослідної станції лікарських рослин.

У монографії В. Іванців «Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук», що вийшла друком у 1994 р., ім'я П.І. Гавсевича знаходимо у переліку дійсних членів Товариства на 1911 р. та стислий опис його біографії [79, с. 62, 75].

У серії «Українські вчені-аграрії ХХ ст.» у книзі 7 «Вчені генетики, селекціонери та рослинники» (2003) [80] та в «Енциклопедії сучасної України» (2006) [81] було опубліковано біографію П.І. Гавсевича й наведено перелік деяких публікацій.

У матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції, що відбулася у 2006 р. з нагоди 90-річчя Дослідної станції лікарських рослин УААН, було опубліковано тези «Гавсевич Петро Іванович – один із фундаторів дослідної станції лікарських рослин Української академії аграрних наук», в яких автор стисло виклав віхи життя і творчості вченого [82].

Низка публікацій, присвячених біографії і творчому життю П.І. Гавсевича, належить перу відомого краєзнавця Полтавського краю В.М. Самородову: «Орбіта вічних трав Петра Гавсевича» [83], «Петро Гавсевич (1879–1920) – засновник лікарського рослинництва України» [84], «Науково-організаційна діяльність П.І. Гавсевича (1879–1920) з розвитку лікарського рослинництва» [85], «Життєпис організатора системних досліджень лікарських рослин в Україні П.І. Гавсевича (1883–1920)» [86, с. 19–23].

Дослідженню творчої спадщини вченого присвятив низку публікацій академік НААН В.А. Вергунов: «П.І. Гавсевич (1879–1920) – організатор

системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України» [87], «Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля)», де згадується постать П.І. Гавсевича [55]; «Петро Гавсевич та його видатне творіння – Лубенська дослідна станція лікарських рослин» [88], «П.І. Гавсевич (1883–1920) та історія становлення дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН (до 100-річного ювілею)» [89].

При висвітленні творчої діяльності П.І. Гавсевича у Товаристві дослідників Волині нами було використано статтю В.В. Іванців «Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону» [90], матеріали монографії М.Ю. Костриці «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті» [91] та книги «Житомир: Підручна книга з краєзнавства» [92].

Науково-дослідну роботу П.І. Гавсевича у період його членства в «Агрономічному гуртку» було висвітлено у біобібліографічному покажчику «Осьмак Кирило Іванович (1890–1960)» [93], а також у публікації В.А. Вергунова «К.І. Осьмак (Осьмаков) (1890–1960) – український учений, аграрний економіст, державний та політичний діяч» [94].

Для різнобічного розгляду проблеми нами було використано низку публікацій: «Патріарх української фармакології (до Дня працівників сільського господарства)» [95], «Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича, Т. Зінченка» [96], «Выращивание в культуре *Marrubium vulgare* L. как путь к сбережению природных ресурсов вида» [97], «Перші кроки становлення дослідної станції лікарських рослин» [65], «До 100-річного ювілею Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН» [59], «Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень» [62].

У монографії А.С. Білоцерківської «Сільське господарство України першої чверті ХХ століття та його науково-освітнє забезпечення в контексті

діяльності професора А.Г. Терниченка» у розділі 4-му «Творча спадщина професора А.Г. Терниченка» згадується П.І. Гавсевич як член ради видавничого товариства «Український агроном» [98].

Інформативно наповненою виявилася стаття «История использования и изучения ресурсов лекарственных растений Полтавщины в XVIII – первой трети XX в.», де П.І. Гавсевич згадується неодноразово як засновник Дослідної станції лікарських рослин [99, с. 80].

Біографічні відомості про нього наведено у статті «На сторожі соцреалізму (до 115-річчя з дня народження Маргарити Яківни Сенгалевич)», опублікованій в «Календарі знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини» за 2016 рік [100, с. 132].

У книзі відомого публіциста І. Ільєнка «В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654–1917)» є розділ «Руйнування царизмом самобутності українського народу. Репресії щодо української мови книгодрукування. Цензурні утиски», де вміщено інформацію щодо заборони на відкриття української друкарні [101, с. 98].

Багато корисної інформації для дисертаційного дослідження нами знайдено у світовій мережі Інтернет. При написанні підрозділу 2.1. «Чинники формування наукового світогляду» стала в нагоді інформація щодо історії створення Кременчуцького Олександрівського реального училища [102], Першої житомирської гімназії [103] та Петровської сільськогосподарської академії (у подальшому – МСГІ) [104]. На сторінках Вікіпедії наведено відомості про видатних вітчизняних агрономів, зокрема знайдено стислу інформацію про П.І. Гавсевича [105; 106]. Крім того, корисною виявилася література про період навчання П.І. Гавсевича [107–114]. Ім'я вченого згадується серед інших у контексті сільськогосподарського перепису Новоград-Волинського повіту від 1910 р. [115], а також щодо створення Лубенської науково-дослідної станції лікарських рослин, співзасновником і першим директором якої був П.І. Гавсевич [71].

У матеріалах про Український Національний Союз (УНС) та організацію протигетьманського повстання знаходимо наступну згадку про П.І. Гавсевича. Зокрема, наголошується, що 30 серпня 1918 р. на загальному зібранні під головуванням М. Туган-Барановського і П. Гавсевича було прийнято рішення про вступ до лав УНС [116].

Таким чином, історичні напрацювання доби незалежності України відзначаються багатоплановістю, об'єктивністю та змістовністю. Вперше акцентовано увагу на організаційно-дослідницькій роботі П.І. Гавсевича у галузі вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин, однак у більшості праць відображено тільки окремі аспекти творчих пошуків ученого.

Отже, історіографічний аналіз літератури, що конкретизує етапи життєвого і творчого шляху П.І. Гавсевича, виявив однотипність інформації, особливо за радянської доби, яка не виходить за межі біографічних довідок. Проблеми дослідництва з культури лікарських рослин висвітлено в окремих історичних працях дорадянського періоду і за часів незалежності української держави. На нашу думку, історіографічна ситуація потребує відповідних уточнень і доповнень, із залученням нових, невідомих раніше фактів.

Враховуючи сучасний стан наукового опрацювання досліджуваної проблеми, підбір та вивчення джерельної бази обумовили актуальність дисертаційної роботи, основні результати якої висвітлені автором у фахових виданнях та збірках матеріалів наукових конференцій.

1.2. Джерельна база дисертації

При аналізі джерельної бази реалізацію визначених завдань дисертаційного дослідження здійснено за допомогою залучення опублікованих і неопублікованих різноманітних за походженням, видами, ознаками та змістом історичних джерел і матеріалів.

Вихідними даними при розробці й аналізі проблеми слугували виявлені матеріали фондів 6-ти архівів: Лубенського міського державного архіву, Державного архіву Житомирської області, Державної бюджетної установи міста Москви «Центральний державний архів міста Москви» (ДБУ «ЦДА Москви»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області.

Важливе значення при дослідженні джерельної бази надавалося матеріалам фондів чотирьох бібліотек: Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (ННСГБ НААН), Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України, Державної наукової архівної бібліотеки, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича.

Джерельна база дослідження складається з декількох груп документів і матеріалів, що стосуються творчої й організаційної діяльності П.І. Гавсевича, залежно від їхнього походження, змісту, особливостей та характеру викладу інформації:

- 1) біографічні матеріали;
- 2) опубліковані офіційні документи органів державної влади, наукових і громадських організацій, офіційних установ;
- 3) наукові праці вченого;
- 4) періодичні видання та документальна література.

Біографічні матеріали. Дисертаційне дослідження ґрунтується на широкому залученні опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів, які стосуються життєвого шляху та різних аспектів діяльності П.І. Гавсевича. Основу першої групи джерел склали документи із фондів ДБУ «ЦДА Москви», де зберігається особова справа П.І. Гавсевича за часів його студентства, обсягом 73 аркуші [117], зокрема: клопотання від 22 червня 1909 р. про прийняття до Московського сільськогосподарського інституту; посвідчення, видане Житомирською 1-ою гімназією про призначення

П.І. Гавсевича виконуючим обов'язки позаштатного вчителя природничої історії; звільнювальне свідоцтво, видане Махнівською міщанською управою Бердичевського повіту Київської губернії про те, що, згідно із посімейним списком, П.І. Гавсевич записаний під № 178 у числі Махнівських міщан. Також у справі є клопотання на ім'я директора МСГІ про призначення стипендії від 29 квітня 1910 р. і аналогічне – від 24 лютого 1912 р. Крім того, у справі зберігаються свідоцтва, видані П.І. Гавсевичу для вільного проживання у м. Москві та його передмісті; клопотання про допуск до остаточних екзаменів у весняну сесію 1912 р.; студентський квиток з фотографією і кілька білетів звільнення у відпустку.

Для розширення відомостей про біографію вченого нами використано матеріали Державного архіву Житомирської області, де опрацьовано «Формулярный список о службе вр. исп. об. учителя естествознания Кременчугского Александровского реального училища Петра Ивановича Гавсевича, составлен 5 августа 1908 г.» [118].

Для дослідження предмета дисертаційного дослідження використано матеріали Лубенського міського державного архіву, серед яких ми ознайомилися із спогадами Сенгалевич Маргарити Яківни (1901–1975) про матір – Надію Михайлівну Сенгалевич (1873–1964), яка взяла шлюб із П.І. Гавсевичем [119], а також із листами-спогадами М.Я. Сенгалевич про П. І. Гавсевича [120] – засновника Лубенської Дослідної станції лікарських рослин у 1915 р.

Матеріали із фондів Державного архіву міста Києва [121–123] використано при дослідженні періоду навчання П.І. Гавсевича у Київському університеті Св. Володимира, зокрема, було достеменно встановлено рік вступу до вищого навчального закладу.

Матеріали Державного архіву Київської області (ф. Р-989) дозволили відтворити та проаналізувати дієву участь П.І. Гавсевича у створенні Київського кооперативного інституту та його участь у кооперативному русі в Україні загалом.

Таким чином, вивчення біографічних матеріалів стало важливим джерелом у процесі виконання дисертаційного дослідження.

Опубліковані офіційні документи органів державної влади, наукових і громадських організацій, офіційних установ. До другої групи віднесено документи, що відображають творчий шлях П.І. Гавсевича. Серед матеріалів Державного архіву Житомирської області нами опрацьовано «Справочную книжку Полтавской губернии на 1908 год» [124], де в переліку вчителів Олександрівського Кременчуцького реального училища згадується прізвище вченого.

Окремий масив документів становлять звіти, в яких публікувалися результати галузевих наукових досліджень і, зокрема, наукові й організаційні здобутки П.І. Гавсевича. У дисертаційній роботі нами використано архівні матеріали із фондів ННСГБ НААН. Передусім відомості із збірника матеріалів роботи Першої сесії сільськогосподарської ради від 7 січня – 15 лютого 1895 р. Серед інших питань на зібранні розглядалися проблеми дрібних галузей землеробства і, зокрема, лікарських запашних і духмяних рослин [125].

Інформація про вченого міститься у звіті про діяльність Товариства дослідників Волині від 1910 р. У IV розділі «Експедиції» наголошується, що у 1910 р. членами Товариства було здійснено кілька експедицій, які дали цінний науковий матеріал, зокрема виявлено деякі мінерали, про які, на той час, у спеціальній літературі не було відомостей. Серед членів Товариства згадується й П.І. Гавсевич [126, с. 23, 24, 64]. Також його прізвище знаходимо на сторінках Огляду агрономічних заходів Волинського губернського земства від 1911 р. На агрономічному засіданні обговорювалася доповідь молодого дослідника «О разработке материалов поволостного обследования» [127].

У звіті про діяльність Товариства дослідників Волині та Волинського центрального музею від 1913 р. подається інформація про відновлення діяльності економічної секції, де 22 жовтня того ж року П.І. Гавсевича було

обрано секретарем. Крім того, він входив до складу Ради Товариства і був його дійсним членом. Ім'я вченого також згадується в контексті обговорення доповіді «Метеорологический обзор лета 1913 года» С.А. Бржозовського, в якому П.І. Гавсевич взяв активну участь та повідомив про кліматичний вплив улітку 1913 р. на перебіг деяких сільськогосподарських явищ [128, с. 5, 6, 59, 77, 94, 97, 98].

У матеріалах звіту Правління «Агрономического кружка по изучению украинских губерний» від 1910 і 1911 рр. також наведено інформацію про участь П.І. Гавсевича в сільськогосподарському обстеженні Волинської губернії та результат його літніх робіт – оприлюднення доповіді «Крестьянское хозяйство Южной Волыни и меры к его поднятию» [129, с. 33–34, 36, 38].

У звіті Лубенського Товариства сільського господарства від 22 червня 1912 р. прізвище П.І. Гавсевича згадується у загальних відомостях, зокрема про його виступи із доповідями «Об организации сбора лекарственных трав» і «Схематический план организации коллективной продажи хлеба при содействии Лубенского общества сельского хозяйства», а також про три його доповіді «Денежный отчет о торговле травами Лубенского общества сельского хозяйства», «Об организации сбыта лекарственных трав» і «О деятельности Лубенской Земельной кассы мелкого кредита за время 1907–1911 и о необходимой ее реформы» від 1 жовтня 1912 р. [130].

Звіти про численні краєзнавчі експедиції по країні, відомості про флору і фауну також широко висвітлювалися у науковій періодиці. Про використання лікарських рослин в епоху середньовіччя за царювання Петра I йшлося у звіті «Отчет о состоянии и деятельности Императорского Ботанического сада Петра Великого за 1915 г.», надрукованому в 1916 р. [131]. Питання про стан хіміко-фармацевтичної промисловості розглядалися в «Трудах Комиссии по содействию развития отечественной химико-фармацевтической и технико-химической промышленности» [132].

Також залучено до опрацювання матеріали Першого Всеросійського сільськогосподарського з'їзду, що відбувся 1–10 вересня 1913 р. у Києві, де обговорювалося мовне питання при публікації спеціальної літератури стосовно лікарських рослин для населення [133]. Інформативним наповненням вирізнялися також «Праці I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22–26 жовтня 1917 р.», в яких неодноразово згадувалося прізвище вченого при обговоренні доповідей [134, с. 14–15; 27].

Згадку про П.І. Гавсевича містять «Труды Особого Совещания созванного по повелению его Императорского высочества принца А.П. Ольденбургского по вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта, 22–28 февраля 1916 г.». Його було введено до складу підкомісії з вивчення питання поширення культури лікарських рослин у південно-західній і середній смузі Росії та Криму [135, с. 271].

У ЦДАВО України опрацьовано документи, що стосувалися Київського періоду (1917–1920 рр.) в діяльності П.І. Гавсевича, зокрема: Список членів Ради Міністерства Земельних Справ (1918 р.) [136, арк. 9]; Список Міністерства Земельних Справ із зазначенням його складу і адрес [136, арк. 2]; Наказ Міністерства земельних справ № 38 від 08.06.1918 р. [137]; Списки та листування про діяльність статистичного відділу № 242 від 21.05.1918 р. [138; 139]. Також корисною для розкриття теми виявилася інформація з Державного архіву Київської області, де віднайшли документи, що стосувалися діяльності П.І. Гавсевича в кооперативному русі в Україні [140]. Ці документи дали змогу детальніше розкрити становлення та діяльність П.І. Гавсевича як науковця та організатора.

Наукові праці вченого. Основним джерелом інформації про наукову діяльність П.І. Гавсевича були його наукові праці, ознайомлення з якими дало змогу відтворити цілісну картину наукових інтересів і здобутків українського дослідника, його світогляду. До цієї групи документів віднесено тексти наукових і творчих матеріалів: книги, статті, нариси, положення, огляди, рецензії, наукові доповіді та інші розробки українського вченого.

За розвідками академіка В.А. Вергунова, наукова спадщина П.І. Гавсевича налічує близько 50 робіт [89], але певний відсоток з них написаний під псевдонімами, тому достеменно встановити авторство вченого не вдалося. Нами відшукано 27 робіт, серед яких окремих масив літератури становлять праці П.І. Гавсевича про лікарські рослини, їх заготівлю і збут, а саме: «Собирание лекарственных трав на Лубенщине» [141], «Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати: з малюнками» [142], «О сборе лекарственных трав» [13], «Про лікарські трави. Короткі поради хазяїнам, як їх розводити. Кн. 1. (М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус)» [143], «Собирание и культура лекарственных трав на Лубенщине». Вып. 2. I. К вопросу об организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубнах. II. План работ на 1916 год и смета на закладку и ведение Лубенской опытной станции и семенной плантации» [144], «Собирание лекарственных трав на Лубенщине. Труды местного совещания об организации сбыта трав 10–11 января 1913 г. в Лубнах», Вып. 2 [145], «О неотложных мероприятиях по обеспечению наших лечебных учреждений лекарственными растениями» [146], «Работы опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: краткий отчет» [147], «Організація промислового лікарського рослинництва» [148].

Про важливість наукових результатів та організаційної роботи П.І. Гавсевича свідчать інші його праці: «О разработке материалов поволостного обследования» [149], «Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Вольнского уезда (с таблицами и 40 диаграммами)» [150], «Крестьянское хозяйство Южной Волыни и меры к его поднятию» [151], «Положение мелкого кредита в Лубенском уезде» [152], «Схематический план организации коллективной продажи хлеба при содействии Лубенского общества сельского хозяйства» [153], «Обзор о деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год» [154], «Участь кооперації в земельній реформі на Україні» [155], «Аграрний рух на Київщині і на Україні взагалі в 1917 р.» [156], «Про поділ України на с.-г. райони» [157].

Крім того, П.І. Гавсевич написав ряд рецензій на книги з питань економіки та кооперації в Україні: «Календар і записна книжка кореспондента Київської губернської народної Ради на 1918 рік [158]; Пожарський П. «Нариси з історії української кооперації» [159]; Степневич Б. «Споживча кооперація на Україні» [160]; Воблий К. Г. «Экономическая география Украины» [161].

Отже, серед знайдених нами 27 наукових і науково-популярних робіт П.І. Гавсевича доповідей – 9, звітів – 3, рецензій – 5. Усього 25 одноосібних праць і 2 – у співавторстві. Аналіз цих робіт сприяв відтворенню цілісної картини становлення й розширення творчих пошуків П.І. Гавсевича, визначенню пріоритетних напрямів у науковій діяльності та періодів найбільшої професійної активності (дод. В, Д, Е).

Періодичні видання та документальна література. До цієї групи джерел належать періодичні видання (газети, журнали, збірники тощо), в яких публікувалися основні результати наукової діяльності вчених тих часів, а серед них і П.І. Гавсевича. У процесі проведення дисертаційного дослідження опрацьовано значний масив таких видань. Необхідну інформацію знайдено у «Фонді видань, випущених у ХІХ столітті з сільськогосподарської тематики» ННСГБ НААН та у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Нами опрацьовано значну частину видань кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Цінну інформацію знайдено у періодичному виданні Полтавського Товариства сільського господарства «Хуторянин», щотижневику «Земледельческая газета», виданні Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу «Сільський господар», «Полтавские агрономические известия».

Отже, ознайомлення й опрацювання джерельної бази проблеми засвідчило, що сукупність проаналізованих джерел є достатньою для виконання комплексного дисертаційного дослідження життя і наукової діяльності П.І. Гавсевича. У дисертації вперше до наукового обігу залучено архівні джерела, що становлять документальне забезпечення досліджуваної

проблеми та дають змогу визначити пріоритетні напрями в науковій роботі дослідника.

1.3. Методологічні засади дослідження

Історико-наукове біографічне дослідження наукової та організаційної діяльності П.І. Гавсевича здійснювалося на основі методологічних принципів, загальних для всіх галузей історичної науки. Методологічні підходи до пізнання досліджуваної теми визначалися специфікою об'єкта та предмета, метою і пошуковими завданнями.

Досягнення мети даної наукової роботи ґрунтується на комплексному використанні загальних методологічних принципів історизму, об'єктивності, науковості, наступності та низки методів: загальнонаукових (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, узагальнення, логічного), специфічно-історичних (проблемно-хронологічного, історико-системного, персоніфікації) та міждисциплінарних (статистичного, бібліографічного, персонально-біографічного, методів джерелознавчого та архівознавчого аналізу, методу термінології). Методологічні принципи та наукові методи дали змогу здійснити історико-наукове дослідження на об'єктивному підґрунті реальної дійсності, неупередженому розгляді процесів розвитку науки та суспільства.

Одним з основних методологічних положень є принцип *історизму*, який дає можливість вивчати складні суспільні явища в хронологічній послідовності, передбачає конкретний підхід до подій і фактів, визначає етапи розвитку. Він ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного розвитку історичних процесів, тісно змикається з принципами об'єктивності, науковості, системності й всебічного розвитку. Дотримуючись принципу історизму, нами здійснено спробу якомога повніше розглянути події і фактори, суспільні явища, хронологію подій, тобто середовище, в якому відбулося становлення П.І. Гавсевича як науковця-дослідника та показати

його внесок у розвиток вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин кінця XIX – початку XX століть.

Принцип *об'єктивності* потребує неупередженості, незалежності від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника, причому останній не повинен бути нейтральним. Об'єктивність його полягає не в утриманні від критичних оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в дотриманні основних професійних правил роботи із джерелами, їхній критичній обробці. Аналіз діяльності П.І. Гавсевича виявив, зокрема, що у період становлення як ученого він спочатку зосередився на статистичних дослідженнях у галузі сільського господарства, а згодом – на галузевому дослідництві з культури лікарських рослин, що мало вагоме значення для розвитку цієї науки в подальшому.

Принцип *науковості* передбачає неупереджене вивчення предмета дослідження, застосування достовірних джерел інформації, а також уникнення спрощеності та заідеологізованості об'єктивної дійсності. Із різноманітних джерел почерпнуто відомості про те, що на науковий світогляд П.І. Гавсевича великий вплив мав його учитель та наставник – професор К.А. Тимірязєв (1843–1920), наукові погляди якого вчений поділяв упродовж всього життя.

У дисертаційній роботі поряд із переліченими принципами застосовували наукові методи, що визначаються метою, завданнями, джерельною базою, методологічною основою наукового пізнання.

В історико-біографічному дисертаційному дослідженні нами застосовано *історико-порівняльний* метод, а саме *порівняння за контрастом*, що передбачає аналіз якісних і кількісних характеристик фактів, явищ і процесів, а також дає змогу виявити ті риси, яких вони набувають або втрачають у період свого розвитку, визначити характер і напрями позиціонування поглядів за тих чи інших обставин. Цей метод дає змогу знайти зв'язок та основу історичних явищ, зрозуміти минуле в єдності й індивідуальності. Його застосовано, зокрема, при з'ясуванні

досягнень і розвитку наукових поглядів П.І. Гавсевича при більш досконалому вивченні галузевих процесів з культури лікарських рослин у системі їх виробництва та первинної переробки за певний період, а також виявленню особистого внеску вченого, спільного й відмінного в його діяльності та роботах інших учених, що дозволяє краще зрозуміти предмет дослідження.

Метод *аналізу та синтезу* дав змогу забезпечити поділ предмета дослідження на складові елементи з метою виявлення закономірностей, структурних зв'язків, обґрунтування з наукової позиції історичних фактів і подій. Завдяки застосуванню зазначеного методу вдалося визначити чинники формування наукового світогляду П.І. Гавсевича. Синтез передбачає наукове дослідження явищ дійсності в їх цілісності, у взаємодії частин. Доцільність його використання продиктовано необхідністю вивчення наукових праць вченого у галузі вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин і з'ясування цінності досягнень дослідника за певний проміжок часу для науки і практики.

Метод *узагальнення* дав змогу підвести підсумки наукової роботи та сформулювати загальні висновки. Цей логічно-послідовний процес можливий в результаті виключення одиничної ознаки. Отже, залишилось інше поняття більш широкого обсягу, але менш конкретного змісту.

За допомогою *логічного* методу узагальнено розкриття сутності предмета дослідження в його суттєвих і закономірних зв'язках та відношеннях, а також з'ясовано роль напрацювань П.І. Гавсевича в розвитку вітчизняного дослідництва з культури лікарських рослин у системі їх виробництва та первинної переробки.

Застосовані методи наукового дослідження доповнюються специфічно-історичними (проблемно-хронологічний, історико-системний, персоніфікації). *Проблемно-хронологічний метод* дав можливість розглядати явища у хронологічній послідовності, передбачаючи поділ достатньо широкої теми на кілька відносно вузьких проблем, кожна з яких розглядалася

в часовій послідовності стосовно історичних явищ і подій у природознавчих науках, а також у динаміці, тобто в змінах, що відбувалися в житті та творчості П.І. Гавсевича в конкретному історичному періоді. Цей метод вплинув на визначення побудови дослідження, виділено основні етапи життя та формування наукового світогляду вченого, розглянуто основні зміни, що супроводжували ці етапи. Дотримання цього методу сприяло висвітленню основних аспектів діяльності П.І. Гавсевича щодо розвитку галузевого дослідження.

Принцип об'єктивності вимагає системності методології, яка орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта. Отже, спираючись на ці принципи, в дисертаційній роботі об'єкт дослідження розглянуто як певну систему, компоненти якої взаємодіють, виявляють багатогранні зв'язки, формуючи якісно нову сукупність наукових знань, пов'язану із діяльністю вченого-дослідника П.І. Гавсевича, всебічним висвітленням його наукових поглядів, творчості, біографії тощо. Тому основним методом дисертаційного дослідження є *історико-системний*.

Метод персоніфікації дав змогу оцінити особисту роль ученого в науково-організаційному розвитку галузевого дослідження з культури лікарських рослин в Україні та проаналізувати формування особистості цього науковця в контексті конкретного історичного періоду.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні низки міждисциплінарних методів: статистичного, бібліографічного, персонально-біографічного, методів джерелознавчого та архівознавчого аналізу, а також термінологічного аналізу.

Статистичний метод групувань сприяв визначенню кількісного та якісного складу наукових праць П.І. Гавсевича у різні роки його життя тощо.

Бібліографічний метод слугував для виявлення бібліографічного опису наукових праць і друкованих джерел щодо життя й діяльності вченого.

Персонально-біографічний метод розглядається як якісний науковий аналіз психосоціальної реальності творчої особистості. У нашому дослідженні цей метод застосовувався при зборі та аналізі даних про життєвий шлях П.І. Гавсевича.

Метод джерелознавчого й архівознавчого аналізу використано при накопиченні й осмисленні конкретних фактів щодо різних аспектів досліджуваної проблеми. Застосування даного методу дозволило дослідити та систематизувати архівні документи про життєвий і науковий шлях П.І. Гавсевича.

Для уточнення основних термінів використано *термінологічний аналіз*, що дав змогу при аналізі тих чи інших понять з різних позицій та за науковими словниками виокремити власні, які використовувалися в даному дисертаційному дослідженні.

Таким чином, дослідження характеризується описом життя особи від народження до смерті. Сукупність вищеназваних методів дало змогу розглядати життєвий шлях, еволюцію поглядів і діяльність ученого в історичному контексті, врахувати зовнішні і внутрішні чинники, що сприяли розвитку його наукових поглядів та інтересів; визначити життєві пріоритети та професійну діяльність, а також особистий внесок П.І. Гавсевича в розвиток дослідної справи з культури лікарських рослин в Україні.

Отже, теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є фундаментальні теоретичні розробки із застосуванням наукових принципів і методів історичного дослідження, завдяки чому отримано можливість систематизувати джерельну базу й узагальнити основні положення у висновках наукової роботи, викласти матеріал у послідовній та логічно завершій формі й найбільш вичерпно висвітлити діяльність П.І. Гавсевича.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз літератури про історичні першоджерела дослідження лікарських рослин, становлення й подальший розвиток у системі їх виробництва та первинної переробки певного періоду, а також поступ окремих суміжних наук засвідчив актуальність дисертаційної роботи на тему «П.І. Гавсевич (1883–1920) – вчений та організатор дослідництва з культури лікарських рослин в Україні».

Процес вивчення історіографії проблеми дав змогу умовно виділити три основні історіографічні періоди: перший – кінець XIX ст. – 1917 р.; другий – радянський (1917 – 1991 рр.); третій – сучасний (1991 р. – і дотепер). Крім того, умовно виділено тематичні групи праць: 1) зародження, становлення та аспекти подальшого розвитку дослідництва з культури лікарських рослин у системі їхнього виробництва та первинної переробки до 1917 р.; 2) організація та функціонування галузевих науково-дослідних установ, громадських товариств та адміністративно-відомчих закладів, з якими була пов'язана діяльність ученого; 3) відомості про життєвий і творчий шлях П.І. Гавсевича. Натомість, аналіз літератури засвідчив, що в усіх трьох періодах нечисленні праці про життя та діяльність ученого фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають його діяльність. У більшості з них наукова робота дослідника відображена схематично, відсутні відомості щодо окремих періодів його життя. Таким чином, на сьогодні відсутні узагальнюючі комплексні праці, в яких глибоко та ґрунтовно було б відтворено життєвий і творчий шлях П.І. Гавсевича, що дає підстави вважати обрану тему дослідження актуальною.

2. Аналіз джерельної бази дав можливість встановити, що в сукупності зазначені в дисертації джерела містять різноманітний матеріал. Реалізацію окреслених завдань дисертаційного дослідження здійснено за допомогою систематизованого використання документів із фондів державних архівних установ України та Росії, оригінальних праць П.І. Гавсевича, інших джерел, що дало можливість повною мірою висвітлити й об'єктивно оцінити

діяльність ученого в контексті розвитку галузевого дослідження лікарських рослин й досягти мети дисертаційного дослідження.

3. У результаті комплексного й об'єктивного вивчення стану наукової проблеми даного дисертаційного дослідження визначено його методологічну основу. В процесі наукової роботи використано принципи історизму, науковості, об'єктивності. При розкритті досліджуваної теми застосовано три підгрупи методів: загальнонаукові (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, узагальнення, логічного), специфічно-історичні (проблемно-хронологічного, історико-системного, персоніфікації) та міждисциплінарні (статистичного, бібліографічного, персонально-біографічного, методів джерелознавчого та архівознавчого аналізу, методу термінології). Комплексність вищеперерахованих принципів і методів дала можливість детально розглянути джерельну базу, а також об'єктивно, з науковою достовірністю, логічно та послідовно викласти дисертаційний матеріал. Таким чином, застосування сучасної наукової методологічної бази дало змогу в процесі вивчення конкретного об'єкта використовувати сукупність принципів і методів, що, в свою чергу, дозволило якнайповніше розкрити стан наукової проблеми та досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ П.І. ГАВСЕВИЧА ЯК УЧЕНОГО-АГРАРІЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Чинники формування наукового світогляду

У 2018 р. виповнилося 135 років від дня народження знаного вітчизняного вченого-аграрія, одного з організаторів аграрної науки початку ХХ ст., теоретика і практика сільськогосподарської дослідної справи у галузі вивчення лікарських рослин, відомого українського політичного і громадського діяча Петра Івановича Гавсевича.

Донедавна роком народження П.І. Гавсевича вважався 1879-й, місцем народження сучасні біографи зазначали м. Київ [80–85]. Ці дані були спростовані академіком НААН В.А. Вергуновим, який провів власні історичні розвідки при підготовці у 2016 р. низки матеріалів, присвячених 100-річчю Лубенської дослідної станції лікарських рослин (нині – Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України) (дод. Ж. 1, Ж. 2). Спираючись на вже стверджену попередниками основу, він розширив спектр творчих напрацювань П.І. Гавсевича, а також уточнив окремі віхи формування його наукового світогляду. Насправді П.І. Гавсевич народився 22 серпня 1883 р. у багатодітній міщанській родині, в містечку Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії [88, с. 6; 89, с. 17].

Плутанина сталася не тільки з датою народження, але і з прізвищем Петра Івановича. У деяких виданнях, зокрема в енциклопедичному довідникові «Полтавщина» (1992) в інформації стосовно тодішньої Української дослідної станції лікарських рослин зазначено: «Ств. 1916 за ініціативою і проектом Лубен. товариства с. г. як Лубен. дослідна станція лікарських рослин. Очолив її П.І. Говсевич» [78, с. 919]. І далі, по тексту,

написання його прізвища через літеру «о», тобто вважалося, що це правильна орфографія [162, с. 281].

У випуску № 6 від 31 жовтня 1918 р. щотижневика «Вісник Міністерства земельних справ» знаходимо прізвище вченого у перекладі з російської мови українською через літеру «і» – Гавсівич [47]. Архівні матеріали спростовують таке і підтверджують правильність написання прізвища – П.І. Гавсевич [117].

Науковий поступ майбутнього фундатора галузевого дослідництва з культури лікарських рослин ґрунтувався на накопичених знаннях на всіх етапах його навчальної та професійної діяльності. Тому, відповідно до найважливіших подій у творчому житті П.І. Гавсевича, нами здійснено наступну періодизацію:

I період (1903–1907) – здобуття вищої освіти у Київському Імператорському Університеті Св. Володимира.

Родина майбутнього дослідника рано залишилася без батька, тому юнакові довелося в старших класах гімназії поєднувати навчання з роботою, щоб утримувати себе та молодших братів і сестер. Закінчивши навчальний заклад із золотою медаллю, він вступає на відділення природничих наук фізико-математичного факультету Київського Імператорського Університету Св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) (дод. 3). Під час навчання П.І. Гавсевич продовжував працювати, викладаючи природничу історію в Київському реальному училищі та міській чоловічій гімназії.

Сучасний Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ імені Тараса Шевченка) важко уявити як «кузню» сільськогосподарських кадрів. Хоча кафедру сільського господарства було засновано при другому відділенні філософського факультету серед перших дванадцяти разом із створенням Університету Св. Володимира у 1834 р. Під різними назвами кафедра діяла до 1956 р. Факт її існування підтверджує оригінальне видання «Філософський факультет (документи та

матеріали)» [107, с. 83], де згадується перший завідувач кафедри – відставний поручик Пруської армії Карл-Вільгельм (Едуард Осипович) Мерц.

Реформа 1861 року, поряд із загальнодержавними рушійними змінами, позитивно вплинула на подальший розвиток освіти, зокрема університетської. За висловом видатного вченого К.А. Тимірязєва, він збігся із «пробудженням природознавства». Учений підкреслював, що «історія природознавства практично збігається з історією університетів і опосередковано інших вищих шкіл» [108]. Як наслідок, Статут університетів 1863 р. суттєво розширив нові природознавчі дисципліни, що набули на той час значення окремих наук або галузей. Сільське господарство вивчалось в межах кафедри агрономічної хімії, а технологічна частина стосовно загальних питань рослинництва і тваринництва – в межах кафедр ботаніки та зоології. Такий підхід до підготовки агрономів небезпідставно зустрів опір і нарікання провідних учених та педагогів, що було враховано в Статуті 1884 р. Відповідно створено кафедру на фізико-математичному факультеті – агрономії, яка функціонувала до 1919 р. [109, с. 19].

Завідувачем кафедри агрономії і одним із викладачів талановитого студента П.І. Гавсевича був видатний вчений-аграрій С.М. Богданов (1859–1920), який у 1882 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира. Саме його діяльність на ниві агрономії до подій 1917 р. була визнана цивілізованим світом, а відкриття вченого в царині науки мають вагоме значення для сьогодення. За царської доби всі провідні видання, зокрема енциклопедичні, публікували інформацію не тільки про життя й здобутки С.М. Богданова, але і цитували його визначення окремих галузевих понять і явищ. Характерним прикладом є всесвітньо відоме багатотомне видання «Енциклопедичний словник» Ф.А. Брокгауза (Лейпциг) та І.А. Ефрона (Санкт-Петербург), що виходило друком протягом кінця XIX – початку XX ст. Так, у т. XXIX за 1900 р. видатний агроном О.В. Советов (1826–1901), наводячи визначення поняття «сільське господарство» різними вченими, остаточну думку залишає саме за

С.М. Богдановим: «До сільського господарства відносяться дослідження всіх явищ, цікавих у сільськогосподарському відношенні. Подвійний характер цих явищ, з одного боку – фізичних (у широкому визначенні), або явищ природи взагалі, з іншого боку – економічних, обумовлює поділ агрономії на два великих відділи – техніку сільського господарства, або вчення про фізичні процеси у сільському господарстві, та сільськогосподарську економію, або господарську економіку чи економію, або вчення про економічний бік сільськогосподарського виробництва» [110].

Цікавим фактом, виявленим нами у матеріалах фондів Державного архіву міста Києва, є те, що курсом раніше на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира навчався М.Г. Холодний (1882–1953) – майбутній український ботанік, академік АН УРСР, засновник вітчизняної школи фізіології рослин. Свої наукові розробки він розпочав саме у студентські роки. Під керівництвом вченого-ботаніка, професора К.А. Пурієвича (1866–1916) проводив дослідження із сприйняття і передачі геотропічного подразнення у коренях рослин [123, арк. 10]. 12 березня 1904 р., коли П.І. Гавсевич навчався на другому курсі, а М.Г. Холодний – на третьому, вони здавали іспити з так званих «нових» мов – французької і німецької, а також іспит із закону Божого. Обидва майбутні вчені отримали високі оцінки [121, арк. 3].

На одному курсі разом із П.І. Гавсевичем навчався також інший майбутній відомий вчений – зоолог, розробник теорії стабілізуючого добору, академік АН УРСР І.І. Шмальгаузен (1884–1963). У період навчання 1903–1904 рр. в зоотомічному кабінеті під керівництвом вченого-зоолога, професора О.М. Северцова (1866–1936) він проводив роботи із загальної гістології [123, арк. 12].

Окремо заслуговує на увагу рівень підготовки студентів до педагогічної діяльності у середніх навчальних закладах. Зокрема, звітуючи про практичні заняття із фізики у 1904/05 академічному році, професор Й.Й. Косоногов (1866–1922) зазначав, що вони були поділені на дві частини –

теоретичну і практичну. Щотижня студенти слухали доповідь-урок на задану тему одного зі своїх однокурсників, причому доповідь готувалася самостійно, мала бути доступна розумінню школярів і супроводжуватися дослідями на лабораторних приладах. Потім відбувалось обговорення і аналіз доповіді-уроку під керівництвом професора. Попередньо проаналізовані доповіді викладалися студентами у середніх навчальних закладах, зокрема були ґрунтовно засвоєні наступні теми з курсу фізики: про властивості фізичних мас, вчення про рух, закон Ньютона, силу тяжіння тощо [122, арк. 2–3].

Професор С.М. Богданов був одним із кращих популяризаторів вітчизняної аграрної науки свого часу. Його коментарі, рецензії, результати власних досліджень широко висвітлювались у всіх провідних журналах і газетах Київського краю та держави. Невипадково у 1907 р. С.М. Богданова як відомого вченого й активного діяча було обрано депутатом Державної Думи від Київської губернії. Саме він радив продовжувати освіту П.І. Гавсевичу, спрямовуючи його увагу саме на аграрному аспекті [111]. У цьому ж році майбутній дослідник закінчив навчання в університеті й отримав диплом I ступеня за № 136 від 28 травня [118].

Отже, після навчання на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира перед майбутнім ученим відкривалися широкі можливості. Отримуючи знання і спілкуючись із видатними вченими, П.І. Гавсевич виявив інтерес і потяг до наукових знань, що, безсумнівно, заклало фундамент для подальших наукових розробок.

II період (1907–1909) – педагогічна діяльність у середніх навчальних закладах Кременчука і Житомира.

За направленням Київського навчального округу № 18563 від 31 серпня 1907 р. П.І. Гавсевич приступає до виконання обов'язків учителя природничої історії в середньому навчальному закладі м. Кременчука – Олександрійському реальному училищі (дод. И. 1) з оплатою 1230 руб. [118,

124]. Училище, засноване у 1873 р., стало першим середнім навчальним закладом у місті. Його відкриття стало можливим тільки завдяки благодійності купця Смирнова, який заповів місту Кременчуку 35 тис. руб. для поширення освіти. З цієї суми міська дума витратила 15 тис. руб. на придбання ділянки землі на Малій Міщанській вулиці, а на решту коштів було замовлено проект головного навчального і допоміжних службових корпусів, будівництво яких завершилося у 1878 р. Завдяки училищу Мала Міщанська вулиця отримала назву – Училищна [102].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Кременчуці усі навчальні заклади у складі Полтавської губернії підпорядковувалися Київському учбовому округу, який здійснював загальне керівництво їх діяльністю. Крім чоловічого Олександрійського реального училища діяли комерційне, залізничне та інші реальні училища; початкові народні училища [112, с. 80].

Студенти, які закінчували Олександрійське реальне училище, паралельно з набуттям загальної освіти отримували фахові навички з різних видів корисної трудової діяльності й могли продовжувати навчання тільки у вищих технічних навчальних закладах. Загальна освіта в реальному училищі закінчувалося в четвертому класі, з п'ятого починалася спеціалізація за двома відділеннями – основному і комерційному. Після завершення основного шестирічного курсу учні сьомого, додаткового, класу розподілялися за трьома відділеннями: загальне, механічне і хімічне. Із загального відділення випускники вступали до технічних інститутів, де на технічних відділеннях готували техніків другого розряду.

Утримувалося училище за рахунок плати за навчання, дотацій від міської думи (10 тис. руб.) і повітового земства (понад 5 тис. руб. на рік), а також державного бюджету (понад 30 тис. руб. на рік). Наприкінці ХІХ ст. в училищі навчалося близько 300 вихованців, очолював його статський радник І. Дзюблевській-Дзюбенко. У 1888 р. реальне училище було перетворено в загальноосвітню середню школу з переважанням у навчальних планах

предметів реального циклу. Випускники одержали право вступу на фізико-математичні та медичні факультети університетів [112, с. 83].

Слід зазначити, що на той час в училищі викладали, крім природознавства такі дисципліни: закон Божий, математика, хімія, фізика, географія, анатомія і фізіологія, іноземні мови, космографія, малювання. При училищі діяв учнівський духовий оркестр, у 1906–1911 рр. виходила учнівська неофіційна газета. Кременчуцьке реальне училище закінчували в різні роки такі особистості, як професор, член-кореспондент АН СРСР, редактор журналу «Записки Всесоюзного мінерального общества» П.М. Татаринів (1895–1976), український письменник А.В. Головка (1897–1972) та інші видатні особистості. У 1918 р. училище було закрито [78, с. 414]. Таким чином, можна стверджувати, що Олександрійське реальне училище м. Кременчука на час перебування у ньому П.І. Гавсевича було осередком освіти досить високого рівня.

У 1908 р., на підставі погодження управителя Київського навчального округу за № 20661 від 29 липня, його направляють до Житомирської першої чоловічої гімназії (дод. И. 2), де з 1 серпня виконував обов'язки понадштатного вчителя природничої історії.

Ідея заснування Волинської губернської гімназії належить відомому польському просвітителю Т. Чацькому, яку було урочисто відкрито 1 січня 1833 р. На момент заснування заклад мав шість класів, а після літніх канікул 1833 р. відкрито сьомий клас. Гімназія розміщувалася в дерев'яному будинку по вулиці Малій Бердичівській, що належав В. Ганському, а згодом його вдові Е. Ганській. У 1851 р. було побудовано двоповерхове кам'яне приміщення. Кількість гімназистів поступово збільшувалася, тому в 1863 р. гімназія отримала новозведений комплекс на вулиці Великій Бердичівській.

Розквіт гімназії припав на часи перебування в Житомирі відомого польського письменника Ю.-І. Крашевського (1812–1887), який керував закладом від 1853 р. Він передав гімназії значну частину книг із власної бібліотеки, організовував концерти та культурні заходи. Кошти, виручені з

продажу квитків, передавалися малозабезпеченим гімназістам. У 1871 р. заклад реформовано в класичну гімназію, а курс навчання було подовжено до восьми років. Велика увага приділялася вивченню грецької мови та латини. Класичний тип гімназії надавав право її випускникам вступати до університетів.

Гімназія припинила існування у 1918 р. Губернська управа намагалася організувати вчительський інститут на базі гімназії, але через революційні події його відкриття відкладалося. Зрештою, 16 жовтня 1919 р., у Житомирі було відкрито Волинський педагогічний інститут, що став правонаступником Першої житомирської гімназії [103].

П.І. Гавсевич викладав рік у цьому навчальному закладі, але через поширення серед учнів прогресивних поглядів професора-дарвініста К.А. Тиміряєва майбутнього вченого відсторонюють від виконання обов'язків за вказівкою попечителя Київського навчального округу від 9 липня 1909 р. за № 27571 [117, арк. 7].

Таким чином, викладаючи природничу історію у середніх навчальних закладах класичного типу Кременчука і Житомира, які, з одного боку, були досить розвиненими для свого часу осередками освіти і культури, але, з іншого боку – одночасно й консервативними установами, П.І. Гавсевич прийняв рішення про вступ до Московського вищого навчального закладу сільськогосподарського профілю.

2.2. Перші наукові пошуки в галузі сільського господарства

III період (1909–1913) – чинники формування наукових поглядів протягом навчання у Московському сільськогосподарському інституті.

Ще до звільнення із Житомирської першої чоловічої гімназії, 22 червня 1909 р. П.І. Гавсевич подає клопотання на ім'я директора Московського сільськогосподарського інституту (нині – Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія

імені К.А. Тимірязєва) з проханням про зарахування його до лав студентства (дод. К). До заяви додає «Звільнене свідоцтво» від 3 липня 1901 р., видане Махнівською міщанською управою Бердичівського повіту Київської губернії, про те, що за сімейним списком він значиться серед місцевих міщан під № 178 і «... не має жодних недоїмок, під судом і слідством не був, і має право на звільнення з товариства для вступу у вищий навчальний заклад» (дод. Л). Від серпня 1909 р. П.І. Гавсевич вже студент сільськогосподарського відділення Московського сільськогосподарського інституту (МСГІ) (дод. М). Через місяць, 21 вересня, він отримує студентський білет за № 10 000 та квиток № 90 від 3 вересня 1909 р. на право проживання у Москві та Московському повіті до 15 лютого 1910 р. як «ратник ополчення другого розряду» [117, арк. 5, 9, 17].

Московський вищий навчальний заклад(дод. Н. 1), до якого вступив П.І. Гавсевич, мав свою непересічну історію та давні традиції. Імператорське Московське товариство сільського господарства ще у 1857 р. визнало за необхідне заснувати землеробську академію, взявши в оренду територію та будівлі садиби в с. Петровсько-Розумовському (до складу Москви увійшло у 1917 р.), яка в грудні 1861 р. за Височайшим повелінням була викуплена в державну скарбницю за 250 тис. руб «з метою установи агрономічного інституту, ферми та інших сільськогосподарських закладів». Вважається, що для покриття витрат на будівництво та обладнання академії було організовано продаж і довгострокову оренду земельних ділянок під дачі та городи, а створене у південній частині академічних володінь дачне селище пізніше отримало назву Петровсько-Розумовського [104] (дод. Н. 2).

Улітку 1862 р. для влаштування Лісової дослідної станції, яка мала стати служити полігоном для навчання студентів і проведення дослідних робіт, було утворено Комітет у такому складі: Голова – статс-секретар П.О. Валуєв, виконуючий обов'язки директора департаменту сільського господарства Д.Д. Неєдов, майбутній перший директор академії, академік М.І. Желєзнов (1816–1877), професор хімії П.А Ільєнков (1821–1877),

професор сільського господарства Петербургського університету О.В. Советов та ін. Був запрошений вчений-лісівник Альфонс Варгас де Бедемар, а для перебудови садиби – архітектора Миколу Бенуа з Петербурга, який побудував на місці старого садибного палацу головну навчальну будівлю з годинниковою вежею й унікальними опуклими склами [104], (дод. П).

Питанням відкриття академії опікувався Імператор Олександр II, але підготовчі роботи виконувалися повільно, протягом декількох років. Нарешті, восени 1865 р., із Петербурга надійшло категоричне розпорядження про відкриття. Як свідчить публікація в «Земледельческой газете» [23, с. 1295–1296], для виконання цього розпорядження адміністрація академії була зовсім непередготовлена, але зрештою, 21 листопада 1865 р., відкриття закладу все ж відбулося.

27 жовтня 1865 р. було прийнято Статут академії, де у параграфі № 1 зазначалося, що Петровська землеробська і лісова академія мала на меті поширення відомостей про сільське господарство і лісівництво. За Статутом академія приймала до своїх лав студентів різних «сословий» і була відкритим вищим навчальним закладом з можливостями вільного вступу без атестату класичної гімназії, вибору предметів вивчення, вступних і перевідних іспитів. За повноваженнями академія була поставлена вище вже існуючого Гори-Горецького землеробського інституту (заснований у Могильовській губернії (1840)), тому що їй було надано право удостоювати не тільки ступеня кандидата, але і магістра сільського господарства. Управлінням академією опікувався Департамент землеробства і сільської промисловості, керівництво покладалося на директора, раду та господарський комітет. Курс навчання орієнтувався на практичну роботу в земських установах та управління маєтками. Навчальний процес поєднував академічні заняття із практикою ведення сільського господарства, селекційною роботою тощо. У перші роки академія мала тільки два відділення – сільськогосподарське і лісове, на яких навчалися близько 400 слухачів. Відомий письменник

українського походження В.Г. Короленко (1853–1921), який деякий час навчався в академії, писав: «Всі надії, які надихали інтелігенцію того часу, відбилися на статуті академії, знайшли в ньому своє відображення» [104].

Початок офіційного читання лекцій в академії припав на 25 січня 1866 р., але фактично академічне життя закладу розгорнулося лише через рік – восени 1866 р. Серед першого викладацького складу були такі визначні вчені зі світовим ім'ям – професори: П.А Ільєнков – викладав хімію; К.А. Тимірязєв – ботаніку і фізіологію рослин, І.О. Стебут (1833–1923) – політичну економію, В.К. Делла-Вос (1829–1890) – сільськогосподарську механіку та ін. Гідними своїх учителів були і випускники академії, серед яких агрохімік і ґрунтознавець П.С. Коссович (1862–1915), професор кафедри металургії, організатор металургійної спеціальності і кафедри металургії Київського політехнічного інституту В.П. Іжевський (1863–1926), академік Д.М. Прянішніков (1865–1948), який у 1907–1913 рр. виконував обов'язки заступника директора МСПІ по навчальній частині та багато інших. Зокрема, Д.М. Прянішніков схилявся перед багатолітнім агрономічним досвідом і педагогічним талантом одного із своїх педагогів – І.О. Стебута, про якого писав: «В руках Стебута така дисципліна, як приватне землеробство мала роль не тільки добре поставленої спеціальної дисципліни, але і набувала безперечне загальноосвітнє значення» [113, с. 29]. Про іншого вчителя – К.А. Тимірязєва, який був одним із найпопулярніших прихильників, пропагандистів і теоретиків дарвінізму, а його прогресивні погляди поділяла більшість студентів, Д.М. Прянішніков у своїх спогадах писав: «Саме тут (Петровська академія – прим. авт.) відчувалося, що Тимірязєв не просто ботанік. Тимірязєву були близькі інтереси землеробства» [113, с. 24]. Вихованці академії стали першими працівниками дослідних установ, поява яких була досить характерною для розвитку сільського господарства того часу.

Через 10 років після відкриття в 1865 р. Петровської землеробської і лісової Академії постала невідкладна необхідність створення власного

друкованого видання, де професори, викладачі й студенти могли б публікувати результати своїх наукових досліджень. На засіданні Ради Академії 29 жовтня 1877 р. було створено комісію у складі Голови – директора Ф.К. Арнольда, професорів В.Т. Собічевського, М.К. Турського, Я.Я. Цветкова, І.М. Черноп'ятова, О.М. Шишкіна та доцентів А.О. Фадєєва і Б.Ф. Чижа для обговорення питання про видання «Записок» або «Известий» Петровської Академії (дод. Р. 1). 12 листопада 1877 р. було заслухано доповідь цієї комісії, яка запропонувала проект програми видання журналу, який після обговорення і прийняття поправок було передано на затвердження. Головним редактором обрано В.Т. Собічевського (7 голосів), помічника редактора – О.М. Шишкіна (3 голоси).

Згідно із затвердженою програмою передбачалося друкувати три випуски в рік (березень, липень, листопад) загальним обсягом близько 40 друкованих аркушів. Кожний випуск містив офіційний і неофіційний відділи та оголошення. В офіційному відділі публікували журнали засідань Ради, річний звіт про стан Академії, програми предметів і списки студентів. У неофіційному – наукові праці професорів, викладачів, студентів, а також інших бажаючих, але з рекомендацією професора або викладача. Публікувалися також дисертації, відзначені нагородами чи захищені по одному з відділів Петровської академії, результати робіт, виконаних в хімічній лабораторії та на дослідному полі. У 1890 р журнал був перейменований в «Известия Петровской сельскохозяйственной академии» (дод. Р. 2) і друкувався під цією назвою до 1893 р. включно [114].

У Петровській академії кінця 80-х рр. ХІХ ст. у середовищі студентів панували досить «вільні настрої», які не подобалися владі; неодноразово виникали студентські сутички. Врешті, навчальний заклад припинив набір студентів, хоча наявному складу було дозволено закінчити освіту. Із припиненням викладання окремих курсів професорсько-викладацький склад звільнявся. Таким чином, поступово академію було закрито.

Як свідчать публікації у тогочасній пресі [23; 24], кращі традиції навчального закладу перейшли в стіни його правонаступника – МСГІ, заснованого 6 червня 1894 р., яке мало певні особливості та застереження. Зокрема, проживання студентів у гуртожитку було обов'язковим, але обмеженою чисельністю 200 осіб; не допускалися в студенти одружені; при вступі перевагу мали особи із вищою освітою, жінки до навчального закладу не приймалися тощо. Із складу професорів академії до новоствореного інституту увійшли тільки два – Е.Б. Шене і М.К. Турський. У 1902 р., після восьмирічної перерви після звільнення із Петровської академії, повернувся професор О.Ф. Фортунатов (1856–1925), про якого К.А. Тимірязев сказав: «Йому можна зробити один докір – він випередив свій час» [113, с. 30]. Одним із перших очільників МСГІ був професор К.О. Рачинський [21].

Як зазначала «Земледельческая газета», на створення навчального закладу було асигновано великі кошти. Зокрема, замість 177 590 руб, що отримувала академія на своє утримання, інститут одержував 194 040 руб від держави, а крім того ще й кошти на будівництво лабораторій і дослідних станцій. У 1910 р. чисельність студентів досягла 1 231 осіб. Зокрема, за 28 років існування академії з її стін вийшло 860 випускників, тоді як у 1915 р. за 21 рік існування МСГІ кількість випускників становила 1932 осіб. Від 1906 р. для розширення навчального й наукового процесу почалось активне будівництво нових корпусів. Так, було зведено будівлі для рибоводного відділення, хімічної лабораторії, на яку витрачено понад півмільона руб; метеорологічна обсерваторія, селекційна станція, станція для випробування машин, льняна тощо. Планувалося побудувати нові корпуси для кафедри тваринництва, інженерних лабораторій, а також службових квартир [24, с. 1298].

За Уставом МСГІ, студентський гуртожиток було закрито, що змінило загальний підхід до навчання у навчальному закладі. Замість постійного проживання й участі в устрої академії, тепер студенти приїжджали із Москви

на декілька годин для відвідування необхідного мінімуму практичних занять і отримання різних сільськогосподарських спеціальностей.

Необхідно відмітити, що в основному випускники Петровської землеробської і лісової академії, а згодом і МСГІ, працювали за обраними спеціальностями. У вже згаданому випуску «Земледельческой газеты» [24, с. 1299] від 21 листопада 1915 р. наводиться статистична довідка О.Ф. Фортунатова про 629 осіб, які було розподілено за професіями наступним чином (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

**Розподіл випускників Петровської землеробської і лісової академії
за професіями**

Місце працевлаштування	Чисельність осіб
Служба в приватних маєтках	111
Державна лісова служба	107
Господарювання на своїй землі	77
Господарювання на орендованій землі	9
Земська і громадська служба	69
Служба у Міністерстві землеробства	48
Державна служба агрономічного характеру, крім Міністерства землеробства	36
Інші види державної служби	26
Служба в земельних банках, сільськогосподарських товариствах тощо	24
Професори	18
Викладачі	84
Земські начальники	6
Священик	1
Займаються мистецтвом, літературою тощо	31
Всього	629

Як видно із даних табл. 2.1, більшість випускників Петровської землеробської і лісової академії працювало за отриманою спеціальністю майже порівну у приватних маєтках та на державній лісовій службі, що свідчить про високий рівень отриманих знань.

Подібних статистичних даних за період існування МСГІ у 1915 р. не оприлюднено. Підрахунок був проведений професором К.А. Вернером (1850–1902) лише для 117 осіб, які закінчили навчальний заклад за перших десять років (табл. 2.2). У ювілейний – 1915 р., за 50 років свого існування Петровсько-Розумовська академія випустила 2792 агрономів [24, с. 1299].

Таблиця 2.2

Розподіл випускників Московського сільськогосподарського інституту за професіями

Місце працевлаштування	Чисельність осіб
Ведуть своє господарство	32
Управляють маєтками	22
Наукова і викладацька діяльність	31
Служать агрономами	29
Всього	117

Період навчання П.І. Гавсевича у МСГІ збігся із бурхливим розвитком навчального закладу. Створювалися нові кафедри, на яких викладали та займалися науковою роботою передові вчені свого часу. Під їх впливом протягом першого року навчання (1909–1910) формується коло наукових інтересів майбутнього дослідника, в першу чергу для потреб агрономії.

Наукова робота МСГІ була тісно пов'язана із практикою. «Земледельческая газета» [25, с. 1300] писала, що дослідження фосфоритних родовищ, які були необхідні для виробництва мінеральних добрив проводилися під керівництвом відомого вченого, мінералога, доктора геології, професора Я.В. Самойлова (1870–1925), який працював у МСГІ від

1906 р. і створив при ньому мінералогічний музей агрономічних руд. Групою дослідників було обстежено значну частину Європейської Росії і з'ясовано, що у різних губерніях є досить значний запас якісного суперфосфату, фосфоритів і колчеданів. У подальшому планувалося перенести дослідницькі роботи на Кавказ, в Туркестан і Сибір. Під редакцією професора Я.В. Самойлова департамент землеробства опублікував результати вже проведених робіт, які було викладено в шести томах.

Питаннями хіміко-технологічного характеру, що стосувалися переробки фосфоритів у туки, а також можливість утилізації міського сміття і різних нечистот із подальшим застосуванням як добрив, займалася лабораторія під керівництвом професора Д.М. Прянішнікова. Крім того, в лабораторії вивчали питання фізіології сільськогосподарських рослин із застосуванням ретельно розроблених вегетаційних методів для виявлення ступеня засвоєння рослинами фосфоритних добрив, отриманих у самій лабораторії.

Необхідно зазначити, що для дослідження раціональних способів використання гною як добрив, МСГІ отримував державні кошти. Ці розробки велися під загальним керівництвом професорів М.Я. Дем'янова (1861–1938) та Д.М. Прянішнікова, асистентів М.А. Єгорова (1879–1942) і В.Ю. Чеховича.

На початку ХХ ст. у Європі почали проводити дослідження та невдовзі організували фабричне отримання азоту із повітря для азотних добрив. У МСГІ це питання теж детально розроблялося під керівництвом професора І.О. Каблукова (1857–1942). Крім того, він вивчав можливість отримання калійних солей із морської води, для чого провів серію дослідів в умовах експедицій у Криму та в лабораторних умовах, вивчав також властивості воску [25, с. 1301]. Показово, що І.О. Каблуков уперше в Росії почав викладати курс фізичної хімії для студентів ще у Петровській академії й одними із перших його слухачів були Д.М. Прянішніков, М.Я. Дем'янов та П.С. Коссович [113, с. 19]. Хімічну лабораторію академії, що була створена у

1864 р., через декілька років розширили, і в 1903 р. вона вже могла вміщувати 96 осіб для занять аналітичною хімією [23].

Питаннями дослідження лук і болотних земель займався видатний вчений-грунтознавець і агробіолог, професор лабораторії ґрунтознавства В.Р. Вільямс (1863–1939) за новими самостійно розробленими методами. Учений заснував її ще з часів Петровської академії, ним же було ініційовано запровадження єдиної за своєю кількістю й багатой колекції різних ґрунтів. Зокрема, було зібрано понад 3000 ґрунтових монолітів і понад 10000 зразків ґрунтів з усіх куточків Європейської і Азіатської частин тодішньої території Росії. У біологічному гербарії налічувалося тисячі рослин, зібраних власноруч В.Р. Вільямсом. Учений також надавав методичні рекомендації і вів практичні заняття по лувівництву і культурі боліт на спеціальних курсах при МСГІ [26, с. 1309].

Наукова і практична робота кафедри сільськогосподарського машинобудування під керівництвом професора В.П. Горячкіна (1868–1935) велася для поповнення вітчизняної промисловості сільськогосподарських машин. Учений особисто сконструював кілька нових типів машин, ідея яких була принципово новою і не мала аналогів серед європейських. Зразки демонструвалися на першій виставці машин вітчизняної промисловості в Москві. Завдяки В.П. Горячкіну у МСГІ було організовано станцію з випробування сільськогосподарських машин і обладнання [25, с. 1301].

Під загальним методичним керівництвом професора МСГІ М.І. Придорогіна (1862–1923) проводилися дослідження сільськогосподарських тварин з метою подальшого розвитку й поліпшення вітчизняного скотарства. Він розробив для студентів спеціальні практичні курси методів опису тварин і визначення їх порід. Майже всі виставки сільськогосподарських тварин потребували фахової експертизи М.І. Придорогіна.

На кафедрі агрономічного суспільствознавства під керівництвом О.Ф. Фортунатова і його учня О.В. Чайнова (1888–1937) вивчалися питання

не тільки організації сільськогосподарських господарств, але й принципи організації агрономічної допомоги населенню. Інститутська кафедра була в постійному зв'язку з працюючими по всій країні агрономами. На ім'я О.Ф. Фортунатова надходили тисячі листів з проханнями надати консультацію з сільськогосподарських питань або дати оцінку зроблених робіт. Учений організував так звані «фортунатівські п'ятниці», де збиралися агрономи різних поколінь, відомі економісти, члени Державної Думи і студенти. В результаті постійного спілкування й обміну досвідом практиків і представників науки на цих зібраннях сформувалася вітчизняна агрономічна думка [25, с. 1301–1302].

Методика вітчизняного землевпорядкування підтримувалася науковою роботою МСГІ. Директором закладу, громадським діячем, професором І.О. Іверономим (1869–1916) було складено курс основ землевпорядкування [31].

Отже, на момент вступу П.І. Гавсевича до МСГІ, навчальний заклад майже за п'ятдесятирічну історію став невід'ємною частиною сільськогосподарського життя країни.

П.І. Гавсевич навчався успішно. Під керівництвом професора В.Р. Вільямса виконав всі «загальноосвітні роботи» з курсу «Загальне землеробство»; практичну ентомологію «досить сумлінно» вивчав під наглядом професора М.М. Кулагіна (1860–1940); агрономічну хімію викладав асистент М.А. Єгоров; курс із практичного лісівництва (роботи по модельному дереву) проводив професор М.С. Нестеров (1860–1926). Крім того, П.І. Гавсевич здав іспит із бактеріології та виконав обов'язкові роботи з ґрунтознавства [117, арк. 25, 31, 26, 30, 23]. Викладачі прихильно ставилися до старанного студента, тому коли він звернувся до директора навчального закладу із проханням про призначення «казенної» стипендії протягом другого року навчання (1910–1911), Рада МСГІ від 21 вересня 1910 р. винесла позитивне рішення з цього питання [117, арк. 23, 28]. Про сумлінність та педантизм П.І. Гавсевича свідчить той факт, що після

закінчення кожного чергового семестру у нього не було заборгованостей у студентській бібліотеці [117, арк. 19, 20, 41, 64, 67, 68].

Отже, можна стверджувати, що навчання в Московському сільськогосподарському інституті, спілкування із видатними ученими й викладачами заклали фундамент, інтерес і потяг до наукових знань, що втілилися в подальших наукових розробках майбутнього вченого.

У період навчання П.І. Гавсевич почав активно займатися науково-дослідною роботою, тому нами виокремлено два етапи творчої діяльності.

Перший етап (1909–1911) – здобутки з питань сільськогосподарської статистики через призму діяльності у системі Товариства дослідників Волині. Важливий аспект у біографії вченого – активна участь у роботі цього товариства протягом трьохрічного періоду. Проведений нами аналіз сучасних нечисленних наукових праць [87–89; 95] стосовно діяльності П.І. Гавсевича, виявив, що на сьогодні недостатньо висвітлено його епістолярну спадщину означеного етапу.

Передові вітчизняні вчені й прогресивні сільські господарі ще у другій половині XVIII – на початку XIX ст. вважали за необхідне для подальшого підвищення продуктивності сільського господарства вести його за науково обґрунтованою системою, сформованою шляхом аналізу експериментально перевірених дослідних даних. Однак умови феодального ладу не давали можливості підвищувати продуктивність сільського господарства. Навіть після селянської реформи 1861 р. про скасування кріпосного права царська політика не була послідовною, внаслідок чого в сільському господарстві виникали нові проблеми, що, зокрема, було пов'язано і з технологічною відсталістю сільськогосподарського виробництва [163, с. 12–13; 164], (дод. С).

На Правобережній Україні, на Волині, у 60-х – 80-х рр. XIX ст. при губернському статистичному комітеті діяв потужний краєзнавчий осередок, до якого входили відомі дослідники краю: І. Рудченко (більш відомий під псевдонімом Іван Білик), П. Косач (батько Лесі Українки), В. Переговський,

Х. Корнаковський, Г. Осовський та багато інших [165, с. 26–27]. Вже наприкінці XIX та початку XX ст. почали утворюватися регіональні краєзнавчі товариства з метою вивчення природи, сільського господарства, історії, культури та етнографії рідного краю. На Правобережній Україні одним із перших таких науково-природничих товариств стало Товариство дослідників Волині, засноване 2 грудня 1900 р. у м. Житомирі.

Метою Товариства дослідників було якнайширше охоплення проблем рідного краю: 1) різнобічне вивчення Волині, її минулого, умов життя, потреб; 2) це завдання покладалося на такі секції: а) природничих наук (фауна, флора, мінералогія, геологія, палеонтологія, фізична географія, метеорологія, антропологія, народна медицина); б) економічних наук (побут, ремесла, кустарна справа, сільське господарство, рибальство, мисливство, народні промисли, технологія, торгівля, статистика); в) етнографічних наук (етнографія, статистика населення, народна словесність, діалектологія); г) історичних наук (історія політична та побутова, архівознавство, археологія, археографія, палеографія, нумізматики, геральдика).

Для досягнення визначеної мети планувалися наступні заходи: 1) організовувати для наукових повідомлень публічні читання; 2) проводити платні та безкоштовні лекції; 3) надавати своїм членам кошти для проведення досліджень; 4) друкувати праці у вигляді окремих та періодичних видань без попередньої цензури; 5) отримувати зарубіжні видання без попереднього перегляду цензурою; 6) зібрати власну бібліотеку для роботи членів товариства; 7) створювати архіви; 8) збирати і купувати різноманітні колекції для Волинського музею.

Почесними членами Товариства були відомі представники науки і культури: М. Драгомиров, Леся Українка, етнограф В. Кравченко, геологи П. Тутковський, С. Бельський, ентомолог А. Ксенжопольський, ботанік М. Копачевська, краєзнавці М. Коробка, О. Фотинський, Я. Яроцький, С. Гамченко, професори А. Кримський, О. Клоссовський, Ф. Волков, К. Тимірязєв, В. Короленко, М. Дашкевич, С. Гамченко, О. Восійков,

О. Карпинський, О. Шахматов та ін. У жовтні 1910 р. віце-головою Товариства було обрано П. Тутковського, чий багатогранний талантист яскраво розкрився не лише як дослідник і краєзнавець, але і як організатор науки. За його сприяння у 1911 р. при природничо-історичній секції було засновано агрономічний відділ [166, с. 89–90, 91].

Товариство дослідників Волині підтримувало зв'язки із 104 науковими закладами і редакціями наукових видань, а саме: з Імператорською академією наук, Петроградським, Новоросійським, Варшавським, Харківським, Казанським, Томським та Київським університетами; Петроградським ботанічним садом; Вітебською архівною комісією; Архангельським товариством вивчення російської півночі; Науковим товариством імені Шевченка (м. Львів); Музеєм барона Штейнгеля, Румянцевським музеєм; Житомирською безплатною народною читальнею; редакціями журналів «Хозяйство», «Почвоведение», «Вестник русского общества пчеловодства»; Київським товариством дослідників природи при університеті Св. Володимира; Товариством Подільських дослідників природи; Імператорським товариством акліматизації; Товариством дослідників природи при Харківському університеті; Імператорською публічною бібліотекою, Харківською суспільною бібліотекою та з багатьма іншими установами [128, с. 10–24]. Наукові звіти публікувалися у спеціальному виданні (дод. Т).

Творчі зв'язки пов'язували Товариство дослідників Волині також із МСПІ, студентів якого намагалися залучати до наукової роботи, за що винагороджували преміями. У числі таких активних студентів був і П.І. Гавсевич.

У перший рік навчання він став активним членом Агрономічного гуртка з вивчення українських губерній, заснованого в Інституті 22 грудня 1909 р. Питання щодо перших кроків діяльності гуртка не чітко уявлялося його засновниками, тому було організовано комісію, яка визнала за необхідне спочатку вивчити теоретичну частину питання, а від практичної (виставки,

бесіди, читання тощо) – відмовиться, оскільки для цього необхідно мати зв'язок з українськими господарствами. У першій половині 1910 р. узгоджувалися різні поточні питання організаційного характеру. Зокрема, було надруковано статут і заклик до українських земств із проханням надсилати звіти та інші матеріали, що стосувалися земського господарства в українських губерніях. Більшість земств відгукнулося на заклик і їхні матеріали разом із різногалузевими книгами, що приносили окремі члени гуртка, поклали початок бібліотеці. Улітку більшість гуртківців знаходили собі роботу на Батьківщині, а деякі (Воїнов Л., Розов С., Гавсевич П.) брали участь у сільськогосподарському дослідженні Волинської губернії. Вони усвідомлювали важливість патріотичних завдань, метою яких було дослідження економічного життя України, її природничо-історичних умов і розуміння чинників, що зумовлювали напрями розвитку українського народу [129]. Одним із головних завдань гуртка був пошук студентам, які входили до його складу, місць проходження практики на період літніх канікул в українських господарствах, для того щоб у такий спосіб принести користь рідному краю ще навчаючись в інституті [93, с. 34; 94]. Це також сприяло додатковому заробітку, щоб сплачувати за навчання. П.І. Гавсевич не отримував у перший рік стипендії і йому доводилося сплачувати власні кошти в розмірі 50 руб. за семестр, тому грошей постійно не вистачало. Так, 3 травня 1910 р. студент Гавсевич отримує білет № 2013, в якому зазначено, що його направлено у відпустку в м. Житомир до 15 травня включно. Але після закінчення цього терміну він подає до канцелярії зі студентських справ МСПІ клопотання про продовження відпустки до 15 вересня 1910 р., що й сталося з наданням нового білета за № 2372 від 24 травня 1910 р. [117, арк. 21, 27, 15].

У цей період П.І. Гавсевич став учасником кількох наукових експедицій Товариства дослідників Волині. Під керівництвом професора Л.Л. Іванова разом з іншими членами Петро Іванович взяв участь у розвідковій експедиції до с. Корчаки Житомирського повіту, де було виявлено родовище графіту.

Під науковим керівництвом професора П.А. Тутковського здійснив екскурсію вздовж р. Тетерів від залізничного мосту до с. Бистри, при цьому на правому березі річки було виявлено велике родовище гранатів. Це були нові й цінні наукові відомості [126].

Разом з іншими студентами МСГІ – Л. Воїновим, С. Розовим та К.І. Осьмаком (1890–1960), який згодом став останнім президентом Головної визвольної ради України, протягом шести місяців проводить сільськогосподарський перепис (обстеження) у регіоні. Восени 1910 року П.І. Гавсевич на зібранні гуртківців робить першу доповідь «Крестьянское хозяйство Южной Волыни и меры к его поднятию», звітуючи їм про проходження своєї практики у селянських господарствах.

Положення зазначеної доповіді він звів до наступного: 1) більша частина селянства внаслідок нестачі землі й відсутності виробництва, дотримується давніх звичаїв господарювання (збереження пасовищ на толоці, повне виснаження розораного сінокосу, відсутність травосіяння; нестача води і палива; як наслідок – дефіцит гною і помітне зниження врожаїв на чорноземі; самовільне знищення сервітутів поміщиками; суцільна відсутність кредиту; обтяжливість податків) – такими є умови селянського господарювання; 2) відсутність коштів, щоб підняти їхній економічний рівень, тому всі земські заходи марні; 3) еміграція до Америки, що часто спостерігається в українських селах, негативно впливає на загальний добробут [129, с. 33–34]. Гуртківці визнали доповідь П.І. Гавсевича цікавою та змістовною, вартою для опублікування у збірці «Нужды деревни», яку видавав Агрономічний гурток [85, с. 131].

Взагалі, діяльність гуртка відбувалася у важких умовах: відсутність приміщення змушувала студентів забирати книги і матеріали додому, оскільки для них не було місця, все було розрізнено, що унеможливлювало скласти будь-який системний каталог; не зважаючи на всі зусилля Правління Агрономічного гуртка, не вдалося влаштувати в їдальні гуртожитку вечірку, щоб отримати хоча б трохи коштів для розвитку своєї діяльності. Нарешті,

восени 1911 р. приміщення було надано, в якому мали розміститися ще кілька організацій, все ж постала можливість розставити книги і колекції по місцях. Книжковий фонд бібліотеки гуртка налічував одинадцять сільськогосподарських напрямів із 563 найменуваннями видань (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Стан бібліотеки

Сільськогосподарський напрям	Кількість
Загальний відділ сільського господарства	50
Садівництво	39
Лісівництво	14
Свинарство, молочне господарство, ветеринарія	12
Технологічний	7
Суспільно-економічний	54
Природознавство	31
Періодичні видання	23
Довідники й словники	30
Земські матеріали і праці з'їздів	207
Картограми, плакати-метелики	96
Всього	563

Як свідчать дані табл. 2.3, найбільшу кількість примірників налічували «Земські матеріали і праці з'їздів», велика кількість – «Картограм, плакатів-метеликів», майже однакову кількість книг з напрямів «Суспільно-економічний» та «Загальний відділ сільського господарства».

Колекції Агрономічного гуртка склалися: 1) із багатьох сортів кукурудзи та інших рослин Єкатеринославської губернії (нині – Харківська обл.), привезеної й складеної С.М. Розовим, де він проводив селекційні роботи; 2) колекції сортів хмелю, вирощеного у Волинській губернії (нині – Житомирська обл.) і 3) петрографічної колекції Волинської

губернії – обидві привезені П.І. Гавсевичем та 4) гербарію із різних місцевостей України.

Популяризацію сільськогосподарських знань серед українського населення члени гуртка вважали справою надзвичайної важливості. Для її вирішення було визначено кілька завдань, а саме: 1) зібрати всю літературу сільськогосподарського напрямку (словники, учені записки, дослідження тощо), яка повинна була стати підґрунтям української наукової і технічної термінології; 2) приступити до збору народних назв, які планували згодом перенести на спеціальні картки, обробити і опублікувати у вигляді словника з окремих галузей сільського господарства – це завдання вирішувала Термінологічна комісія; 3) широке розповсюдження заклику із проханням брати участь у цій справі українських агрономів.

Грошовий звіт Агрономічного гуртка складався із членських внесків і благодійності його членів. Відсутність субсидії, грошових зборів від спеціальних вечірок не давали можливості широко розвинути діяльність гуртківців, але вони усвідомлювали, що розраховувати можуть виключно на себе, тому, якщо народжувалася нова ідея – збиралися необхідні кошти.

Слід зазначити, що члени гуртка плідно співпрацювали із українським сільськогосподарським журналом «Рілля», де розміщували свої публікації. Одним із завдань гуртківці визначили складання загальнодоступного, передусім для селянина, сільськогосподарського календаря, для чого було намічено низку статей для публікації у журналі.

Нарешті, на загальному зібранні Агрономічного гуртка його члени прийняли рішення про проведення анкетування серед земських агрономів в Україні, метою якого було з'ясування агрономічної допомоги на місцях, програми, завдань і результатів земської агрономічної роботи; а також затвердили проект анкети, складений П.І. Гавсевичем. Враховуючи значний рівень отриманих результатів з вивчення українських губерній та активну участь у роботі Агрономічного гуртка з вивчення українських губерній, молодого дослідника ввели від 10 грудня 1911 р. до складу Правління [129].

Повернувшись до Москви і приступивши до другого року навчання (1910–1911), П.І. Гавсевич подає 4 жовтня 1910 р. прохання керівництву МСПІ про дозвіл проживати на приватній квартирі, оскільки він «... не має міцного здоров'я, особливо нервова система вимагає спокійного, усамотнього життя, а цим вимогам наш гуртожиток не задовольняється». Через місяць, 17 листопада 1910 р., дозвіл за № 40989 було отримано. У цей період він мешкав у Москві – спочатку у квартирі № 13 по вул. Довгопрудківській, 109, а потім у Тихвінському провулку в будинку Паніна у квартирі № 98 [117, арк. 17, 40, 4].

Ще одну заяву П.І. Гавсевич подав 22 листопада 1910 р. на ім'я директора МСПІ з проханням видати копію його «Формулярного списку» для підтвердження свого «... освітнього цензу на Пречистенських курсах для робітників...», організованих Комісією з технічної освіти при Імператорському технічному товаристві. П.І. Гавсевича запросили як лектора прочитати курс «О питании растений», які він викладав до 8 березня 1911 р. [117, арк. 11; 89, с. 19].

Протягом першого навчального півріччя (1910–1911) він здає на відмінно іспити з ґрунтознавства та загального землеробства. У другому півріччі пише дипломну роботу під керівництвом професора А.О. Фортунатова, який оцінював свого студента як «...найбільш старанного і найбільш допитливого» із усього «...теперішнього складу Інституту...» [117, арк. 47, 50].

Наступні студентські канікули П.І. Гавсевич планував провести у Харкові на дослідному полі, куди його запрошували практикантом. Але виклик із невідомої причини так і не надійшов, тому молодий дослідник літню практику знову проходить у Житомирі, де мешкав у квартирі Брозовського на вул. Миколаївській, 20 [117, арк. 45].

Розробивши анкету опитування місцевих земських агрономів, він активно поринає в роботу, механізм проведення якої за 1910 р., а також плани на майбутнє викладає у доповіді «О разработке материалов

поволостного обстеження» [149] на III Волинській губернській агрономічній нараді, що відбулася 12–17 травня 1911 р. Зібрання прийняло рішення проводити подальші повітові опитування населення про стан сільського господарства та першочергові заходи щодо агрономічного впливу. Вони здійснювалися в географічному напрямі, починаючи від Новоград-Волинського повіту, шляхом складання відповідних цифрових статистичних таблиць за окремими позиціями: 1) кількість населення в господарствах; 2) землеволодіння за угіддями; 3) зйомка; 4) оренда ріллі; 5) землекористування; 6) пропорція культур; 7) кількість худоби, сільськогосподарських знарядь тощо. Обстеження проводилося не тільки як повітове, але і як поселенське (подвірне), то Волинське губземство додатково виділило 1000 руб. на цю справу. Того ж року молодим ученим розроблена і розіслана анкета для опитування земських агрономів українських губерній для з'ясування реального стану організації агрономічної допомоги на місцях [87, с. 93].

Повітове опитування було потрібне для з'ясування реального стану селянського господарства і типових сільськогосподарських поселень. Саме цим визначався характер і зміст опитувального бланку: попереднє повітове обстеження, визначення в загальних рисах сільського господарства волості із зазначенням типових поселень, які будуть обстежені за детальнішою програмою повітового бланку. В анкетах переважали якісні різнобічні характеристики селянського побуту, натомість кількісні показники відображені були несуттєво і недостовірно, оскільки частково отримані від волостних правлінь, а частково від самих селян.

Друга важлива особливість повітового бланку полягала в розгорнутості його програми і занадто загального характеру багатьох питань. Реєстратори не мали чіткої інструкції з конкретними запитаннями, а коли її отримали, то вже було зроблено половину роботи, тому відповіді в анкетах не завжди відповідали дійсності.

Разом із тим повітовий бланк мав і позитивні аспекти: більш детальні відомості про техніку обробітку ґрунту у зв'язку з розподілом їх за типами і поширенням окремих культур повинні були дати місцевому агроному інформацію для його подальшої роботи. Відомості про майже всі прогресивні започаткування у місцевих господарства як, наприклад, травосіяння, поширення сільськогосподарських машин і знарядь, застосування мінеральних добрив, збільшення поголів'я худоби також були дуже цінними для агрономів. Означені аспекти сільського господарства, зафіксовані при складанні повітового бланку, якнайкраще могли слугувати орієнтиром при виборі типових поселень, оскільки вони характеризувалися, з одного боку, сучасним для того часу станом господарства, з іншого – відображали щаблі культурного прогресу, до якого мало перейти господарство в майбутньому. Ці відомості разом із розмірами земельного наділу характеризували типовість того чи іншого поселення. Таким чином, мала бути досягнута мета, для якої і призначалося повітове обстеження.

Зібраний матеріал при опитуванні поділявся на дві частини – описову і статистичну, тому обробка кожної була різною. Описова частина відповідей давала можливість скласти стисло характеристику сільськогосподарської діяльності. Крім вступного природничо-історичного нарису, ця частина містила опис ґрунтового покриву, поділ окремих земель на угіддя, форми землеволодіння і землекористування, розподіл культур і сівозмін, удобрення земель, їх обробіток, інші галузі сільського господарства; кустарні роботи і домашнє ремесло, візницький промисел; збут продуктів і предметів сільського господарства, домашнього побуту; фінансова сторона господарства; потреба в кредиті; кооперативи, їх значення і характер.

Цифрова частина матеріалів могла дати ряд комбінаційних і простих таблиць, за допомогою яких можна було зробити облік: подвір'їв, кількість сінокошу і лісу; купчої землі; господарств, що мали понад 15 дес. землі; городників; орендованих господарств; кількість і розмір великих землеволодінь, окремих хуторів; чисельність кустарів і ремісників;

від'їжджаючих на далекі заробітки. У цьому змішаному списку різних елементів сільського господарства були згруповані відповіді, відображені у конкретних цифрах. У підсумку можливо було скласти загальну таблицю по всій губернії.

П.І. Гавсевич наголошував, що в описовій частині анкети необхідно підкреслити зв'язок між різними економічними явищами, дати можливі пояснення відмінностям у господарстві. Наприклад, порівняти розподіл польових культур із типом ґрунту, розміром ділянки і характером землеволодіння; поширення спеціальних культур, садівництва і бджільництва; а також випадки цікавих сівозмін і різних способів обробітку пару, до якого селяни іноді вдаються у вигляді експерименту; вплив міста, що розташоване поруч, заводів, фабрик, залізниць тощо.

Дослідник-початківець підкреслював, що в розробленій ним анкеті було перераховано тільки приблизний список запитань, але навіть на тому етапі вже було одержано багато цінних відомостей. Для більш наочного уявлення про різні господарські елементи він пропонував виготовити кольорові картограми. Всі перераховані відомості можна було нанести на карту Волинської губернії, й отримана таким чином колекція картограм могла стати в нагоді для сільськогосподарського музею, який планувало відкрити Земство. Таким, у загальних рисах, уявляв П.І. Гавсевич план розробки статистичних даних повітового обстеження [167].

Враховуючи нестачу досвідчених співробітників, переважно студентів МСПІ, які проводили опитування протягом чотирьох–п'яти місяців (травень–вересень), дослідник обґрунтовано вважав, що інших завдань у 1911 р. планувати не можна. Необхідно було збільшити кількість працівників до п'яти осіб. У доповіді «О разработке материалов поволостного обследования», оприлюднену на засіданні Земства, П.І. Гавсевич навів розрахунок у сумі 1500 руб. Комісія постановила: прийняти доповідь із проханням направити кошти саме на розробку повітового опитування [149]. Узагальнені результати всіх статистичних досліджень на Волині молодий учений висвітлив у

спеціальній брошурі «Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда (с таблицами и 40 диаграммами)», яка була надрукована у Житомирі в 1912 р. [150] та публікації «Крестьянское хозяйство Южной Волыни и меры к его поднятию» [151].

П.І. Гавсевич активно займався дослідженнями Волинського краю, тому знову звернувся до керівництва Інституту із проханням подовжити йому відпускний білет. Йому не відмовили, але стипендію на цей час зняли і поновили тільки після відповідної заяви [117, арк. 42, 44, 49, 52, 54].

Другий етап (1912–1913) – переддипломна практика у Лубнах і перші досягнення системного дослідження з культури лікарських рослин. Останню практику – з 13 липня по 20 вересня 1912 р. – П.І. Гавсевич пройшов у м. Лубни Полтавської губернії, де захопився вивченням лікарських рослин [117, арк. 58, 59]. За власні кошти орендує і проводить у с. Терни Лубенського повіту серію спеціальних дослідів з агротехніки лікарських культур. Їхні результати, як цикл лекцій за темою «Лікарські трави» неодноразово доповідає на засіданнях Агрономічного гуртка МСГІ.

Як секретар створеного у березні 1911 р. Лубенського товариства сільського господарства, очолюваного головою міської управи М.П. Боярським, двічі на його засіданні 22 червня 1912 р. виступає з повідомленнями: «Об организации сбора лекарственных трав»; «Схематический план организации коллективной продажи хлеба при содействии Лубенского общества сельского хозяйства» та тричі – на засіданні 1 жовтня: «Денежный отчет о торговле травами Лубенского общества сельского хозяйства»; «Об организации сбыта лекарственных трав» та «О деятельности Лубенской кассы мелкого кредита за время 1907–1911 гг. и о необходимости ее реформы» [130].

Після закінчення переддипломної практики і складання попереднього іспиту з економічної секції сільськогосподарського відділення МСГІ, відповідно до заяви від 8 листопада 1912 р., успішно захищає дипломну роботу на тему «Наделение крестьян землей в 1861 году» з правом

отримання диплому I ступеня. Після цього, згідно з квитком № 7829 від 21 грудня 1912 р., від'їжджає у відпустку до Лубен на період до 15 січня 1913 р. Невдовзі, 19 січня 1913 р. листом Лубенського товариства сільського господарства та особистою заявою від 15 січня 1913 р. звертається до канцелярії у справах студентства МСПІ із проханням надіслати його документи, а саме: 1) тимчасове свідоцтво № 13142 від 28 грудня 1912 р.; 2) копію формулярного списку про службу № 913 від 9 червня 1909 р.; 3) свідоцтво про припис до призовної дільниці № 694 від 31 травня 1901 р. та 4) безстрокову паспортну книжку № 915 від 8 червня 1909 р. [117, арк. 65, 71, 79].

На практиці у Лубнах П.І. Гавсевич познайомився з Н.М. Сенгалевич (Бавріною) (1873–1964), яка вчителювала у місцевій школі й активно поділяла революційні погляди. На той час вона була вже вдовою з двома доньками на руках – Маргаритою і Валентиною. Перший її чоловік – Я.В. Сенгалевич загинув через марксистські погляди, які вона йому і прищепила [100, с. 132].

Із спогадів доньки М.Я. Сенгалевич (1901–1975) ми дізналися, що її мати – Н.М. Гавсевич народилася у сім'ї вчителів у невеликому містечку Ольгополь, поблизу Кам'янця-Подільського, куди родина незабаром переїхала. Після закінчення гімназії вона вступила спочатку до рисувальної школи М.І. Мурашка (1844–1909) у Києві, а згодом, після її закриття у 1901 р., до Київського художнього училища, де її вчителями були відомі українські художники: М.К. Пимоненко (1862–1912), Х.П. Платонов (1842–1907), І.Ф. Селезньов (1856–1936) та ін. Після закінчення навчання Н.М. Сенгалевич протягом багатьох років займалася педагогічною діяльністю у середніх та вищих навчальних закладах, викладаючи малювання; керувала художніми гуртками й ізостудіями. Вела активне політичне і громадське життя. Через три роки після загибелі першого чоловіка у 1906 р., Н.М. Сенгалевич у 1909 р. переїздить із Києва до Лубен,

де вже у 1913 р. виходить вдруге заміж за П.І. Гавсевича, молодшого від неї на 10 років [119; 120].

Отже, можна вважати, що науково-організаційна діяльність майбутнього дослідника у період Лубенської переддипломної практики (1912 р.) визначила подальший його творчий шлях із вивчення культури лікарських рослин.

IV період (1913–1915) – діяльність на посаді помічника губерньського агронома у Житомирі та Чернігові.

Упродовж 1913–1915 рр. П.І. Гавсевич працював помічником губерньського агронома, спочатку нетривалий час у Житомирі, а згодом на тій же посаді – у Чернігові (1914–1915 р.) [168, с. 133].

Працюючи у Житомирі, учений знову бере активну участь у діяльності Товариства дослідників Волині. 22 жовтня 1913 р. у приміщенні Волинського дворянського депутатського зібрання відбулося загальне засідання під головуванням губернатора М.В. Мельникова. Зібрання почалося вшануванням колишнього Віце-головуючого Товариства П.А. Тутковського, який від'їжджав із Житомира. Губернатор М.В. Мельников у своїй доповіді віддав належне науковим і організаційним заслугам П.А. Тутковського, а також від імені Товариства подякував за подарунок – фотографічний апарат. На посаду Віце-головуючого Товариства дослідників Волині було обрано С.А. Бржозовського. Після тривалої перерви на цьому засіданні було прийнято рішення про відновлення роботи економічної секції під головуванням О.Г. Нікітіна; функції секретаря доручено виконувати П.І. Гавсевичу, представником цієї секції у Раді призначено О.П. Мухіну.

У подальшому на засіданнях Товариства П.І. Гавсевич брав активну участь в обговоренні доповідей, у наукових дискусіях тощо. Про це свідчить протокол засідання від 2 листопада 1913 р., де слухали доповідь С.А. Бржозовського «Метеорологический обзор лета 1913 года». У ході дискусії П.І. Гавсевич зробив кілька зауважень щодо впливу кліматичних умов поточного літа на сільськогосподарські культури [169].

На засіданні Товариства від 6 грудня 1913 р. слухали доповідь почесного члена Товариства професора П.А. Тутковського «Волинь в архейскую еру». Після закінчення почалися жваві обговорення, у яких П.І. Гавсевич взяв активну участь. Зокрема, він цікавився висотою архейських гір, їх складом, напрямом, впливом на течію волинських річок; місцезнаходженням і видами корисних копалин тощо. Доповідач детально відповів, посилаючись на свої наукові роботи, перерахував деякі мінерали і породи, наприклад графіт у с. Бельчаки та вздовж р. Случі Ровенського повіту, топази, гранати, турмалін, слюда, амфіболи, залізні руди, коалін тощо [128, с. 5–6, 59, 77, 94, 97–98].

Таким чином, активне функціонування Товариства дослідників Волині на Правобережній Україні кінця XIX – початку XX ст. є невід’ємною складовою громадського загальноукраїнського руху. Творча спадщина Товариства не втратила актуальності й до сьогодні, адже протягом 20 років наукової діяльності було набуто великий науковий доробок, що спонукав нові покоління науковців і краєзнавців до вивчення Волинського краю. Різномісні напрями діяльності агропросвітницького Товариства та відкритий доступ до нього широким верствам населення цілком відповідали поняттю «громадське товариство». Науково-статистичні напрацювання вченого у період його співпраці з Товариством дослідників Волині мали велику цінність для сільського господарства. Завдяки розробленій П.І. Гавсевичем анкеті опитування земських агрономів для з’ясування реального стану організації агрономічної допомоги було проведено статистичне обстеження сільськогосподарського регіону Волинського краю, що, безумовно, стало прогресивним кроком для свого часу. Статистичні розробки вченого не втратили актуальності й дотепер.

У 1914 р. П.І. Гавсевича переводять до Чернігова на посаду помічника губерньського агронома, де він працював до 1915 р. У цей період по всій Україні почався розвиток сільськогосподарських кооперативів. Необхідно зазначити, що на початку XX ст. селянські господарства у колишній Російській імперії зіткнулися із ринковими проблемами. Товарно-грошові

відносини докорінно руйнували натуральне господарство, тому діючи розрізнено, селянам було важко виживати в умовах конкуренції. Вирішенням цього складного завдання був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі. Період особливо бурхливого зростання кооперації в Росії, Україні й, зокрема, на Чернігівщині збігся із роками столипінських аграрних перетворень. За темпами розвитку кооперація в Росії у 1906–1916 рр. випередила навіть такі розвинуті європейські країни, як Данія й Бельгія. Вірогідно, через велику територію, Росія в цей період посіла друге місце у світі після Німеччини за кількістю кооперативів. Кооперативний рух перетворився у важливий економічний чинник, незважаючи на факт розвитку в несприятливих умовах. Столипінський уряд, з одного боку, заохочував кооперацію, з іншого – через побоювання, що діяльність кооперативних об'єднань може набути політичного забарвлення, прискіпливо стежив за її розвитком. Варто наголосити, що до 1905 р. кооперативний рух на селі організовувався органами влади й перебував під постійним її контролем. Особливість кооперації періоду столипінських перетворень полягала в організації її з ініціативи населення та значному збільшенні учасників кооперативного руху [170, с. 190–191].

На першому з'їзді чернігівських кооперативів, що відбувся 12–17 вересня 1907 р., широко обговорювалися завдання сільськогосподарської кооперації, основні тези яких було відображено в програмі, а саме: 1) покращення землеробства і тваринництва; 2) підвищення ефективності спеціальних галузей: садівництва, городництва, бджільництва тощо; 3) посередницькі операції (сприяння купівлі й реалізації селянами продукції); 4) функціонування сільськогосподарських складів і тимчасове користування знаряддями праці; 5) сільськогосподарські виставки; 6) стимулювання розвитку кустарних промислів; 7) зв'язок із споживчими та кредитними кооперативами [171, с. 11].

У 1912 р. кількість діючих у Чернігівській губернії сільськогосподарських товариств порівняно із попереднім роком збільшилася на 29 од. Якщо на 1 січня 1912 р. налічувалося 50 таких товариств, то вже на 1 січня 1913 р. – 79, причому збільшення відбулося в дев'яти повітах, а найбільше у Ніжинському – 10 і у Кролевецькому повітах – 4. Перше товариство у Чернігівській губернії було створено в 1897 р., саме у Ніжинському повіті [172, с. 1–2].

Одним із важливих аспектів у роботі сільськогосподарських товариств була просвітницька діяльність і розповсюдження сільськогосподарських знань, головним чином, за допомогою бібліотек. Це були невеликі спеціалізовані підбірки; газети і журнали сільськогосподарської спрямованості; читання, бесіди, курси тощо. Різноманітність і кількість періодичних видань, а також тематика курсів відображені у табл. 2.4 і 2.5.

Таблиця 2.4

Періодичні видання, що виписували сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії (1912 р.)

Назва періодичних видань	Кількість примірників
Земский сборник	4
Земледелец	1
Крестьянское земледелие	3
Прогрессивное садоводство	2
Рідний край	1
Рілля	2
Селянин	24
Сельский вестник	4
Хутор	1
Хлібороб	14
Хуторянин	15

Продовження табл. 2.4

Сельский хозяин	3
Пчеловодная жизнь	1
Сельскохозяйственная газета	1
Еженедельная газета	1
Ю. Р. газета	1
Разных названий	46
Всього	124

За даними табл. 2.4, найбільша кількість серед різноманітних періодичних видань сільськогосподарської тематики, що виписували товариства Чернігівської губернії, припадає на такі видання, як «Селянин» – 24, «Хуторянин» – 15 і «Хлібороб» – 14.

Таблиця 2.5

Програма курсів, що проводились у Чернігівській губернії (1912 р.)

Назва предметів	Години	
	теорія	практика
Природознавство	29	2
Землеробство	100	38
Тваринництво	116	37
Садівництво	108 ^{1/2}	37
Бджільництво	90 ^{1/2}	18
Луківництво	6	-
Спеціальні культури	7	-
Кооперація	7	-
Укріплення пісків і ярів	8	-
Лісоводство	4	-
Ветеринарія	10	-
Всього:	486	132

Статистичні дані табл. 2.5 свідчать, що найбільше годин було відведено тваринництву і землеробству, дещо менше – садівництву і бджільництву, причому теоретичним питанням надавався пріоритет. Тематична спрямованість цілком відповідала програмі першого з'їзду чернігівських кооперативів (1907 р.). Курси діяли у вечірні години, переважно у школах або народних будинках. Після курсу лекцій і проведення практичних занять у деяких повітах слухачі здавали іспити.

Поряд із цим просвітницькі заходи товариств не завжди були відомі кінцевим споживачам з ряду причин: по-перше, спеціальні тематичні підбірки видавалися тільки членам товариств і не були доступними для пересічного селянина; по-друге, їхня тематика іноді не відповідала запитам читачів; періодичні видання, що виписувалися товариствами, читали тільки їхні члени і були малодоступними широким колам читачів; нарешті, головна причина – неналежна підготовка селянина до самостійного читання, тобто – неписьменність широкого кола сільського населення. Для вирішення цієї проблеми рекомендувалося проводити читання вголос і водночас роз'яснювати незрозумілі деталі, обговорювати прослуханий матеріал тощо [172, с. 12–21].

У Чернігові П.І. Гавсевич заприятелював із тоді ще молодим українським поетом П.Г. Тичиною (1891–1967), який після закінчення Чернігівської духовної семінарії навчався у Київському комерційному інституті (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) на економічному факультеті (1913–1917 рр.). Улітку та восени 1914–1915 рр. він працював під керівництвом П.І. Гавсевича у статистичному бюро Чернігівського губернського земства, зокрема роз'їзним інструктором і рахівником-статистом, що дало йому можливість зробити низку цінних фольклорних записів [173]. Дружні стосунки між молодими людьми продовжувалися і після від'їзду П.І. Гавсевича на Лубенщину, про що свідчить факт відвідування поетом у 1916 р. Лубенської ДСЛР. На згадку про цей візит П.Г. Тичина подарував збірку своїх поезій. Результати

напрацювань упродовж роботи у Чернігові П.І. Гавсевич оприлюднив у праці «Обзор о деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год» [154].

У цей період він бере активну участь у заснуванні видавничого товариства «Український агроном» (дод. У 1) з метою видання й розповсюдження сільськогосподарської літератури. Товариство було засновано на підґрунті сільськогосподарського періодичного видання «Рілля» (дод. У 2) – першого в Російській імперії україномовного часопису, який почав виходити з 1 листопада 1910 р. за редагування А.Г. Терниченка (1886–1927). Через три роки, 21 лютого 1913 р., у Києві відбулися Перші загальні збори під головуванням Є.Х. Чикаленка (1861–1929), на яких прийняли статут і вибрали членів правління товариства: А. Терниченка, М. Приходька, З. Шевченка, а також обрали раду товариства в складі п'яти осіб: С. Розов, Л. Воїнов, М. Байєр, П. Гавсевич, О. Русаков. Товариство знаходилося, як і раніше редакція часопису «Рілля», у квартирі А.Г. Терниченка. Держреєстрація товариства в Київській міській управі відбулася у березні 1913 р. Крім видавничої та популяризаторської діяльності, як зазначалося у статуті, товариство «Український агроном» займалося відкриттям агрономічно-консультаційних бюро, промислово-агрономічних підприємств тощо. Існувало воно на кошти вкладників, членів Українського агрономічного гуртка при МСГІ, а також колишнього фонду «Самодопомога» [98, с. 105–106].

З тих часів, коли міністр внутрішніх справ П. Валувєв підписав 16 липня 1863 р. і наказав розіслати в українські губернії циркуляр про заборону вживання української мови у друкованих виданнях і в навчальних закладах, мало що змінилося. Українську мову продовжували цькувати, вважалося що це взагалі не мова, а діалект російської, а ті, хто пише й розмовляє українською, хочуть відокремити Україну від Росії. У Петербурзі навіть було створено таємну комісію для боротьби із «українофілами», яка ревно стежила за суспільно-політичними процесами в Україні, застерігаючи царя, що

«допустити окрему літературу на простонародному українському нарідчї означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому України від Росії» [174, с. 33].

Проте, на I-му Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, який відбувся 1–10 вересня 1913 р. у м. Києві, важливими з ухвалених питань були такі: 1) для українських агрономів питання про підвищення загальної культурності з її місцевими відмінностями; 2) для цього бажано, щоб діячі агрономічної організації в своїх популярних лекціях, читаннях і розмовах вживали народну українську мову, звичну для вуха і зрозумілу для хліборобського населення; 3) щоб краще і з успіхом підняти техніку й організацію сільського господарства, з'їзд визнає бажаним, щоб популярна література, призначена для селян в Україні, була написана якомога зрозумілішою, народною мовою. Доступними за викладом повинні бути усі книги, листки й статті в сільськогосподарських журналах, призначених для підвищення рівня спеціальних знань і розумного кругозору в українських селян-хліборобів [133]. Ці пропозиції були підтримані одногласно.

Оскільки П.І. Гавсевич був активним членом ради товариства «Український агроном» і всебічно підтримував друк статей у сільськогосподарських журналах українською мовою на фоні, як він писав, «книжок, ...написаних чужою незрозумілою мовою» [143, с. 2], то опублікував у 1914 р. в серії «Бібліотека «Рілля»» науково-популярну брошуру «Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати: з малюнками» [142]. Учений викладає матеріал простою доступною українською мовою, якою селяни користувалися у побуті, оскільки брошура була адресована, в першу чергу, місцевому населенню, 80% якого історично займалося збиранням лікарських трав.

Сільськогосподарський часопис «Рілля» й Товариство «Український агроном» існували до 1918 р., багато в чому завдячуючи відповідальному редакторові А.Г. Терниченку. Необхідно зазначити, що видавництво працювало в часи репресій, цензурних утисків книгодруку українською

мовою, руйнування самобутності українського народу з боку правлячої верхівки.

Відомий український письменник І.О. Ільєнко (1943–1996) у книжці «В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654–1917)» [101], ще до початку репресій проти українського слова, наводить статистичні дані за 1912 р. стосовно тематики й кількості назв українських видань, видрукованих у Російській імперії (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Українські видання, опубліковані у Російській імперії (1912 р.)

Жанр, тематика	К-сть назв	Тираж
Поезія	4	5250
Белетристика	14	24875
Драматургія	9	18700
Історія	1	400
Філологія	1	300
Етнографія	4	10500
Підручники	1	4000
Музичні твори	5	2900
Довідкова	3	3400
Лубочна	13	110000
Теорія, історія літератури, критика, психологія, публіцистика	12	18060
Всього:	67	

Як видно із табл. 2.6, книжки українською мовою за жанром, кількістю і тиражем склали мізерну частку від літератури, що публікувалася російською. Наукова література теж видавалася тільки російською мовою, тому більш цінними були книжки Товариства «Український агроном». За період його діяльності було видано багато книг і брошур різних авторів, метеликів, календарів із сільськогосподарської тематики. Саме у цей період

уряд не дав дозволу П.І. Гавсевичу на відкриття української книгарні у Лубнах [101, с. 134].

У 1918 р. часопис «Рілля» й товариство «Український агроном» припинили існування у зв'язку із цензурними утисками та фінансовою неспроможністю. Необхідно зазначити, що вся видавнича продукція була направлена на полегшення праці селян і розвиток сільського господарства країни, вирізнялася спрямованістю на збереження мови, традицій та звичаїв українського народу [98, с. 115–116]. Крім часопису «Рілля» було закрито журнали «Літературно-науковий Вістник», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», «Україна», «Рідний край», «Молода Україна», «Основа», «Записки Українського наукового товариства», газети «Згода», «Слово» тощо [101, с. 125].

Отже, у 135-річчя вшанування пам'яті непересічної особистості П.І. Гавсевича, нами згадано витoki визначення його життєвих орієнтирів. Можна стверджувати, що період навчання у найкращих навчальних закладах – Київському Університеті Св. Володимира та Московському сільськогосподарському інституті – став запорукою подальшої цікавої, корисної й наполегливої праці вченого. Слід зауважити, що, саме активна участь у роботі Товариства дослідників Волині відіграла значну роль в його подальшому житті, а також у розвитку краєзнавства не лише на Волині, а й у колишній Російській імперії загалом. Практична діяльність у Лубнах (1912) та після закінчення МСГІ – у Житомирі (1913–1914) і Чернігові (1914–1915) сприяли подальшим науковим розробкам П.І. Гавсевича.

Про активну роботу дослідника щодо становлення першої вітчизняної спеціалізованої галузевої дослідної інституції – плантації лікарських рослин у Лубнах, більш детально розкрито у підрозділі 2.3.

2.3. Здобутки на посаді директора Лубенської дослідної станції лікарських рослин

V період (1915–1917) – становлення вченого і заснування Лубенської дослідної станції лікарських рослин.

У 2016 р. спеціалізованій науковій установі – Дослідній станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН України виповнилося сто років. Необхідно зазначити, що це була перша профільна інституція в Україні.

Полтавщина й особливо Лубенщина, за своїми природно-кліматичними умовами належать до найбагатших регіонів як за різноманітністю, так і за запасами сировини дикорослих лікарських рослин. Адже на території краю було виявлено й визначено більш як 1000 видів лікарських трав. Тому цілком закономірно, що він став центром промислових заготівель і культивування цілющих рослин [68, с. 12].

Документальні й археологічні знахідки свідчать, що збиранням лікарських рослин і приготуванням із них ліків на Лубенщині займалися ще з незапам'ятних часів. Проте тільки з першої половини XVII ст. монахи католицького Бернардинського і православного Мгарського Спасо-Преображенського монастирів масово й організовано вирощували та заготовляли лікарські трави. Ними було започатковано культуру вирощування лікарських рослин на Лубенщині. На державному рівні справою заготівлі лікарської сировини почали займатися після того, як цар Петро I, повертаючись у 1709 р. після Полтавської битви, зупинився перепочити на Лубенщині. Його вразила різноманітність лікарської флори. Відомо, що він звернувся до Меншикова із запитанням: «Навіщо возити цілюще зело з-за кордону, коли тут усі поля вкрито запашущими рослинами?». Для забезпечення медичними препаратами війська і населення цар повелів створити казенну польову аптеку в Лубнах. З того часу

Лубенський повіт став центром культивування і промислових заготівель лікарських рослин [68, с. 11].

Царськими указами було припинено незаконну торгівлю, знищено приватні «трав'яні» лавки та відкрито казенні «запасні аптеки» спочатку в Глухові (1706), а згодом – у Лубнах (1709). Трохи згодом, у 1730 р., для розведення і використання лікарських рослин було започатковано два «аптекарські сади»: один у Лубнах, інший – у с. Терни Лубенського повіту, загальною площею 50 десятин.

На початку ХІХ ст., а саме у 1809 р., в Лубнах було засновано приватну вільну аптеку підприємцем Францем Делем, що займалася вирощуванням і торгівлею травами. Чотири покоління роду Деля здійснювали збут трав у власній аптеці, послуговуючись для цих потреб своєю плантацією та лабораторією. У першій половині ХІХ ст. аптека Деля активно пропагувала у селянському середовищі збирання трав.

Із зародженням великого торгового капіталу і, як наслідок, припиненням на початку ХХ ст. торговельного бізнесу фірми Делів-Белявських, вся справа перейшла до кількох лубенських скупників. Збір трав мав «первісно-хижацький» характер, що загрожувало повним винищенням деяких видів рослин. Трохи пізніше в місті почала діяти одна із перших державних українських аптек, більшість ліків у якій були рослинного походження. Тож не дивно, що 80% населення Лубенського повіту заготовляло й здавало трави.

Наприкінці ХІХ ст. у Лубенському повіті збільшилася площа помість і орних земель, ймовірно, внаслідок залучення для цих цілей сінокосів, лісів, пасовищ та земель, малоприсадибних для землеробства. Через ці обставини, протягом першого десятиліття ХІХ ст. у Лубенському повіті загальна площа земель, де можна було збирати трави, скоротилася майже на 20%. На противагу зменшенню обсягів збору дикорослих лікарських трав, збільшилися обсяги вирощування й асортимент культивованих лікарських рослин. Необхідно зазначити, що найбільші партії трав у 1911–1912 рр. зі

станції «Лубни» відправляли до Риги, Кременчука, Миколаєва, Волочиська, Одеси, Нового порту, Санкт-Петербурга, Москви. Етапним пунктом на шляху трав за кордон було м. Кременчук [59, с. 6].

У фундаментальному виданні «Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук» [3] від 1901 р. зазначалося, що «... раніше культурою лікарських рослин займалися дуже мало, а користувалися виключно дикорослими; якщо і розводили цілющі рослини, то це відбувалося між іншим, у незначній кількості. Разом із тим, розведення таких рослин не досить важке і може принести хороший прибуток господарю, але не варто зразу починати справу з великих площ засіву лікарських рослин. Також необхідно бути обачним при виборі вирощування рослин у культурі: щоб результат був прибутковим, треба враховувати кліматичні і ґрунтові особливості регіону, а також умови збуту».

Збільшення площ ріллі, скорочення запасів дикорослих форм лікарських трав потребувало всебічних наукових досліджень для розширення асортименту й площ під культивованими рослинами. У місцевих «аптекарських садах» вводили в культуру нагідки лікарські (*Calendula officinalis*), наперстянку пурпурову (*Digitalis purpurea*), марену красильну (*Rubia tinctorum*), які дотепер цінує як народна, так і офіційна медицина [45, с. 291, 293, 265]. Понад сто років у лубенських краях вирощують і переробляють на олію м'яту перцеву [*Mentha piperita*] [2, с. 258]. Зокрема, у 1886 р. відомий учений-агроном, фізіолог рослин, професор Харківського університету А.Є. Зайкевич (1842–1931) на спеціальному дослідному полі у с. Снітин Лубенського повіту заклав досліди для вивчення можливостей вирощування англійської м'яти «Мітчам», дослідження її біологічних властивостей і на її основі вивів перший український сорт білої м'яти перцевої [62, с. 87]. Тому природним продовженням цієї роботи стало створення у Лубнах першої в Україні й загалом на теренах російської імперії установи з вивчення й культивування лікарських рослин.

Ідею організації Лубенської ДСЛР запропонував її натхненник, співзасновник, агроном, секретар Лубенського товариства сільського господарства – П.І. Гавсевич. Як вже було зазначено у підрозділі 2.2, втілювати цю ідею на практиці почали ще у 1912 р., хоча офіційною датою заснування вважається 1916 р. – початок її функціонування. За фінансової підтримки Департаменту землеробства і Полтавського губернського земства, Лубенським товариством сільського господарства на околиці Лубен була заснована дослідна станція з культури лікарських рослин, а її першим директором став П.І. Гавсевич.

Після повернення із Чернігова до Лубен, у 1915 р. його призначають старшим спеціалістом Департаменту землеробства з культури лікарських рослин. Саме це відомство доручило йому створити спеціалізовану дослідну станцію і завод із виробництва ефірної олії. Вибір для цих цілей земель Полтавщини і, головне, м. Лубни був не випадковим, оскільки значна кількість рослин місцевої флори, зокрема, валеріана (*Valeriana officinalis*), кмін (*Carum carvi*), алтея (*Althaea officinalis*), ромашка (*Chamomilla recutita*) та деякі інші проростали як дикий вид [44, с. 46; 45, с. 205, 37, 383]. Крім того, плантації м'яти та заводи з її переробки на олію у регіоні вже діяли в містах Полтаві, Прилуках та Кременчузі. З ініціативи П.І. Гавсевича Лубенське товариство сільського господарства, за підтримки Полтавського губернського земства та Департаменту землеробства, клопотало перед Лубенською міською думою про виділення невеликої земельної ділянки поблизу с. Плютенці для заснування Лубенської дослідної плантації лікарських рослин. Питання було вирішено 26 листопада 1915 р., а польові дослідження розпочалися з 20 березня 1916 р. на площі 4,75 дес. [89, с. 22]. До розробки першої наукової програми діяльності станції П.І. Гавсевич залучив фундатора сільськогосподарської дослідної справи Південно-Західного краю, лубенчанина за походженням, професора А.Є. Зайкевича, який на той час не лише очолював кафедру агрономії Імператорського Харківського університету, але й обіймав посаду інспектора сільського

господарства Полтавської губернії. П.І. Гавсевич і А.Є. Зайкевич почали складати проект розплідника і схему його роботи. Учені планували працювати з 60-ма видами лікарських рослин, серед яких – м'ята перцева, ромашка лікарська, фенхель звичайний (*Foeniculum vulgare*), шавлія лікарська (*Salvia officinalis*), валеріана лікарська, горицвіт весняний (*Adonis vernalis*), блекота чорна (*Hyoscyamus niger*), наперстянка пурпурова, мак дикий (*Papaver rhoeas*) та багато інших [45, с. 438, 473, 118, 63, 259; 74].

Основний тягар практичного втілення запропонованих заходів взяв на себе П.І. Гавсевич. У перший рік функціонування установи було започатковано досліди з агротехніки, фітохімії та селекції м'яти перцевої, ромашки лікарської; створено музей, бібліотеку, розпочато видавничу діяльність. Крім дослідних ділянок тут мали з'явитися лабораторії і завод із переробки лікарської сировини.

Завдання, які Лубенське сільськогосподарське товариство ставило перед майбутньою дослідною установою, зводилися до наступного: 1) всебічне вивчення дикорослих лікарських рослин в їхньому природному середовищі і культивованих рослин; 2) порівняння лікарських властивостей традиційних рослин для Лубенщини із лікарськими властивостями інтродукованих рослин; 3) посилення вмісту лікарської речовини (зі здешевленням вартості) різними дослідними прийомами, наприклад, а) зміною різних елементів ґрунтово-кліматичних умов; б) селекційним відбором; в) схрещенням з отриманням нових стійких форм; г) застосуванням різних агрономічних методів; 4) організація медичної перевірки на тваринах або хворій людині (фізіологічна і клінічна перевірка) для отримання повних достовірних висновків, шляхом біологічного і агрономічного вивчення лікарських рослин.

Умови, в яких починала свою роботу Лубенська ДСЛР, П.І. Гавсевич описує у звіті «Работы опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: краткий отчет», який складається із

розділів, що містять перелік і опис заходів з організації станції на виділеній земельній ділянці, опис робіт із закладання дослідних ділянок, розповсюдження набутих знань, а також економічний аналіз діяльності установи у цілому та заготівлі сировини в населення, аналіз виробництва ефірної олії м'яти тощо [65, с. 21].

Як вже зазначалося, питання виділення землі для потреб дослідної станції було вирішено міською радою тільки 26 листопада 1915 р., тому восени оранку на ділянці не проводили. На початку весни, 20 березня, П.І. Гавсевич із співробітниками вперше з'явилися на ділянці, де не було огорожі, а тільки по периметру з двох сторін – жива огорожа й канава, побачили напівзруйнований колодязь, грядку старої шавлії і місцями поодинокі дерева клену, ясеню, акації тощо. Ділянка була занедбаною і порослою бур'янами ще від 1914 р., тому нагадувала дикий вигін [175, с. 66].

Загальну земельну ділянку площею 4,75 десятин було розбито під різні дослідні ділянки 4,12 десятин, зокрема: *ботанічна ділянка* – 0,49 дес., де було посаджено і посіяно шістнадцять видів рослин. Завданням даного виду досліджень на новоствореній ділянці було спостереження за розвитком рослин, отримання власного насінневого матеріалу для подальших дослідів вже на більших площах, тому від семи рослин у перший рік було одержано посадковий матеріал – насіння і коріння. Задовільний посівний матеріал у перший рік роботи установи дали: беладонна, м'ята, шавлія лікарська і валеріана. Як невдалими П.І.Гавсевич визнав за результатами роботи: наперстянку пурпурову, ромашку персидську, мальву, васильки, з яких отримали поодинокі рослини, котрі не плодоносили [65, с. 22].

На *спостережній* (0,50 дес.) і двох *дослідних ділянках* (загальною площею 1,00 дес.) було висаджено культури м'яти перцевої та посіяно ромашку лікарську, з яких і почали системні наукові дослідження, передусім щодо впливу метеорологічних умов на формування насінневої продуктивності. Спостережна ділянка призначалася для системного нагляду за ростом і розвитком рослин, фіксації впливу абіотичних і біотичних

факторів на стан рослин, проходження фаз розвитку тощо. Дослідна ділянка функціонувала як установа з вивчення агроприйомів – визначення оптимальної густоти стояння лікарських рослин, строків (посадки) сівби, доз внесення органічних і мінеральних добрив (повного та по окремих видах добрив) на врожайність рослин. *Рекогносцирувальна ділянка* (еталонна ділянка, що вирівнює посів) площею 1,5 дес. була засіяна вівсом. *Парова ділянка* (0,21 га) – попередник під лікарськими рослинами, зокрема було висаджено м'яту «Мітчам» і валеріану. *Підготовча ділянка* (0,42 дес.) була засіяна пастернаком (*Pastinaca sativa*) [45, с. 324] за пропозицією Полтавської губернської земської управи, з метою отримання сушеного овоча для армії. Але пастернак дав поганий врожай. Всього під культурою було засіяно 4,12 дес.; решта площі під садибою (0,25 дес.), дорогами (0,38 дес.) тощо [147, с. 3–9].

У садибі збудували: 1) двоповерховий сарай під залізним дахом: на першому розмістили контору, сарай для реманенту, приміщення для зберігання і відбору насінневого матеріалу, комора; а на другому поверсі все приміщення відвели під сушильню; 2) менший глиноочеретяний сарай, збудований на кошти принца О.П. Ольденбургського, для влаштування сушильні із гарячою водою, житловим приміщенням при сушильні та грубою для конюха або робітників сушильні, піддашся для возів і саней, комори, стайні; горище цього сараю використовувалося для складування сушених рослин і упаковки; 3) котельня; 4) парники; 5) теплиця; 6) колодязь.

Окрім того, садиба була розпланована на кілька частин: а) відведено невелику ділянку для висаджування городніх рослин Лубенською школою для дітей-біженців площею 60 кв. сажнів. Школу, організувало Лубенське товариство сприяння початковій освіті й розумному дозвіллю. Під керівництвом вчителів влітку було організовано робочу дитячу дружину для збору ромашки. Для того щоб зацікавити дітей корисною працею на своєму городі, їм, за проханням учителів, було відведено ділянку, яку вони самостійно обробляли під наглядом старших. За літо 1916 р. діти зібрали

понад 8 пудів квіток ромашки; б) на іншій частині садиби було розбито клумби, оновлено чотири грядки шавлії із старої занедбаної посадки, висаджено 25 штук бальзамічної тополі й декілька кущів декоративної рицини, валеріани та троянди; в) в огорожі було влаштовано ворота і хвіртку, що виходили на дорогу. У виділеній містом хаті поставили піч і зробили дрібний ремонт [147, с. 9–12].

Як зазначено у звіті П.І Гавсевича, умови для культивування лікарських рослин були в цілому несприятливими. Ґрунт виявився зі значним дефіцитом вологи, виснаженим попередніми деревовидними культурами і бур'янами. Для доброго розвитку лікарських рослин восени внесли велику кількість мінеральних добрив, а також зробили їх запас. Крім того, труднощі посилювалися тим, що працівники станції жили переважно у Лубнах і їм доводилося щодня долати значну відстань до роботи [65, с. 22].

Робота *насінневої лабораторії* полягала в наступному: 1) перевіряти схожість й проводити насінневий аналіз наявного посівного матеріалу, а також збирати колекцію насіння лікарських рослин; 2) складати гербарій і вегетативну колекцію; 3) робити наукові фотографії й розмальовувати діапозитиви; 4) проводити мікроскопічні роботи: а) підрахунок м'ятних залоз для встановлення зв'язку між їхнім середнім числом на одиницю площі листка і відсотком м'ятної олії (методика на той час у розробці); б) дослідження грибних пошкоджень рослин; 5) збирати невідомі комахи-шкідники для дослідження у Земському ентомологічному бюро; 6) періодично вимірювати вологість ґрунту спостережної ділянки; 7) насіннезнавець мав працювати із спеціальною літературою, визначати методи роботи й складати систематизовану програму своєї подальшої роботи, особливо спеціальної методології селекції. Повітова земська управа виділила в користування дослідній станції мікроскоп Рейхерта та ваги Бунге і Сарторіуса, які становили велику цінність для лабораторії.

Крім насіннезнавця-агронома Н.Ф. Саєнка в лабораторії працював студент-ботанік Ю.Н. Конопацький. Для того щоб зібрати якомога більший

матеріал дикорослої лікарської флори, також було залучено до роботи ботаніка Полтавської Гідротехнічної пошукової партії студента А.Н. Ярмоловича, який займався дослідженням боліт і лук у Пирятинському повіті й одночасно збирав для ДСЛР коріння горицвіту і валеріани, а також насіння інших рослин. Обидва практиканти були тимчасовими робітниками.

Нагляд за роботами на дослідних і рекогносцирувальних ділянках, а також за будівлею на садибі входило в обов'язки третього практиканта – студента-агронома Ф.Г. Помаленького, який працював на станції з листопада 1915 р. Він проводив роботи з дослідження культури лікарських рослин у Полтавській губернії, добував посадковий матеріал для плантацій. Загальним керівництвом роботами, складанням плану діяльності на 1916 р. займався завідувач дослідної станції, старший спеціаліст Департаменту землеробства П.І. Гавсевич.

Для роботи *хімічно-фармацевтичної лабораторії* станція орендувала строком на три роки садибу п. Ярошенка, яка знаходилася поруч. Планувалося переобладнати житлові приміщення під лабораторію, за згодою господаря садиби був підведений водогін; придбано відповідне лабораторне устаткування, посуд тощо. Але завідуючого для цієї лабораторії – хіміка-фармацевта у перший рік роботи станції не знайшли, тому було вирішено шукати хіміка-органіка (на той час вже було три кандидатури на цю посаду), який би спеціалізувався на фармацевтичній хімії безпосередньо в лабораторії. З огляду на такі обставини, хімічні дослідження сировини були проведені персоналом станції, а саме: 1) визначення вмісту ефірних олій у м'яті, валеріані, ромашці, шавлії, аїрному корені як із своєї плантації, так і зі складу лікарських рослин; 2) визначення питомої ваги отриманої олії; 3) визначення якості м'ятної олії, що закуповувалася. Враховуючи, що хімічні дослідження на ДСЛР проводилися не системно, було вирішено передати зразки для аналізів хімічній лабораторії Воронежського сільськогосподарського інституту та до Петрограда.

На ДСЛР позитивні результати одержали при добуванні ефірної олії. Полтавське губернське земство передало обладнання із заводу ефірних олій, який не працював при Лубенському сільськогосподарському училищі. Застаріле обладнання було оновлено, почали робити перегонку м'яти, спочатку зі своєї плантації, а потім і купованого м'ятного листа.

Полтавський губернатор дав згоду Товариству відкрити хімічно-фармацевтичну лабораторію для промислового виробництва деяких фармацевтичних препаратів із великим вмістом м'ятної олії. Але підрахунок вартості пробних перегонки показав збитковість роботи, вірогідно, через застаріле устаткування.

На складі для лікарських рослин майже весь запас сировини був реалізований станом на 1 січня 1916 р. У зв'язку із воєнними подіями дослідній станції надійшло велике замовлення від організації із заготівлі лікарських рослин, що діяла при Верховному начальникові санітарної й евакуаційної частини, тому всі лікарські трави було передано для цієї організації.

У перший рік роботи на дослідній станції було проведено значну роботу з популяризації культури лікарських рослин, а саме: дослідження культури лікарських рослин; закладання показових ділянок; видання брошур, плакатів, об'яв про закупівлю та цінові бюлетені; колекції діапозитивів, лікарських рослин, насіння тощо. Зокрема, у 1916 р. було закладено в 40 населених пунктах показові ділянки посівів лікарських рослин. Досягнуті результати планувалося висвітлити в більш повному звіті про роботу станції, але чи було це зроблено невідомо, архівні матеріали періоду 1916–1925 рр. не збереглися. За браком часу та малочисельним штатом дослідної станції, П.І. Гавсевич та агроном-насіннезнавець Н.Ф. Саєнко не змогли оглянути посіви в усіх господарствах, а обмежилися лише листуванням і надсиланням у господарства виданих брошур. Особисто П.І. Гавсевич відвідав тільки Миргородське, Костянтиноградське та Полтавське товариства сільського господарства, де ним були прочитані ще й відповідні лекції. Багато часу

персонал станції витрачав на спілкування з численними відвідувачами з інших господарств, які ознайомлювалися з культурою лікарських рослин безпосередньо на станції або ж зверталися письмово з проханням надати певну пораду чи закупити посівний матеріал [65, с. 23].

Як наслідок виважених рішень, починаючи з 1916 р. результати досліджень станції друкувалися в періодичних виданнях країни, а до виконання дослідницьких робіт установи долучалися профільні фахівці Воронежського сільськогосподарського інституту та вчені Петрограда. Так, завдяки цьому доволі швидко вдалося підвищити вагомість результатів експериментаторства Лубенської ДСЛР як провідного галузевого наукового центру в країні [89, с. 23]. На початку 1916 р., з метою популяризації відомостей про лікарські рослини П.І. Гавсевич *опублікував*: 1) брошуру, яка складалася із двох статей: «К вопросу об организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубнах» и «План работ на 1916 год и смета на закладку и ведение Лубенской опытной станции и семенной плантации» У цих статтях були розвинуті загальні положення лікарської дослідної справи і викладено початковий проект програми ДСЛР; 2) науково-популярну брошуру «Про лікарські трави. Короткі поради хозяйвам, як їх розводити. Книжка І. М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус». Ця брошура доповнювала іншу брошуру П.І. Гавсевича, видруковану в Києві у 1914 р.; 3) «Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити і продавати: з малюнками». В обох книжках були зібрані практичні відомості щодо збору та культури найважливіших лікарських рослин Лубенського повіту. Крім того, при масовому прийомі на складі лікарських рослин підготували об'яву російською мовою, з якої місцеві збирачі могли дізнатися про ціни головних 24 видів; також видали два плакати українською мовою; продовжили видавати «Цінник», головним чином, для відома збирачів; для читання про лікарські рослини було підготовлено близько сотні діапозитивів, з яких 60 – знімки із таблиць атласа професора Варліха, а інші 40 – зроблені з натури; зібрали колекцію лікарських рослин із 70-ти видів [147, с. 12–30].

Серед обов'язкових умов повноцінного функціонування станції П.І. Гавсевич розглядав наявність в її організаційній структурі *бібліотеки*. Ним було сформовано початковий фонд, який у 1916 р. налічував понад 300 назв. Значна частина книг була переплетена і сформована за такою тематикою: 1) медицина, фармація, фармакологія; 2) біохімія і технічна хімія з підрозділом фармацевтичної хімії; 3) ботаніка із підрозділом біології, географії й патології рослин; 4) агрономія із підрозділами дослідної справи, селекції і сільськогосподарської метеорології; 5) довідковий відділ (атласи, перекладачі, травники і лікарські поради, преїскуранти насінневих і аптекарських фірм); 6) відділ популярної літератури – колекція популярних брошур, плакатів, об'яв; 7) періодичні видання.

Матеріали звіту за перший рік роботи станції свідчать, що на початкових етапах в установі проводили дослідження з хімії, агротехніки і на колекційній ділянці. Особливо цінними в наш час є унікальні книги, зібрані у період становлення наукової установи: М.М. Монтеверде «Розвиток і сучасний стан промислу збору і культури лікарських рослин у Полтавській губернії»; В.К. Варліх «Російські лікарські рослини. Атлас і ботанічний опис», «Праці Лубенського сільськогосподарського товариства» тощо. Завдяки цим виданням можна дійти висновку, що вже на той час було поставлено завдання всебічного вивчення культивованих і дикорослих лікарських рослин, їх морфології, фізіології, спадковості, накопичення та розподілу діючих речовин; порівняння культивованих лікарських рослин із дикорослими й іноземними формами; збільшення кількості діючих речовин шляхом застосування агротехнічних прийомів і селекції [147, с. 30; 78, с. 31–32].

П.І. Гавсевич особисто підготував серію праць: «Про лікарські трави. Короткі поради хазяїнам, як їх розводити (М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус)»; «Собирание и культура лекарственных трав на Лубенщине»; «К вопросу об организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубнах»; «План работ на 1916 год и смета на

закладку и ведение Лубенской опытной станции и семенной плантации», «Работы опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: краткий отчет» та ін., які будуть проаналізовані в підрозділі 3.2. На початку березня 1917 р., після лютневої революції, П.І. Гавсевича було обрано головою першої Лубенської міської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цю посаду він поєднував із керівництвом станцією [89, с. 23].

Відтоді станція неодноразово змінювала назву, але ніколи не припиняла роботу. У 1925 р. установу перевели з Лубен у с. Березоточу. Було збільшено посівні площі під лікарськими рослинами завдяки успішній праці науковців станції та удосконаленню технологій вирощування лікарських рослин. З України рослинну лікарську сировину експортували в Німеччину, Великобританію, США.

Лубенське товариство сільського господарства проводило значну роботу для практичної реалізації намічених планів. Зважаючи на історичне значення Лубен у справі збору та вирощування лікарських рослин і напрацювання Лубенського Товариства з вивчення цього питання, Міністерство землеробства надало субсидію на оплату праці персоналу станції та закладання розплідника. Тому невідповідно Лубни стали основним постачальником лікарських препаратів для потреб війська [59; 62].

Спрямованість на впровадження теоретичних результатів у практику агротехніки лікарських культур мала велике значення для підвищення наукового рівня роботи ДСЛР, яка була першою такою установою на території України і колишньої Російської імперії.

Окрім впровадження результатів дослідження культури лікарських рослин, П.І. Гавсевич активно займався вирішенням невідкладних питань. Зокрема, у звіті Лубенського Товариства сільського господарства від 22 червня 1912 р. було опубліковано його доповідь «Схематический план организации коллективной продажи хлеба при содействии Лубенского общества сельского хозяйства» [153]. Він зазначав, що збут хліба, особливо в

дрібних господарствах, організований погано: необхідність через нестачу коштів продавати хліб восени, після збору врожаю, змушувала віддавати його за низькими цінами; ціла армія торгових посередників потім його вигідно перепродавала; покупці отримували хліб гіршої якості, аніж він міг бути при раціонально організованому продажу. Досвід кооперативного підходу в хлібній торгівлі свідчив про те, що справу можна було б значно покращити. Головні складові реформи П.І. Гавсевич вбачав у наступному: 1) надання позики під хліб близько трьох чвертей його існуючої ціни, щоб селянин міг покрити, по можливості, нестачу коштів; 2) обмеження доступу і формування великих однорідних партій хліба; 3) гуртовий продаж за прийнятними цінами.

У процесі можливого проведення такої реформи виникала низка запитань: 1) Чи потрібно звозити хліб у певні пункти або ж залишати його у господарів, і вся операція зводиться тільки до оцінки хліба з принесеної проби, до видачі позики, і до зобов'язання з боку господаря привезти свій хліб куди і коли потрібно. Досвід деяких кредитних товариств свідчив, що звозити хліб на зсипні пункти необхідно, інакше при продажу можуть виникнути непорозуміння як із господарями, так і з покупцями. Всі подібні спроби, зумовлені нестачею коштів, згодом переконували в необхідності будівництва власних комор.

2) Які договірні відносини виникають із продавцями хліба? Який термін продажу, мінімальна ціна хліба, чи надається право продавати хліб Товариству на його розсуд, коли для цього будуть відповідні умови ринку? Для Товариства важливо збути хліб саме за визначеною ціною і певним гуртовим покупцям, наприклад – інтендантству. Тому при встановленні договірних відносин акцент робився на узгодженні ціни, за якою хоче продати свій хліб господар.

3) Як знайти кошти для позик і організації всієї справи загалом? Казна видавала позики для будівництва зерносховищ, земство також мало змогу допомогти, навіть якщо справу можна було б організувати незалежно від

Лубенського Товариства сільського господарства, наприклад у формі «Товариства зі збуту хліба», куди приймалися б членами як кооперативи, так і окремі особи. Тоді запозичений капітал міг дати нове джерело коштів, зміцнюючи основний капітал підприємства; для збільшення обігових коштів необхідно було отримати кредит у місцевому банку.

4) Як організувати прийом, очищення й сортування, а також зберігання хліба? До цієї справи бажано було залучити дрібні сільськогосподарські Товариства, де можна було б орендувати комори, що знаходилися під наглядом агрономів.

5) Як організувати збут хліба? П.І. Гавсевич вважав, що найкраще було б знайти такого поважного покупця, як інтендантство, укласти з ним договір і мати гарантію збуту.

Вчений зауважував, що у своїх дослідженнях орієнтувався на дрібні партії хліба селян, оскільки кількість його на ринку переважала. За розрахунками Полтавського Статистичного довідника від 1911 р., у Лубенському повіті за 10 років (1901–1910) зібрано: у дрібних господарствах 5,6 млн пуд., в економіях – 0,9 млн пуд. Крім того, хліб із великих економій не потребує швидкого збуту на ринку й може зберігатися в господарстві. Умови кредиту для землевласників були сприятливіші, ніж для селян.

П.І. Гавсевич зазначав, що недосвідченість у цій складній справі змушує визнати про наявність багатьох неузгодженостей у вищезгаданій схемі. Він наголошував, що називає проект саме схемою, оскільки розраховував на критичні відгуки, поправки й суттєві переробки. Також визнавав, що проект у цілому буде визнаним нездійсненим, оскільки потрібні великі кошти, досвід і знання економічних умов. Собі П.І. Гавсевич відводив скромну виконавчу функцію [153].

У цьому ж звіті від 1912 р. було видруковано іншу доповідь ученого, але економічного напрямку – «Положение мелкого кредита в Лубенском уезде» [152], де він розглядав важливі питання кредитної кооперації. Зокрема зазначав, що на з'їзді по кредитній і сільськогосподарській кооперації, який

відбувся в Петербурзі у березні 1912 р., було прийнято рішення про об'єднання таких організацій. Кредитна кооперація багатьма агрономами вважалася найкращою формою, на яку можна розраховувати при проведенні реформ у сільському господарстві.

Агрономів надзвичайно хвилювало питання збуту сільськогосподарських продуктів, де кредитній кооперації відводилася значуща роль. У цьому сенсі необхідно було з'ясувати: наскільки існуючі установи дрібного кредиту задовольняють своє призначення та в якому напрямі можна розвивати їхню діяльність. Зокрема, Лубенське земство ще у 1907 р. заснувало касу дрібного кредиту, ще раніше почало видавати промислові позики і позики під хліб. За цей час накопичився деякий досвід, який необхідно було проаналізувати та створити надійні форми організації для майбутньої роботи.

У доповіді П.І. Гавсевич розглядав технічні операції земської каси, а також ведення банківських операцій взагалі. Окремо він ставив питання громадського значення, а саме – кому каса надає кредитні кошти, які саме прошарки населення користуються позиками, наскільки рівномірно обслуговує каса всю територію Лубенського повіту. Для цього необхідно було з'ясувати територіальний розподіл позичальників каси по волостях. Після аналізу статистичних даних він дійшов висновку, що позики беруть у тих волостях, де більш заможні і багатоземельні господарі можуть здавати свою землю в оренду. Райони з меншою інтенсивністю господарства і бідні господарі мало користуються кредитом каси. Між тим, повинно бути навпаки: каса зобов'язана впливати саме на відсталі райони і сприяти підвищенню їхнього господарського рівня, прийти на допомогу саме незаможному селянинові, який потребує дрібного і дешевого кредиту.

П.І. Гавсевич підкреслював, що у позичальній операції каси наявний суттєвий недолік: каса видає позики тільки особові, тобто окремим господарям і зовсім не працює з кредитними кооперативами. Вчений підкреслював, що за такої організації Лубенської каси незаможний селянин

ніколи не зможе скористатися кредитом. У висновку своєї доповіді він виклав такі поради: бажано, щоб каса почала надавати кошти кредитним кооперативам, а також відкрила декілька нових кооперативів у віддалених місцевостях. Для цього необхідно взяти на службу інструктора з дрібного кредиту. Метою доповідача було реформувати роботу Лубенської каси, щоб вона стала саме Земською касою з кооперативним напрямом [152].

З початком Першої світової війни на території колишньої Російської імперії почав широко розвиватися промисел збору лікарських рослин. При ботанічних садах і деяких навчальних закладах створювалися лікарські насінневі розсадники, а в 1916 р. на території нинішньої Білорусі з ініціативи визначного вченого в галузі плідівництва, дендрології, інтродукції й акліматизації рослин та паркобудівництва професора В.В. Пашкевича (1857–1939) організовується дослідно-показова плантація лікарських рослин Могильовського губернського земства, перетворена згодом у дослідну станцію лікарських рослин. Серед його творчої спадщини є праці, присвячені вивченню лікарських рослин, одна з них – ілюстрована книга «Культура лекарственных растений» (1894) [76, с. 90–91].

На Могильовській Дослідній станції велася робота по ботанічному вивченню лікарських рослин та основних прийомів їх обробітку, розробленню заходів по боротьбі зі шкідниками та бур'янами; був організований широкий обмін насінням лікарських рослин із Київським, Петроградським, Тифліським ботанічними садами, Сухумською дослідною станцією та іншими установами. Крім того, дослідна станція займалася масовим відбором, сортодослідженням і схрещуванням валеріани. Активну участь у дослідницьких роботах станції взяли вже згаданий В.В. Пашкевич і професор медицини та біології М.Ф. Кащенко (1855–1935), який спеціалізувався на лікуванні травами [77]. П.І. Гавсевич саме із ним підготував спеціальну доповідь «Організація промислового лікарського рослинництва», яку було оприлюднено на I Всеукраїнському агрономічно-

економічному з'їзді 22–26 жовтня 1917 р. у м. Києві, зокрема на секції інтенсивних культур, засідання якої відбулося 23 жовтня 1917 р.

Отже, можна констатувати, що системна робота П.І. Гавсевича, принциповий підхід до досліджуваних проблем, висока теоретична підготовка, глибокий аналіз одержаних результатів, спрямованість на впровадження теоретичних розробок у практику стали запорукою подальшої корисної й наполегливої праці зі становлення та розвитку культури лікарських рослин в Україні.

2.4. Діяльність з питань кооперації сільського господарства у відомчих установах Києва

VI період (1917–1920) – науково-організаційні здобутки у відомчих установах Києва з питань економіки та кооперації в аграрній галузі.

Через невідомі обставини П.І. Гавсевич наприкінці 1917 р. залишає дослідницьку роботу в Лубнах і переїжджає із родиною до м. Києва. Як зазначає академік НААН В.А. Вергунов, вірогідно, переїзд і подальша адміністративна робота у державних відомствах стали можливими завдяки українському вченому-економісту і кооператору, уродженцю Полтавщини Б.М. Мартосу (1879–1977), з яким П.І. Гавсевич був знайомий ще з часів роботи головою секретаріату в кооперативних організаціях на Волині. Проукраїнські підходи у роботі П.І. Гавсевича, його статистична оцінка потреб сільського господарства стали в нагоді для розвитку кооперативного руху в часи перших сподівань державності наприкінці 1917 р., і особливо Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Спочатку він очолював відділ сільськогосподарської статистики Департаменту лісівництва, а згодом – сільського господарства при Генеральному секретаріаті (Міністерстві) земельних справ до початку 1919 р., коли його призначили завідувачем статистичного відділу Уккранаргоспу, також він був членом ради відомства в часи головування

М.А. Кухаренка (1879–1920). Необхідно зазначити, що протягом роботи П.І. Гавсевича у Міністерстві змінилося дев'ять очільників – Б.М. Мартос, М.О. Савченко-Більський, Б.О. Зарудний, А.Г. Терниченко, М.М. Ковалевський, В.Г. Колокольцев, В.М. Леонтович, С.М. Гербель та М.Ю. Шаповал [89, с. 23; 132].

Опрацювання незначної кількості архівних документів Київського періоду дало можливість зробити висновок, що займаючи адміністративні посади, П.І. Гавсевич продовжував напружено працювати, як він це робив у Лубнах. Так, у січні 1918 р. він розробив організаційну структуру очолюваного ним відділу, що складалася з чотирьох частин: 1) поточна статистика, 2) аграрна статистика, 3) розробка сільськогосподарського перепису, 4) видання і повідомлення [139]. А вже 21 травня 1918 р. він обґрунтовує «... готовий рахунковий апарат» та програму для створення окремого відділу лісової статистики» при Міністерстві земельних справ [138]. Крім того, бере активну участь в антигетьманських виступах, за що наприкінці травня 1918 р. був звільнений з посади. Вже 8 червня того ж року, згідно з наказом Міністерства земельних справ, П.І. Гавсевича відновлюють на посаді, оскільки рішення про його звільнення не підтримали провідні політичні партії [137].

Разом із видатним українським економістом, міністром фінансів уряду Української Центральної Ради, головою Коопцентру М.І. Туган-Барановським (1865–1919) П.І. Гавсевич створює Українське наукове товариство економістів [176], а згодом, на загальних зборах 30 червня 1918 р., ініціює його вступ до Українського національного союзу. У 1919 р. займає посаду завідувача статистичного відділу Уккранаргоспу. П.І. Гавсевич увійшов не лише до складу перших одинадцяти осіб, що заснували 13 квітня 1919 р. агрономічну секцію Українського наукового товариства, а й до складу тимчасової її Ради разом з М. Резніковим, О. Янатою, К. Осьмаком та В. Корнічиком [177; 99–101].

Авторським дослідженням встановлено, що П.І. Гавсевич брав активну участь в організаційних заходах зі створення Київського кооперативного інституту (нині – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського) після передчасної смерті у 1919 р. М.І. Туган-Барановського [178, с. 163].

Необхідно зазначити, що на сторінках періодичних видань того часу широко обговорювалася тема кооперативного руху серед сільськогосподарських товариств на колишній території Російської імперії. У популярній газеті «Хуторянин» наголошувалося, що у 1914 р. налічувалося близько 30 тис. кооперативних установ, що об'єднували понад 7 млн господарств. Разом із тим не вистачало спеціалістів, які могли б керувати кредитним або споживчим товариством; ще складніше питання вирішувалося з організацією товариства зі збуту й переробки сільськогосподарських продуктів. Засвоєння кооперативних принципів і вміння застосовувати їх на практиці було конче важливим для розвитку кооперації. Отже, на той час назріла потреба у створенні спеціального закладу – кооперативного інституту, як своєрідного центру для навчання кооперативних робітників, які б краще організовували й розвивали кооперативну діяльність. Передбачалося вивчити теоретичні основи кооперації, а також їх практичне застосування. На організацію кооперативного інституту необхідні були великі кошти, які планувалося отримати від кооперативних об'єднань.

В 1913 р. у м. Києві відбувся Всеросійський кооперативний з'їзд, учасники якого позитивно сприйняли доповідь економіста і громадського діяча, професора О.М. Анциферова (1867–1943) та ухвалили відповідну постанову: 1. З метою подальшого розвитку необхідно заснувати спеціальний науковий і навчальний заклад та кооперативний музей при ньому на кошти кооперативних установ. 2. Присвоїти навчальному закладу найменування «Кооперативний інститут», який би виконував наступні функції: а) наукова розробка питань, пов'язаних із теорією і практикою кооперації; б) підготовка практичних діячів для кооперативних установ. Музей, що буде заснований

при інституті, повинен слугувати особам, працюючим у сфері кооперації. У ньому має функціонувати спеціалізована бібліотека з підбірками систематизованих уставів, звітів, діаграм, діапозитивів, інших матеріалів, що стосуються питань кооперації. Крім того, за видатні праці й організацію їх видання передбачити виплату премій.

3. Необхідно розпочати терміновий збір коштів, для чого рекомендувалося: а) всім кредитним і позичальним товариствам, спілкам, земським касам, кооперативним банкам тощо відраховувати з кожної позики не менше 1/10%, а також із свого чистого прибутку не менше 1% в рік; б) всім споживчим товариствам відраховувати не менше 1% від чистого прибутку, молочним артілям, сільськогосподарським товариствам, іншим кооперативним установам прийняти постанову про щорічне відрахування із прибутку або інших коштів.

4. Усі цільові кошти негайно направляти у Московський народний банк або у місцеві кредитні кооперативні спілки, де на них відкриють особливі рахунки для формування фонду для будівництва і подальшого утримання кооперативного інституту і музею. Кредитні спілки повинні не пізніше 10 числа кожного місяця надавати Московському народному банку витяги із рахункового фонду кооперативного інституту.

5. Відповідальність за зібрані кошти покладається на організацію, яка прийняла їх у фонд майбутнього інституту. Для цього необхідно скликати нараду представників всіх кооперативних установ, а саме: спілок, банків, комітету сприяння сільської кооперації Харківського товариства сільського господарства, Московського комітету про сільські ощадні й промислові товариства, С.-Петербурзьського відділення, Одеського кооперативного комітету імператорського товариства сільського господарства південної Росії, Єврейського колонізаційного товариства, за присутності автора проекту О.М. Анциферова.

6. Усі кошти, що надійшли до фонду, разом із нарахованими і невикористаними процентами, є недоторканим капіталом, прибуток з якого може бути використаний виключно на утримання кооперативного інституту, музею і його відділень.

7. Кошти фонду можуть бути використані тільки на

будівництво, капітальний ремонт, облаштування приміщень інституту або для придбання необхідної нерухомої власності. 8. З'їзд доручає кооперативному комітету Харківського товариства сільського господарства утворити спеціальну комісію для докладного опрацювання питань організації кооперативного інституту та музею.

У газеті «Хуторянин» від 1914 р. з'явилася публікація «Кооперативний інститут», в якій наголошувалося, що якби всі кооперативні установи прийняли постанови про щорічні відповідні відрахування, то вже у 1917 р. ідеї професора О.М. Анциферова можна було б втілити у життя [17].

Київський кооперативний інститут (ККІ) було створено на основі Вищих кооперативних інструкторських курсів, що функціонували з 1917 р. при Центральному українському кооперативному комітетові з ініціативи М.І. Туган-Барановського, який розробив концептуальні засади розбудови навчального закладу та запропонував першочергові завдання. Але саме на П.І. Гавсевича було покладено основний тягар розбудови ККІ, у результаті чого установа розпочала повноцінну роботу з 1 січня 1920 р. на чолі з визнаним фахівцем із питань демографії та статистики, академіком УАН М.В. Птухою (1884–1961). Складовими організаційної роботи стали відпрацювання і затвердження «Статуту» ККІ, програм навчального процесу і, головне, відбір висококваліфікованих викладачів, серед яких ціла плеяда видатних учених: академіки УАН – К.Г. Воблій (1876–1947), Р.М. Орженцький (1863–1923), М.П. Василенко (1866–1935); професори – М.І. Мітіліно (1875–1930), В.І. Синайський (1876–1949), П.Р. Сльозкін (1862–1927), П.Л. Кованько (1876–1938) та ін. [178, с. 163].

У жовтні 1920 р. ККІ об'єднують із Київським комерційним інститутом (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) [179]. У подальшому ККІ багато разів змінював назву, статус і місцерозташування.

Причини смерті П.І. Гавсевича достеменно невідомі. За одними відомостями він був убитий у Києві білогвардійцями наприкінці 1919 р., що

викликає сумнів; за іншими – помер раптово від серцевого нападу на початку 1920 р., що більш вірогідно, враховуючи слабе здоров'я вченого. На користь другої версії свідчить і падчериця вченого – М.Я Сенгалевич [120].

Творча спадщина вченого Київського періоду (1917–1920) складається, переважно, із доповідей на I Всеукраїнському агрономічно-економічному з'їзді (22–26 жовтня 1917 р., м. Київ), статей про кооперацію і декількох рецензій, опублікованих у періодичному виданні «Сільський господар».

У 1918 р. П.І. Гавсевич опублікував рецензію на poradnik для сільського господаря «Календар і записна книжка кореспондента Київської губернської народної Ради на 1918 рік», де зазначав, що статистичний відділ Київської губернії народної управи щорічно випускає книгу календарно-довідкового змісту з метою публікації статей про рідний край, особливо про Київщину, а також із статистичними даними про сільське господарство краю. Однак у «Календарі...», на погляд автора, була низка недоліків, які він розглянув у рецензії для уникнення подальших «дефектів, які ми помітили в цій книжці». По-перше, зазнала критики несумісність частин «Календаря...». По-друге, його змістовна наповненість, де «кидається в вічі брак відомостей про кооперацію; дуже мало сказано про земство, народну освіту, хазяйський добробут; про всі величезні соціальні питання, які так цікаві зараз, коли ми ще не пережили революційної епохи». По-третє, незадовільною була інформаційна частина із статистичними відомостями, які відображали безліч багатозначних чисел, важких для сприйняття і не пояснених текстом. Натомість, П.І. Гавсевич пропонував подавати відносні числа, тільки у деяких випадках залишаючи абсолютні числа для ілюстрації економічного життя Київщини, а також інших областей України. По-четверте, критикував безсистемність подання матеріалу сільському читачеві та вважав, що «Календар...» мав бути написаний кількома спеціалістами сільського і домового господарствами, оскільки «... без пояснюючих зауважень, все це робить погане вражіння якоїсь нісенітниці. Сільському читачеві не можна так писати poradnika!». По-п'яте, вказував на недоречність вміщення фрагмента

граматики у poradник для сільського читача. По-шосте, зазначав, що невеликий матеріал обсягом 2–3 сторінки присвячений земельній справі, без «... майже всяких цифрових даних, без аналізу аграрних відносин, без тих мотивів, які так приязні трудовому хліборобу, цього начерку не можна навіть показувати на село, котре ще й зараз мріє і горить одвічною думкою про землю!». Крім того, вказував на відсутність діаграм, карт, ілюстрацій тощо, що також негативно позначилося на змісті видання, однак зазначав, що це здорожчило б його вартість.

Наприкінці П.І. Гавсевич зауважив, що за умови виправлення низки недоліків таке видання українською мовою могло б дати «... корисну читанку на село тому вищесередньому елементу, з якого вербуються переважно земські кореспонденти» [158].

У 1919 р. в часописі «Сільський господар» П.І. Гавсевич надрукував змістовну статтю «Участь кооперації в земельній реформі на Україні» [155], у якій наголошував про нагальні проблеми кооперації. Зокрема, він підкреслював, що українська кооперація, допомагаючи національному відродженню, набуває всенародного значення, стає потужною економічною організацією, яка може і навіть повинна брати участь у проведенні земельної реформи. У процесі проведення земельної реформи кооперація поповниться великою кількістю нових членів, тому від цього зростуть її міць і значення. Нарешті, народне господарство за такої масової перебудови дрібного індивідуального господарства на кооперативний кшталт значно підвищить свою продуктивність, яка з лишком окупить тимчасову депресію, котра неодмінно супроводжуватиме процес стрімкої перебудови. Отже, для успішного проведення земельної реформи, кооперації і для народного господарства в цілому дуже важливо, щоб в усіх організаційних заходах земельної політики, по можливості, брала безпосередню участь організована кооперація.

Конкретизуючи завдання земельної реформи, П.І. Гавсевич далі наголошував, що нагальним питанням є процес переходу земель до працюючого населення, тобто ліквідація нетрудового господарства, і

земельний устрій нових трудових господарств. У цьому процесі кооперація могла б стати великою рушійною силою: організувати спеціальні кооперативи для використання землі польової або інших угідь; для ведення інтенсивного скотарства або інших галузей господарства; для меліорації цілих земель, використання вод і надр; нарешті, для організації довгострокового кредиту для придбання реманенту та будівель новоселених дрібних господарств, неодмінно пов'язаних кооперативними зв'язками.

Організація кооперативів усіх типів, представництво в центральних органах української кооперації, в уряді (міністерствах сільського господарства, фінансів і контролю) – завдання особливого кооперативного центру, яким має бути Всеукраїнський Аграрний Кооперативний Союз, у створенні якого могли б взяти участь всеукраїнські й обласні кооперативні союзи. Ініціативу з організації такого аграрного союзу має виявити Центральний Український Кооперативний Комітет.

Натомість, учений ставить кілька питань: 1. Чи зможе кооперація виконати цю справу? Безперечно, необхідно буде значно збільшити кооперативні кадри, інтенсивніше готувати інструкторський персонал, складати різноманітні статuti; нарешті, для організації системи сільськогосподарського довгострокового кредиту потрібен грошовий і речовий капітал. 2. Чи згодилася б держава передати цю справу кооперації як виконавчому органу? На дане питання не можна дати однозначної відповіді – це залежатиме від того, яка державна форма існуватиме в Україні на той час. Залежно від ступеня народовладдя функції кооперації у здійсненні земельної реформи можуть значно змінюватися: від кооперативного земельного банку, проект якого складався ще за часів гетьманщини, до широкої участі кооперації в земельній справі, яка проектується і може статися так, що роль кооперації змінюватиметься неодноразово у зв'язку з політичними хитаннями, які доведеться пережити Україні. 3. Найважливіше запитання: чи будуть задоволені сільські маси таким узаконеним і майже примусовим кооперативом? Або, навпаки, дрібний господар-одноосібник поставиться до

цього експерименту також негативно, як і до аграрних перетворень Столипіна (переведення посімейної власності в «єдиноличну» і перетворення надільної землі в ринковий товар)? Це питання вимагає детальнішої дискусії; деяку аналогію можна знайти у тому, як західні сільські і міські робітники під тиском необхідності й під впливом відповідної урядової робітничої політики об'єднуються для кооперативного господарювання. Можливо, за відповідних соціально-політичних заходах вдалися спроби подібної кооперації і на українських теренах, зазначав П.І. Гавсевич. 4. Четверте запитання: чому саме для таких соціально-політичних експериментів слід утворювати спеціальний кооперативний центр – у вигляді аграрного союзу, а не передати існуючим центрам – Централу і Українбанку, як осередкам сільськогосподарської і кредитової кооперації, а в майбутньому і кооперативному Земельному банку, який спеціально проектувався для кооперативної допомоги малозаможному селянству для придбання землі?

Даючи відповідь на останнє питання, П.І. Гавсевич пояснював, що в роботі Централу і майбутнього аграрного союзу можливе таке розмежування: аграрний союз об'єднує земельну площу українського земельного фонду (кооперує, а часом і парцелює землю), підготовляє і організовує господарські колективи, надає довгостроковий меліоративний кредит, як посередник для відповідних державних Фондів (тобто займається земельною чи меліоративною кооперацією); Централ, працюючи з існуючим дрібним господарством, займається сільськогосподарською кооперацією в усіх видах, виділяючи своїм членам короткострокові кредити. Таким чином, різний характер кредиту зумовлює необхідність виокремити аграрну кооперацію (майбутню) і утворити для неї свій осередок. З цієї ж причини Українбанку не можна передати таку справу, бо й там вона суперечитиме його основним кредитовим операціям. Що ж до кооперативного Земельного банку, то й раніше його проект не був досконалим, тому що він занадто обмежував свої завдання лише допомогою в купівлі землі і не вів демократичну земельну політику. Існуючий проект незадовільний, який не можна взяти за основу.

Наостанок учений зазначає, що для великої справи, яка буде здійснюватися протягом десятиріч (через нестачу фінансів, керуючого і людського ресурсу), необхідно закласти особливий апарат, ніж «вливати молоде вино в старі міхи». Багато є цікавих, важливих питань, але їх можна ставити до виконання тоді, коли українська кооперація буде готовою в такий відповідальний момент, за «неустроєності і пустоті» державного життя, взяти на себе практичне розв'язання частини завдань аграрної реформи. Це – головне питання, яке постало перед українською кооперацією [155].

У часописі «Сільський господар» від 1919 р. П.І. Гавсевич розмістив ще кілька рецензій на книги, які були присвячені питанням історії української кооперації та економіці сільського господарства. Зокрема, на книгу українського кооператора П.Н. Пожарського «Нариси з історії української кооперації» він написав досить різку й іронічну рецензію, в якій критикував навіть назву публікації, звинувачуючи автора в суб'єктивності поглядів і автобіографічному викладі матеріалу, більш схожого на мемуари. Натомість, зазначав учений, історія взагалі, а особливо історія економічна, вимагають серйозної статистичної аргументації, хронологічної й географічної перевірки фактів, порівнянь даних і наведення загальноісторичних документів, ув'язування з соціальними і політичними сучасними подіями тощо. Історія кооперації, як частина загальноекономічної історії, мусить ще бути укомпонована та пов'язана з іншими частинами того цілого, яке називають «історією народного господарства». Тому розглядати історію кооперації відокремлено від економічної історії, як замкнуте коло явищ, не можливо [159, с. 54]. Далі П.І. Гавсевич наводить найбільш слабкі місця у книзі, наголошуючи, зокрема, що висвітлити розвиток національного самовизначення української кооперації автору не вдалося. Підводячи підсумок, він задається питанням: «Чи може така книжка розбурхати інтерес до збирання фактів і взагалі до студіювання історії української кооперації?» й відповідає на нього негативно. На противагу книзі П. Пожарського він згадує

працю Б. Степневича «Споживча кооперація на Україні», з якої почалася історико-статистична робота.

Далі у цьому ж випуску «Сільського господаря» було розміщено рецензію на згадану працю Б. Степневича. У цілому П.І. Гавсевич дає їй позитивну оцінку, зазначаючи, що «книжка уявляє дуже цікаву і до того першу спробу розглянути історичний розвиток споживчої кооперації на Україні з самого її початку аж до революції (до 1917 року)». Незважаючи на деякі недоліки (не використані всі статистичні матеріали, штучність поділу історії кооперації на окремі періоди, деякий застарілий матеріал тощо), інтерес до книги не зменшується і, безумовно, вона корисна кооператорам, а також широкій громадськості, оскільки дає уявлення, якою була до революції українська споживча кооперація. Наприкінці П.І. Гавсевич висловив побажання автору, щоб у наступних виданнях він приклав свої аналітичні здібності до більш нових часів і в ширшому обсязі [160].

У жовтні 1919 р., у тому ж часописі «Сільський господар», вийшла рецензія П.І. Гавсевича на підручник «Экономическая география Украины» професора К.Г. Воблого, який у 1917–1919 рр. обіймав посаду ректора Київського комерційного інституту. Загалом П.І. Гавсевич дає позитивну оцінку книзі, зазначає, що вперше зроблено спробу висвітлити економічне життя України всебічно, вона містить нарис економічної історії краю й читається легко. Однак не дотримано рівномірності розділів, деякі з них потрібно було подати в іншій послідовності. Крім того, книжка втрачає цінність від неоднорідного стилю викладу – місцями якоюсь штучною, а місцями – популярною мовою; у ній багато повторень. Особлива і головна загальна хиба книжки, на думку П.І. Гавсевича, це – застарілість поглядів автора на економічні процеси взагалі, а особливо на політичні, соціальні та національні зміни, які на той час відбувалися в народному житті. Так, автор користується даними по землеволодінню до 1916 р.; занадто описує мобілізацію земельної власності (від дворянства); трактує про надільну землю, неначе й не було Столипінської реформи, яка ліквідувала поняття

надільної землі; нарешті, зазначено, що «самим великим власником лісу являються поміщики... (І все це пишеться в 1918–1919 роках!)». Крім того, автор не мав нових статистичних даних зібраних по окремих відомствах і установах за 1918–1919 рр., але навіть із тими даними, якими оперує автор, не наводяться порівняльні відомості по всіх районах України.

Далі П.І. Гавсевич детально проаналізував кожний розділ підручника. Характеризуючи вступ, він вказував, що при описі природи України автор припустився географічних помилок; наголошував на відсутності наукового опису (геологічного, ґрунтів, водного режиму, ландшафтів, рослинності тощо); на невдалий поділ географічних районів. У I–IV розділах (населення, сільське господарство, гірничя промисловість, обробна промисловість з кустарними промислами) критикує статистичну методику подання цифрової частини матеріалу, застарілість даних; деяку «мішанину» викладу матеріалу тощо. У розділах V і VI (про споживання) особливих зауважень у рецензента не було, крім поради подати деякі відомості про споживчу кооперацію. Стосовно розділу VII («До історії народного господарства на Україні») рецензент зазначав, що надає йому великого значення і вважав, що цей розділ необхідно розмістити як вступ, відразу після опису природи України. Зміст цього розділу після деяких змін буде дуже цікавий для читача. Взагалі, зауважував П.І. Гавсевич, при багатьох цікавих сторонах книги, у ній багато «... старих історичних концепцій, написана із присутнім автору опоетизуванням: чумацтво, Великий Луг, Січ, степ. «Од диких качок, лебедів, гусей не було видать води в озерах» (стор. 159): се вже просто гіпербола «од Гоголя»». Бібліографія, яку наводив автор наприкінці книжки, теж зазнала критичної оцінки П.І. Гавсевича. Він зазначав, що вона була не повною і містила переважно новітні видання, «... чомусь один Фундуклей туди всунувся (!) ...». Фундаментальних попередніх матеріалів не вказувалося: Янсона (хлібна експедиція), Роговича (опис природи), Чубинського (відома експедиція географічного товариства), Толмачева (військово-топографічний опис) та інших, що шкодить значенню книжки.

Рецензент радив автору окреслити економічні перспективи України і наголошував, що враховуючи всі зазначені вище недоліки, книжка мала велике значення як єдиний на той момент підручник. Наприкінці П.І. Гавсевич зазначав, щоб в подальшому, бажано в українському виданні, книга виправила свої хиби, збагатила себе новими відомостями і якнайшвидше побачила світ [161].

Отже, П.І. Гавсевич протягом Київського періоду (1917–1920) працював над питаннями державного рівня, що вказує на визнання вченого як фахівця високого рангу серед наукової й адміністративної еліти. Доказом слугує його насичена організаційно-адміністративна робота у відомчих установах, організація Київського кооперативного інституту та редакційна діяльність.

Висновки до розділу 2

1. Запропонована періодизація життєвого та творчого шляху П.І. Гавсевича дає змогу поетапно простежити та розкрити найважливіші події в його науково-організаційній діяльності 1909–1920 рр.

I період (1903–1907) – здобуття вищої освіти в Імператорському Університеті Св. Володимира.

II період (1907–1909) – педагогічна діяльність у середніх навчальних закладах Кременчука і Житомира.

III період (1909–1913) – чинники формування наукових поглядів протягом навчання у Московському сільськогосподарському інституті:

Перший етап (1909–1911) – здобутки з питань сільськогосподарської статистики через призму діяльності у системі Товариства дослідників Волині;

Другий етап (1912–1913) – переддипломна практика у Лубнах і перші досягнення системного дослідження з культури лікарських рослин.

IV період (1913–1915) – діяльність на посаді помічника губернського агронома у Житомирі та Чернігові.

V період (1915–1917) – становлення вченого і заснування Лубенської дослідної станції лікарських рослин.

VI період (1917–1920) – науково-організаційні здобутки у відомчих установах Києва з питань економіки та кооперації в аграрній галузі.

Отже, на становлення та творче зростання П.І. Гавсевича як науковця і дослідника, безумовно, вплинуло здобуття вищої освіти в одних із кращих навчальних закладах імперської Росії – Київському Університеті Св. Володимира і Московському сільськогосподарському інституті; перші наукові розробки, які він проводив у ці роки, а також його обдарованість та працелюбність у дослідженні сільськогосподарської дослідної справи з вивчення культури лікарських рослин в Україні.

РОЗДІЛ 3

П.І. ГАВСЕВИЧ – ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ З ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН

3.1. Світова практика дослідження лікарського рослинництва та умови його організації і розвитку в Україні (кінець ХІХ ст. – 1920 р.)

Перші письмові згадки про лікарські рослини (близько 3000 років до н.е. – Х ст.). З доісторичних часів людина використовувала для лікування багатьох захворювань дикі рослини, які згодом отримали назву лікарських [1, с. 3; 2, с. 3]. Цілющі властивості лікарських рослин завжди цінували й навіть оспівували і поетизували. Наприклад, у поемі Х ст. «Одо з Мена» описано лікувальні властивості понад 100 лікарських рослин. Всесвітньо відомий вислів середньовічного таджицького вченого, філософа і лікаря Ібн-Сина (Авіценни): «Три зброї є у лікаря: слово, рослина, ніж» [38, с. 4; 41, с. 51–53; 180, с. 224].

Відомо, що вже 5 тис. років тому в Межиріччі вирощували і застосовували плоди граната як лікувальний засіб, а в Китаї за 2700 років до н. е. – ревінь. Тисячоліттями на Сході з цією ж метою застосовувалася ефедра, а використання беладонни налічує близько 2500 років. У єгипетському папірусі знайдено відомості про лікування за допомогою рицини, насіння якої виявлено в гробницях фараонів. У Стародавньому Вавилоні та Єгипті знали про лікарські й отруйні властивості блекоти чорної, а в Стародавній Індії застосовували барбарис. З давніх часів використовувалися мирт і подофілл щитовидний. Вже понад 3300 років високо цінується алое деревовидне. На початку нашої ери китайській і тибетській медицині були вже відомі родіола рожева, солодка і евкомія. Давньогрецькі й давньоримські вчені писали про цілющі властивості шавлії, деревію, звіробою, горцю, жовтушника, м'яти, ромашки, мати-й-мачухи,

обліпихи та інших рослин. З античних часів як ліки відомі петрушка, волошка, кропива і марена [42, с. 3].

Знайдені при археологічних розкопках скульптурні зображення й перші пам'ятки писемності Індії та Китаю, а також давно зниклих цивілізацій Близького Сходу і Єгипту свідчать про застосування рослин з лікувальними цілями. Лікарі стародавнього світу знали і широко використовували у своїй практиці чимало лікарських рослин [38, с. 4]. У медицині Древнього Китаю можна знайти багато згадок про захворювання людини. Широко відома фундаментальна праця «Основи фармакології» лікаря Лі Ші Чженя (1522–1596), в якій подається детальна характеристика більш як 1500 засобів, приготованих із лікарських рослин. Ця праця не втратила свого значення і в наш час. Лікарі Стародавньої Індії застосовували для лікування велику групу лікарських рослин. Чимало індійських рослин, особливо прянощів, завозили в Римську імперію, з яких деякі давно увійшли в європейську медичну практику – чілібуха, раувольфія тощо. В одній із заповідей древньобуддійської медицини говориться: «Якщо подивитися навкруги поглядом лікаря, то можна сказати, що ми живемо у світі ліків...» [38, с. 5]. У Стародавньому Єгипті лікуванням займалися жерці, які всіляко приховували таємниці лікарської справи. Вони використовували запашні олії, смоли, бальзами; знали цілющі властивості алое, подорожника, ялівцю, рицини та багатьох інших рослин [40, с. 7].

Науковий інтерес становлять відомості про використання цілющих властивостей рослин, що зображені у пам'ятках найдавнішої культури – санскритській, давньоєврейській, китайській, грецькій та римській. Значний масив матеріалів про застосування лікарських рослин був виявлений при дослідженні папірусу, знайденого у XIX ст. німецьким єгиптологом Георгом Еберсом. Його наукова праця «Книги приготування ліків для всіх частин тіла» містить цілий ряд рецептів, які застосовували древні єгиптяни для лікування багатьох захворювань. Вони використовували різні мазі, примочки,

мікстури, які мали досить різноманітний склад, й добре знали цілющі властивості багатьох рослин [41, с. 82–85].

У найдавнішій бібліотеці світу ассірійського царя Ашшурбаніпала в Ніневії (близько 660 р. до н. е.) на глиняних табличках, написаних клинописом, також містяться відомості про лікарські рослини. Поряд з їхнім описом вказані захворювання та шляхи лікування цілющими травами.

Вже згаданий видатний представник арабської медичної школи Авіценна, тисячоліття з дня народження якого в 1980 р. відзначив весь прогресивний світ, написав «Канон лікарської науки» у п'яти томах. Він перекладений багатьма мовами світу і в середньовіччі був настільною книгою для арабських і європейських лікарів. У своїй книзі Авіценна описав близько 900 видів лікарських рослин.

Наукова медицина починає свій розвиток з часів знаменитого лікаря Стародавньої Греції Гіппократа (460–377 рр. до н. е.). У своїй лікувальній діяльності він широко використовував численні рослинні препарати, з яких деякі, вірогідно, були запозичені з єгипетської медицини. Ним описано 236 видів рослин, визнаних давньогрецькою медициною лікарськими засобами. Геніальний лікар був переконаний, що використовувати рослини потрібно в їх природному стані, без жодних перетворень [40, с. 7].

Автором першого видання медичної енциклопедії, або лікарського poradника, був давньоримський лікар Авл Корнелій Цельс (кінець I ст. до н. е. – початок I ст. н. е.). У восьми книгах «Про медицину» він узагальнив всю медичну літературу свого часу від «Яджур-веда» (наука про життя) давньоіндійського лікаря Сушрута до робіт Асклепіада. У poradнику він описав методи, що застосовувалися для лікування різних захворювань лікарськими рослинами та надав деякі рекомендації щодо їхнього використання. У працях Цельса можна знайти не тільки ботанічні описи подорожника, маку, кмину, винних ягід, камеді рослин, а й лікарські поради.

У першій половині I ст. н. е. відомий лікар римського війська часів імператора Нерона Діоскорид написав класичну працю «Materia medica»

(«Лікарські речовини»), що містила більшість відомих на той час лікарських рослин – близько 600 видів. Ця книга стала не тільки травником, але і своєрідним зведенням відомостей з фармації та фармакології того часу, де було подано назви рослин, спосіб виготовлення ліків, дозування та дія [73, с. 12]. Працю Діоскорида високо оцінили співвітчизники, її переклали латиною й вона стала настільною книгою багатьох клініцистів Європи протягом декількох століть аж до XVI ст. Ось чому Діоскорида небезпідставно називають «батьком фітотерапії» [43, с. 5].

Автором нового вчення про лікарські рослини був знаменитий лікар і фармацевт у Стародавньому Римі Клавдій Гален (129–201 рр. н. е.), якому належить близько двохсот праць з медицини. Найбільш значимими були два його травники, які відіграли велику роль у медичній практиці. Вони неодноразово перекладалися арабською, сирійською, перською і древньоєврейською мовами. Він був ініціатором отримання препаратів із рослинної сировини – настоянок, екстрактів та інших лікарських форм. На його честь тепер їх називають галеновими препаратами, які й до нашого часу не втратили свого великого практичного значення у медицині.

У IV ст. Апулеєм складено найбільш відомий із латинських травників. Травник був настільки популярний, що коли винайшли книгодрукування, першим серед медичних книжок надрукували саме його. У IX–X ст. з'являються перші переклади травників Діоскорида, Галена й Апулея на європейські мови – італійською, французькою, англійською, німецькою. Оригінальні європейські травники датуються XV і XVI ст., причому наводилися в них відомості, значною мірою, запозичені з грецьких і латинських джерел.

Чорноморське узбережжя теж славилося своїми лікарськими травами. Гіппократ, відвідавши ці місця, писав про прекрасні ліки із скіфського кореня (ревеню), понтійської абсінтії (полину), ірного кореня (лепехи) тощо. Давньогрецький філософ і натураліст Теофраст (372–287 рр. до н. е.)

неодноразово у своїх працях згадує скіфську траву, як відомий засіб для лікування ран.

Застосування лікарських рослин (фітотерапія) у Київській Русі та за часів правління царських династій (X–XIX ст.). Хоча про застосування рослин із лікувальною метою на території Київської Русі відомостей не багато, але в арсеналі ченців, які займалися зціленням хворих, були мед, віск, шипшина, звіробій, подорожник, горицвіт, наперстянка, беладонна, чорнобиль, золототисячник, ягоди ялівцю, капуста, редька, льон, гірчиця, ліщина, цибуля та інші рослини. У літописах згадуються імена Івана Смери, який мав значний досвід і майстерність у лікувальній справі й був на службі у князя Володимира (X ст.); лікарів Агапіта та Петра Сираніна, що служили при князівських дворах Києва та Новгороду [40, с. 8].

Одними із перших документів, що надають відомості про історію розвитку лікознавства на Русі, є літописи. Найбільш раннє джерело, в якому згадується про існування лікарів у Київській Русі, є церковний устав Володимира Святославовича, написаний у X ст. (близько 996 р.). В іншому документі – пам'ятці давньоруської культури – «Ізборнику Святослава» (1073 р.), поряд із творами церковно-релігійного характеру наводиться матеріал з граматики, поетики, риторики, стверджується користь знань і читання книжок, а також зазначаються шляхи застосування рослин для лікувальних цілей.

Перші медичні книги, так звані травники, лікарські порадики, зільники, з'явилися із прийняттям християнства, поширенням писемності на Русі. У них уже певним чином систематизовано дані про лікувальні властивості рослин, робляться висновки, даються корисні поради. Винятковою енциклопедією медичних знань XII ст. є науковий трактат «Мазі» київської князівни Євпраксії Мстиславівни (1108–1172), онуки Володимира Мономаха. Вона була високоосвіченою жінкою для свого часу, пристрасно вивчала народну медицину й сама лікувала хворих, за що дістала поетичне прізвисько «Добродія». Згаданий трактат містить чотири частини і

двадцять дев'ять розділів. У ньому надаються гігієнічні поради, розповідається про користь повітря і фізичних рухів, раціонального харчування й описується лікування окремих недуг. Трактат далекий від марновірства і забобонів, які були дуже поширені на той час в подібній літературі. Особливий інтерес для лікарів становить четвертий розділ цієї праці, присвячений лікуванню «зовнішніх» хвороб [40, с. 8; 11].

Для лікування внутрішніх і зовнішніх захворювань на Русі охоче використовували прикладання рослин і прийом їх всередину (наприклад, прикладали капусту, льон, гірчицю, ліщину або пили їхні відвари). Поряд із рослинними лікарськими препаратами русичі з давніх часів застосовували в лікувальній практиці мед. Призначався він у чистому вигляді або в сумішах із відваром трав, з олією, оцтом, салом, пивом, печеною цибулею і багатьма іншими речовинами.

Видатні писемні пам'ятки XVI–XVII ст. – «Словарець» Лаврентія Зизанія та «Словено-русский лексикон» Памви Беринди – також дають певні відомості про рослини, іноді нагадуючи про їхнє використання з лікувальною метою.

Упродовж XVI–XVIII ст. на Русі з'явилося безліч «вертоградів», лікарських порадників і травників з численними описами рослин і лікарських препаратів, приготованих із них. Слово «вертоград» означає «сад», у даному випадку – сад лікарських трав. Частина з цих пам'яток літератури була російського походження, а решта – перекладені твори. Старовинні лікарські порадники не були цілісними трактатами. Зазвичай, переписувачі включали в один зошит різні твори, і кожен автор додавав щось своє, в них описувалися раціональні емпіричні лікувальні засоби з трав, дерев і мінералів. Текст «вертоградів» з плином часу змінювався, його редагували та скорочували, тому лікарські порадники слід вважати збірниками. Збірник під назвою «Прохододний вертоград» («Ця книга глаголемая прохладний вертоград або лікарський порадник Миколая чудотворця»), був перекладом популярної західноєвропейської медичної енциклопедії XV–XVI ст. Російською мовою у

1672 р. його переклав Андрій Никифоров з розгорнутими доповненнями і у XVII–XVIII ст. збірник став найпоширенішим на Русі. Крім перекладних лікарських порадників, відома велика кількість російських народних травників, де різним травам часто приписували чудодійну силу [72].

У XVI ст. після повалення татаро-монгольського ярма Росія відновила контакти із Західною Європою. На царську службу запрошували іноземних учених, архітекторів, лікарів тощо. Перша аптека на Русі, яка називалася «Аптекарською ізбою» була відкрита у 1581 р. за наказом Івана Грозного (1530–1584) при Московському Кремлі. Її мала обслуговувати царський двір [43, с. 6]. Управлінням займалися бояри, а служили в ній лікарі, аптекарі, окулісти, перекладачі, алхіміки і годинниковий майстер. Крім перекладача, всі були іноземцями. За роки царювання Івана Грозного аптека мала великий вибір медикаментів і відрізнялася пишним оздобленням. На її відкриття з Англії приїхав аптекар Джеймс (Яків) Трепсе. Згодом «Аптекарська ізба» кількаразово змінювала свою назву: Аптекарська палата, Канцелярія головної аптеки, Медична канцелярія, Медична колегія, Медичне управління [41, с. 91–92].

За царя Бориса Годунова (кінець XVI ст.) «Аптекарська ізба» поступово трансформувалася в «Аптекарський приказ» – поважна для того часу установа з аптеками, складами, сушильнями тощо. Основне завдання її працівників полягало у збиранні й заготівлі лікарських рослин [43, с. 6].

У подальшому, за часи царювання Олексія Михайловича (1629–1676), були засновані ще дві аптеки: одна у московському Гостинному дворі, інша – у Вологді [138, с. 12, 16], причому медичною допомогою користувалися не тільки члени царської родини, але й і військо, для чого було створено спеціальну школу для підготовки аптекарів і лікарів. Нарешті, у 1672 р. відкривається аптека у Москві для обслуговування населення: «всяких чинов людям». У цей же час було запроваджено особливу повинність для населення: зобов'язання забезпечувати аптеки необхідними лікарськими травами, для чого воєводам розсилали спеціальні керівництва зі збирання

трав, так звані «травники». Іноді медикаменти виписували з Англії, Німеччини та Голландії [43, с. 6].

Особливого розвитку медицина, а з нею й аптечна справа, та використання і збирання лікарських рослин отримали за правління Петра I, який в 1701 р. дозволив відкрити у Москві вісім приватних аптек [138, с. 18–21]. У його спеціальному указі обумовлювалася заборона продажу вина в аптеках [5, с. 12–15]. Були створені казенні аптеки і так звані «аптекарські городи» (1713 р.). Один із них – «Санкт-Петербурзький аптекарський город», перетворився згодом у ботанічний сад, у першому каталозі рослин якого вже значилося 1275 найменувань [39, с. 5; 17].

Збиранням і застосуванням лікарських трав займалися по всій Росії, у тому числі в Сибіру, Україні, Білорусії, але планомірного дослідження лікарської флори на той час не проводилося, тільки було організовано поодинокі фармакохімічні лабораторії та закладено плантації лікарських рослин.

Першу московську приватну аптеку в 1701 р. відкрив у Німецькій слободі німець Йоганн Готфрід Грегоріус [132, с. 35]. Того ж року відкрилася й друга аптека на М'ясницькій вулиці. У 1706 р. казенна аптека з'явилася і в Петербурзі, через деякий час такі ж аптеки було відкрито в Казані, Глухові (Ногінську), Ризі та Ревелі (Таллінні). Варто зазначити, що казенні аптеки почали організовувати і при військових гарнізонах. Для централізованого постачання медикаментами армійських частин у 1706 р. було створено дві аптеки – одна для піхотних частин, а інша – для кінноти.

Петро I, надаючи великого значення питанням здоров'я населення, запровадив низку заходів щодо розвитку вітчизняної раціональної фармації [132, с. 37]. Так, ним було видано кілька грамот про припинення незаконної торгівлі лікарськими засобами та про знищення трав'яних крамниць. В одному із документів значилося: «І тим лавкам же не бути і жодними зіллями, і травами, і мастями, і ліками нікому в тих місцях, окрім аптек, не торгувати і не продавати, і той зелений ряд по вулицям і

перехрестям лавки очистити, і продавців тих товарів виїхати геть з Росії» [1, с. 51].

Загалом промисел лікарських рослин на території колишньої Російської імперії був на досить низькому рівні. Місцеві аптеки для своїх потреб купували потрібні трави у заготівельників, але з утворенням великих аптекарських фірм ця купівля припинялася й заготівельникам доводилося збувати зібрані трави оптовим скупникам, які організовували так звані неофіційні синдикати, щоб знизити ціни на вітчизняну лікарську сировину. Як наслідок – промисел для збирачів трав приносив мінімальний прибуток, тому розвиток цієї галузі не викликав зацікавленості. Незважаючи на різноманітність лікарських рослин та можливість забезпечити вітчизняну медицину своїми лікарськими препаратами, ця галузь не розвивалася, виробляла продукт невисокої якості й не могла конкурувати із закордонними препаратами, в основному, німецькими. На території колишньої Російської імперії на початку ХХ ст. займалися культивуванням м'яти для отримання з неї олії; кмину, анісу (*Anisum vulgare*), гірчиці (*Sinapis alba*) й маку [45, с. 42, 108], з яких останні чотири культури застосовували не тільки у лікувальних цілях. Крім того, у культурі й дикорослому вигляді зустрічалися: шавлія, ромашка, ревінь тангутський (*Rheum palmatum*), рицина звичайна (*Ricinus communis*) тощо [45, с. 371, 373]. У промислових масштабах перероблялися чорнушка посівна (*Nigella sativa*), майоран садовий (*Majorana hortensis*), меліса лікарська (*Melissa officinalis*), кмін, беладонна звичайна, або красавка (*Atropa belladonna*), рута (*Ruta graveolens*), валеріана, бузина (*Sambucus racemosa*), калина (*Viburnum opulus*), блекота чорна, любисток лікарський (*Levisticum officinale*), нагідки лікарські тощо [45, с. 472, 259, 274, 387, 69, 191, 253; 44, с. 25]. Поряд із цим, на українських землях у дикому виді росло понад 100 видів лікарських рослин [20, с. 553].

На зібранні Першої сесії сільськогосподарської ради від 7 січня – 15 лютого 1895 р. серед інших питань висвітлювалися проблеми дрібних галузей землеробства і зокрема, культури лікарських рослин [125].

Зазначалося, що вона могла б не тільки забезпечувати внутрішній ринок продукцією (крім листя, квіток, насіння, коріння, ще й ефірні олії, екстракти тощо), але й виробляти її для експорту. Специфіка цієї галузі господарства полягає у досить слабкому і хаотичному її поширенні, також були примітивними уявлення про прийоми й техніку вирощування лікарських рослин.

На території колишньої імперської Росії, незважаючи на недостатнє введення у культуру лікарських трав, все ж вирощування їх було поділено на райони. *Ростовський повіт був першим районом*, де селяни розводили в основному м'яту, трохи менше – шавлію, майоран, мелісу, естрагон, кріп тощо. У місцях найбільшого розповсюдження м'яти навіть було влаштовано невеликі заводи для отримання м'ятної олії; однак прийоми переробки культури – сушіння, перегонка олії тощо – були досить незадовільними. *Другий район об'єднував три повіти Тульської, а також два повіти Тамбовської губерній*, де теж вирощували м'яту. *Третім районом була Воронежська губернія і один повіт Курської губернії*, де розводили в досить великих кількостях аніс і подекуди кмін. При переробці отримували високої якості анісову олію. Безсистемно культурою лікарських рослин займалися у *Саратовській та Астраханській губерніях, а також у Донській області – це був четвертий район*, де розводили гірчицю і добували з неї олію й інші продукти. Але одним із найважливіших районів був *п'ятий район*, як зазначалося в матеріалах Першої сесії сільськогосподарської ради – це *Полтавська губернія й особливо Лубенській повіт*, де існувала від 1809 р. фірма Делів-Белявських, що займалася культурою лікарських рослин у великих обсягах. Крім цих районів, лікарські рослини вирощували подекуди у *Казанській, Псковській, Могильовській, Смоленській, Київській* та інших губерніях і навіть у північній *Новгородській губернії*. Особливо виділявся *Кавказький район*, де розвинулася ціла галузь зі збирання дикорослого солодкового кореня, переробці його на лакрицю та її експорт. Але хаотичний

збір даного виду рослини призвів до майже повного його знищення [125, с. 23].

Збір експериментальних відомостей про використання лікарських рослин в Україні (VII–XIX ст.). Ще під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького лікарі застосовували для лікування гнійних ран хлібну вологу цвіль, а також настої подорожника великого (*Plantago major*), звіробою звичайного (*Hypericum perforatum*), калгану або перстачу прямостоячого (*Potentilla erecta*), родовика лікарського (*Sanguisorba officinalis*), деревію звичайного (*Achillea nobilis*) тощо [40, с. 8; 45, с. 355, 171, 334, 378]. Але масштабного характеру використання лікарських рослин набуло за Петра I. Він приділяв увагу розвитку усіх галузей промисловості, які так чи інакше сприяли діяльності повноцінної військової справи. З цією метою, у рік Полтавської перемоги (1709), перебуваючи у Лубнах відкрив польовий госпіталь і при ньому «Запасну аптеку Малоросії» [131]. Крім інших обов'язків, персонал аптеки («особлива команда») зобов'язувалася збирати дикорослі лікарські рослини. У збиранні їх також брало участь і місцеве населення. При аптеці була влаштована спеціальна лабораторія для добування ефірних олій та отримання екстракту. Все вироблене через аптеку постачалося переважно до військових частин. Навіть після того, як військові частини залишили Полтавщину, аптека у Лубнах продовжувала постачати лікарські рослини і вже від 1730 р. та до кінця XVIII ст. обслуговувала значну частину потреб лікарень того часу. Слід зазначити, що крім аптеки Петром I було закладено два ботанічні сади – у Лубнах і в с. Терни, загальною площею 50 дес., де було покладено початок розведенню найбільш затребуваних лікарських рослин; облаштовувалися сушильні, перегонні апарати для отримання ефірних олій із лікарських трав тощо [20, с. 552].

Набагато пізніше отримує розвиток вивчення флори і вітчизняних рослинних ресурсів. Академік П.С. Паллас (1741–1811) у книзі «Флора России или описание растений Российского государства» зазначав: «Багато

домашніх ліків, простим народом або дикими неосвіченими людьми випадково відкриті, в руках лікаря з часом стають рятівними засобами» [38, с. 7]. З поглибленням лікарських знань розширювались уявлення про вітчизняні лікарські рослини, їх збір, вирощування і практичне застосування. Проводилися наукові експедиції, публікувалися книги з описом великої кількості лікарських рослин, які ростуть в різних регіонах країни.

Надалі вивченню вітчизняних сировинних ресурсів, у тому числі й лікарських рослин, великою мірою сприяли вчені Імператорської Петербурзької академії наук, заснованої у 1725 р. У численних експедиціях по країні брали участь видатні науковці: Й.-Г. Гмелін (1709–1755), С.П. Крашенінніков (1711–1755), І.І. Лепьохін (1740–1802), П.-С. Паллас, Г.Ф. Соболевський (1741–1807) та ін. Пізніше вітчизняні вчені продовжували досліджувати флору Російської імперії. Зокрема лікарські рослини вивчали у своїх дослідженнях А.Т. Болотов (1738–1833), П.Ф. Горянінов (1796–1865), І.О. Двигубський (1771–1839), Н.М. Максимович-Амбодик (1744–1812), О.П. Нелюбін (1785–1858) та ін. Вітчизняний учений Н.М. Максимович-Амбодик упродовж 1783–1789 рр. опублікував фундаментальну працю у 4-х книгах «Лікарські речовини або опис цілющих рослин для їжі і ліки вживаних, з поясненням їхньої користі та застосування із зображенням малюнків, природному вигляду кожної рослини відповідних» [8, с. 3].

Із відкриттям у Петербурзі медико-хірургічної академії (1798) вона стала центром з вивчення лікарських рослин. І хоча кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися значними успіхами в області синтезу нових хімічних препаратів, рослинні лікарські засоби не втратили свого значення.

Вітчизняні ботаніки у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., вивчаючи флору України та інших частин Російської імперії, приділяли особливу увагу лікарським рослинам, але систематично їх не вивчали. Спеціальні дослідження розгорнулися тільки у другій половині XIX ст. Одними із перших у цій галузі були розвідки українського вченого М.І. Арндаренка (1795–1867) про лікарські рослини Полтавщини. Його

«Записки про Полтавську губернію» були надруковані у другому розділі наукової праці віце-губернатора Полтавської губернії О.В. Богдановича (1820–1898) у 1848 р.

Інший дослідник – Ф.М. Августинович (1809–1891), описав 110 видів лікарських рослин із повідомленнями про їхнє географічне поширення на Полтавщині, умови використання, час цвітіння, збирання, сушіння, про властивості (запах, смак) та застосування [1, с. 6].

У 1887 р. побачила світ книга ботаніка К.С. Горницького, в якій на підставі сорокарічних досліджень наведено відомості про 610 видів рослин української флори, в тому числі й про лікарські. У 1889 р. ботанік і географ І.Я. Акінфієв (1851–1919) розглянув сфери застосування лікарських рослин Катеринославщини у народній медицині. Про дикорослі й культивовані лікарські та технічні рослини Лубенського повіту Полтавської губернії зазначав у своїх дослідженнях у 1893 р. В. Білявський [9, с. 34].

У «Земледельческой газете» від 16 травня 1915 р. було опубліковано статтю Н. Полевицького «К вопросу о сборе, возделывании и обработке лекарственных растений в России», в якій зазначалося, що на початку ХІХ ст. у Полтавській губернії аптекар Франц Дель почав займатися культурою лікарських трав, і завдячуючи йому ця справа розповсюдилася не тільки у Лубенському районі, але й загалом на Полтавщині. «Вільна» аптека Ф. Деля, що згодом перейшла до сім'ї Білявських, вела велику торгівлю лікарськими травами, забезпечуючи не тільки місцеву затребуваність, але й постачаючи лікарську сировину до крамниць в інших містах. Проіснувавши близько 100 років, фірма Деля-Білявських не витримала конкуренції з новими потужними конкуруючими фірмами, що займалися оптовою купівлею лікарських трав, і припинила своє існування. Після цього скупники трав почали зменшувати плату за купівлю лікарських рослин, і для населення цей вид промислу став менш прибутковим, внаслідок чого зацікавленість ним суттєво знизилася. У публікації зазначається, що «в останні роки підтримати цей кустарний промисел намітило Лубенське сільськогосподарське

товариство, яке організувало купівлю й комісійний перепродаж лікарських трав, але ця організація поки що, як чутно, не зовсім успішно бореться із згуртованими місцевими скупниками-євреями, а тому несе деякі збитки» [20, с. 553].

У газеті «Хуторянин» від 26 червня 1915 р. було опубліковано статтю про відкриття першої аптеки у Полтаві та організацію ботанічних садів і розведення лікарських трав при ній. Автор зазначав, що для цього розпланували один фруктовий і два ботанічних сади, де весною 1906 р. висадили дерева і лікарські рослини, а саме: кілька видів м'яти, руту, лаванду, мелісу, кавове дерево, гірчицю, шавлію, ромашку, гісоп тощо [6]. У 1799 р. Медична колегія, яка завідувала медичною частиною в країні, надіслала до Чернігівської лікарської управи насіння ревеню, із розпорядженням всім повітовим лікарям зайнятися культивуванням цієї лікарської рослини для безкоштовного роздавання населенню. Коли у 1802 р. була заснована Полтавська губернія, то Чернігівська лікарська управа надіслала до Полтавської управи насіння із приписом та докладною інструкцією для лікарів про культивування цієї рослини [7].

Першою відомою в Україні спробою вивчення народної медицини слід вважати невелику працю науковця і фольклориста А. Чепи (1760–1922) «Малорусские суеверия, коим мало кто верил» (1776 р.). Із 26 записів різноманітних порад 16 стосуються народної медицини і ветеринарії, що дають нам типову картину повсякденного народного лікування, в якому співіснували і перепліталися раціональні та магічні засоби [46, с. 6].

В епоху, коли в Україні на повну силу розгорнула свою діяльність Києво-Могилянська академія, значного розвитку поряд з іншими науками набула і лікувальна справа. У 1802 р. при академії було відкрито дворічний медичний клас, у якому викладали анатомію, фізіологію, хірургію, проводили практичні заняття з цих дисциплін. Із стін Києво-Могилянської академії вийшли видатні вітчизняні вчені-медики: Нестор Максимович-Амбодик, Іван Андрійович Полетика (1726–1783), Петро Іванович

Погорецький (1735–1780), Мартин Матвійович Тереховський (1740–1796), Данило Степанович Самойлович (1742–1805) та багато інших.

Надзвичайно цікава праця Н. Максимовича-Амбодика «Лікарське речеслів'я, або опис цілющих рослин». У цій багатотомній фундаментальній праці подано не лише опис, а й малюнки лікарських рослин, що мало велике значення для практичних лікарів [40, с. 8–9].

Однак, чималий науковий доробок вітчизняних учених із вивчення лікарських рослин та їхньої сировини у царській Росії не знаходив застосування. Не існувало тоді й великих виробничих баз із власною заготівлею, науково-дослідних центрів, які б організовували й координували цю роботу. До наукового обігу не було уведено промислову культуру лікарських рослин. Пізніше, з розвитком капіталізму в Росії, спроби державного регулювання промислу взагалі припиняються. Організація заготівель лікарських рослин, яку розпочав на державному рівні Петро I, поступово завмирала і зійшла до обмеженої номенклатури для експорту цитварного полину, солодових та айрних коренів, лікоподію, квіток липи, бузини тощо. У свою чергу, до аптек постачали в основному імпортні лікарські рослини, незважаючи на багаті вітчизняні рослинні ресурси.

У зв'язку з подіями Першої світової війни, що порушили міжнародний товарообмін, припинився імпорт до Росії аптекарських товарів і медичних препаратів, які завозили передусім із Німеччини. Таким чином, попит на лікувальні засоби значно зріс. На часі постали питання задоволення потреб населення у медикаментах та лікарських продуктах російського виробництва. Уряд не тільки вимагав від різних установ держави не просто здійснити заходи щодо розвитку і вивчення промислу збирання й переробки лікарських рослин, а головне – всіляко сприяв їхній реалізації.

Узагальнення теоретичних і практичних даних про використання лікарських рослин у світовому контексті (XIX–XX ст.). На початку XX ст. у Росії було прийнято рішення створити фармацевтичну промисловість із використанням вітчизняної лікарської сировини, зміцнити і розвинути

рослинну сировинну базу з урахуванням потреб аптечної мережі й експорту. Оскільки на теренах Російської імперії дослідження культури лікарських рослин було справою новою й мало вивченою, за досвідом вирішили звернутися до західно-європейських країн і США. Тут лікарські рослини культивувалися здавна, а дослідні установи відігравали велику роль у справі розвитку цієї галузі господарства. Найбільш розвиненою вона була у Німеччині, де існували спеціалізовані дослідні станції з культури лікарських рослин, зокрема при Берлінському університеті [29, с. 34].

У Німеччині організували переробку лікарської сировини, що надходила із тодішньої Російської імперії, у готові медичні препарати, які (наприклад, майже всі алкалоїди – морфій, атропін тощо) у Росії зовсім не вироблялися, внаслідок чого, імпорту з кожним роком зростав. Так, за даними департаменту митних зборів у 1911 р. до Росії було ввезено 99 034 пуди рослинних лікарських препаратів на 1 062 272 руб.; у 1913 р. – 113 302 пуди на 1 277 641 руб. Навіть такий продукт як сантонін, якого немає у світі, крім деяких місцевостей Туркестану, де є зарості цитварного полину (*Artemisia cina*) [45, с. 363], отримували з-за кордону й платили за обробку вітчизняної сировини значні кошти [20, с. 553].

Як зазначалося у публікації в англійському журналі «Board of Agriculture» від квітня 1916 р., переклад якої був надрукований у «Земледельческой газете» від 6 серпня того ж року, культурою лікарських рослин в Англії займалися ще в середньовіччі, для чого при монастирях й великих приватних володіннях відводили спеціальні ділянки землі, так звані «аптекарьські ферми». З часом головними постачальниками лікарських трав стали Німеччина та Австро-Угорщина. Під впливом конкуренції посіви лікарських рослин в Англії поступово скорочувалися до повного їх зникнення на міжнародному ринку. В умовах війни ситуація змінилася, ціни на ліки відчутно зросли, особливо на ті, що завозилися із ворогуючих країн. Відтак, момент для організації культури лікарських рослин був найсприятливішим, і засіви можна було здійснювати з прибутком як для

внутрішнього споживання, так і для імпорту [32, с. 890–891]. Англійське Міністерство землеробства звернулося до членів ботанічних товариств із пропозицією почати займатися організацією цієї справи, об'єднавшись у кооперативи, а також надало безкоштовний листок з необхідними відомостями про різні лікарські трави. Першочергово передбачалося, що міністерство розробить інструкції для збирання, продажу й пересилання лікарських рослин [27].

У Франції Міністерство землеробства теж приділяло велику увагу культурі лікарських рослин, а в розпорядженні більшості фармацевтичних факультетів французьких університетів були спеціальні сади й поля. Зокрема, у публікації в «Земледельческой газете» від 26 листопада 1916 р. зазначалося, що в умовах війни і, як наслідок, нестачі робочих рук для збирання лікарських і ароматичних рослин, ціни на них стрімко зросли. Тому для Франції вкрай важливим завданням було розведення культури лікарських рослин для експорту. Список рослин, що використовувалися в аптечній справі, парфумерії, перегонці на олію був надто великий, зокрема: полин, духмяна петрушка, часник, белладонна, волошка, ромашка, ірис, звіробій, мальва, меліса, м'ята, шавлія, лаванда тощо. Автор повідомлення зазначав, що на півночі Франції сільські господарі самі проводили сушіння рослин, використовуючи спеціальні солодосушилки, а у спеціальних господарствах використовували прилади для дистиляції у лабораторіях [33, с. 1238].

У Швеції існував державний дослідний сад з культури лікарських рослин; у США при департаменті землеробства – спеціальна секція з вивчення лікарських рослин і, зокрема, Мінезотський університет мав велике дослідне поле з культури лікарських трав. У повідомленні «Земледельческой газеты» від 23 квітня 1916 р. [30, с. 473] зазначалося, що у Північній Америці щорічно отримують 250 тис. фунтів м'ятної олії, що становило на той час майже половину від світової продукції. Розводили м'яту, переважно, у трьох штатах: Мічиган, Індіана та Нью-Йорк, де було відведено під неї площу близько 25 тис акрів.

Взагалі із початком у 1914 р. Першої світової війни у Росії відчутно зменшився обсяг постачання ліків, які виготовлялися за кордоном, головним чином у Німеччині та співдружніх із нею країн, переважно із російської рослинної лікарської сировини, і потім у фасованому вигляді відвантажували знову в Росію. Нестачі вітчизняної сировини не відчувалося, але припинився імпорт сировини іноземного походження для виготовлення ліків. Зважаючи на цей факт, у російській державі постало нагальне питання культивування інтродукованих лікарських рослин, в першу чергу із країн США і Канади. На початку ХХ ст. США знаходилися на тому ж рівні щодо виробництва лікарських рослин, що й Росія у 1915 р. Найбільш цінні рослини, що зростали як дикороси на Північноамериканському континенті були майже викоренені місцевими збирачами, а тому коштували дорого. Уряд США вжив заходів щодо вивчення культури лікарських рослин і, в першу чергу тих дикорослих, яким загрожувало вимирання. У цих роботах брали участь бюро по введенню насіння і рослин, а також відділ із вивчення лікарських рослин Департаменту землеробства. Завдячуючи праці цих установ, було доведено можливість культури багатьох рослин. На американську медицину в період Першої світової війни майже не мала впливу німецька фармацевтична промисловість. У короткий термін було створено виробництво «Парк і Девіс», котре перевершило німецькі аналогічні виробництва «Шерінг», «Байер» та ін. Автор публікації наголошував, що можливість культивування рослин іноземного походження залежить від декількох факторів: 1) необхідно знати, чи відповідають кліматичні місцеві умови їхнім природним, що ніколи не можна визначити теоретично; 2) упевнитися, що наявні економічні умови дозволяють займатися тією чи іншою культурою із прибутком. Ці питання, зазначав автор, необхідно вирішувати протягом декількох років, але користь від введення нових культур і можливість бути забезпеченими фармацевтичними препаратами власного виробництва очевидна [15].

Особлива увага лікарським рослинам приділялася в Угорщині, яка у великих обсягах їх експортувала. У 1912 р. із країни було вивезено лікарської

сировини на суму понад 2 млн франків, головним чином у Німеччину, Австрію, Італію, Великобританію. У Росію вивезли лікарських рослин тільки на 9545 франків, беручи до уваги відсутність розвиненої фармацевтичної промисловості. Тому в Росію різні країни світу імпортували готові фармацевтичні препарати на суму 21 млн руб. в рік або 52500 млн франків. Розвитку культури лікарських рослин в Угорщині сприяли спеціальні дослідні станції, з яких особливо плідно працювала станція при сільськогосподарській академії у м. Коложвар. Вона мала на ті часи добре облаштовані хімічні, фармацевтичні та терапевтичні лабораторії й займалася не тільки вивченням кращих методів вирощування і селекції лікарських рослин, але й вирішенням локальних завдань фармакологічного характеру. Співробітництво агрономів, хіміків і фармакологів давало добрі результати [29, с. 34]. На станції вирішували такі питання: 1) які рослини можуть добре культивуватися в Угорщині; 2) наскільки рентабельною може бути культура лікарських рослин; 3) наскільки якість культивуваної культури відповідає вимогам покупця. Спеціально для вирішення останнього питання на станції було обладнано хімічну лабораторію. За статистичними даними найбільший прибуток давала культура м'яти, наприклад, у 1907 р. її було продано на суму 1028 руб. з десятини [28].

Як зазначав автор публікації В. Сабашников, вивчення лікарських рослин є справою більш складною, ніж дослідження будь-яких інших сільськогосподарських рослин. Лікарські рослини цінні своїми цілющими властивостями, що залежить від кліматичних і ґрунтових умов; від відповідного підбору сортів тощо. Комерційна цінність отриманого продукту залежить винятково від правильного збору й сушіння лікарських рослин, без чого вони як товар знецінюються [29, с. 35]. Підсумовуючи, автор наголошував, що в умовах війни у Росії необхідно організувати вітчизняне виробництво медикаментів на лікарській сировині. Для цього у програму робіт необхідно включити: 1) всебічне вивчення місцевих рослин, з урахуванням їхніх лікарських властивостей і розповсюдженості поблизу

станцій; 2) введення в культуру найбільш цінних місцевих і інтродукованих; 3) вивчення методів культивування, сівозмін тощо; 4) селекцію лікарських рослин з метою збільшення в них цілющих властивостей; 5) вивчення методів попередньої обробки рослин для отримання високої якості комерційного продукту; 6) виробництво якісного насінневого матеріалу з метою розповсюдження [29, с. 36].

Незважаючи на бурхливий розвиток хімії і збільшення кількості нових синтетичних лікарських препаратів, лікарські рослини продовжували займати значне місце в арсеналі лікувальних засобів серед вітчизняного населення, оскільки їхнє використання у народній та офіційній медицині мало багатовікову традицію [37, с. 3]. У публікації в газеті «Хуторянин» від 10 липня 1914 р. повідомлялося, що в Тульській губернії у 1910 р. було засіяно перші культури лікарської шавлії на городах двох селян. Перше посівне насіння було придбано на кошти департаменту землеробства і отриманий восени врожай був проданий за вигідною ціною. У наступних 1912–1913 рр. вирощуванням шавлії зайнялася більша кількість селян і отриманий урожай шавлії знову був вигідно збутий. У 1914 р. Тульська губернська управа знайшла можливість на комісійних началах прийняти посередництво зі збуту селянських врожаїв шавлії через господарський склад. У публікації детально наводилися методи та технічні прийоми вирощування цієї рослини [10].

Організація культивування, промислових заготівель і збуту лікарських рослин на Лубенській дослідній станції лікарських рослин (1916–1920). На засіданні Полтавського губернського земського зібрання, що відбулося 7–8 червня 1914 р. було прийнято важливі постанови: 1) визнати необхідним влаштування агрономічних діляниць квартирами на сумісні кошти Департаменту землеробства, повітових і губернських земств; 2) взяти на баланс губернських земств четверту частину витрат, пов'язаних із влаштуванням квартир, але не більше 1750 руб на діляницю (виходячи із розрахунку, що квартира буде коштувати 7 000 руб); 3) порушити

клопотання перед Департаментом землеробства про участь у витратах, пов'язаних із будівництвом квартир у сумі, ідентичній долі губернського земства; 4) половину коштів, призначених на влаштування квартир, визнати доцільним перенести на кошти повітових земств; 5) порушити клопотання перед Департаментом землеробства про одержання із будівельного фонду на пільгових умовах необхідної суми, що припадає на долю губернського й повітового земств, а саме – 5250 руб із розрахунку на кожную квартиру. Крім того, на цьому знаковому засіданні було затверджено постанову про періодичні надбавки до заробітної плати агрономів у такому розмірі: через кожні три роки 10% до зарплатні, тобто, агроном, який отримував 1800 руб, через 15 років роботи у Полтавській губернії, незалежно в одному чи різних повітах проходила його служба, отримував від губернського і повітового земств по 25% або по 450 руб. У підсумку агроном отримував 2700 руб [16, с. 711].

У періодичній пресі за часів Першої світової війни (1914–1918) регулярно публікувалися повідомлення із закликом до населення про збір, заготівлю і збут вітчизняної лікарської сировини. Зокрема, у газеті «Хуторянин» від 5 липня 1915 р. Товариство «Планта» розмістило оголошення про закупівлю лікарських рослин у зв'язку з припиненням постачання лікарської сировини із Німеччини та Австрії. Це спричинило відчутну нестачу сировини для виробництва багатьох медикаментів, бракувало й лікарських рослин, оскільки їх переважно завозили із ворогуючих країн. Зазначалося, що купівля виконується у довільних розмірах, видаються довідки стосовно культури промислово-фармацевтичних рослин, збуту, сушіння й підготовки до продажу рослин, що зростають у дикій формі. Також товариство повідомляло, що здійснює продаж насіння і саджанців за доступними цінами. Поряд із цим наводився перелік дикорослих рослин, які приймалися в необмеженій кількості: корінь валеріани, липовий цвіт, спориш, ромашка різних видів, квітки конвалії, листя наперстянки, соснові бруньки, м'ята різних видів, меліса та багато інших. У публікації зазначалося, що особливої уваги заслуговує справа

виробництва опіуму із маку. Дослідження, які проводилися у 1914 р., довели, що опіум, вироблений із вітчизняної сировини, містить 12% морфію, між тим як закордонний – 9–10% [11].

В іншій публікації в газеті «Хуторянин» від 12 червня 1916 р. повідомлялося, що під егідою Департаменту землеробства в українських губерніях широко розпочато заготівлю лікарських рослин, а саме – коріння, квітки, насіння тощо для лікування хворих і поранених солдат, а також місцевого населення. Навіть було випущено спеціальні плакати із закликом: «Не від німців же нам виписувати ліки!» і «Навіщо брати із-за кордону, якщо можна мати у Батьківщині!». Далі наводилася інформація, що саме і як збирати лікарські рослини, надавалася їхня ботанічна характеристика, час збору, заготівлі, ціни, вказувалися адреси пунктів реалізації. Підсумовуючи, автор публікації запевняв, що покладено початок виробництву вітчизняних ліків, які будуть використані, головним чином, на лікування солдат, тому необхідно бути уважним і пильним при їх збиранні [12].

У «Полтавских агрономических известиях» [18] було опубліковано велику статтю «К вопросу об устройстве в Полтавской губернии опытной станции по культуре лекарственных растений», в якій повідомлялося, що 20–22 травня 1915 р. відбулося засідання Департаменту землеробства у складі представників науки, земських і громадських установ. На засіданні було ухвалено такі постанови: а) організувати через посередництво земств і сільськогосподарських товариств збір насіння дикорослих та культурних лікарських рослин; б) зосередити справу з вивчення й застосування лікарських рослин у межах Департаменту землеробства і земств, які мають для цього відповідне обладнання й кошти та будуть в змозі виконати цю справу; в) надавати матеріальну підтримку земським, міським і громадським організаціям у влаштуванні розплідників, лабораторій для дослідження лікарських рослин та їхньої продукції, а також складам по зберіганню і збуту.

Здавна Полтавська губернія, яка охоплювала вісім повітів, була відома як «лікарський район». Лубенське сільськогосподарське товариство

витратило чимало зусиль на організацію збору культури лікарських і технічних рослин, а Міністерство землеробства надало матеріальну підтримку для запрошення спеціального персоналу та закладення маточного розплідника лікарських рослин. Для врегулювання й організації збору й обробки цих рослин, Лубенське сільськогосподарське товариство склало проект організації дослідної установи з вивчення лікарських рослин. З метою отримання субсидії цей проект було надіслано до Департаменту землеробства. Одночасно товариство звернулося до губернського земського зібрання 51-го скликання із проханням підтримати проект. Автором проекту був П.І. Гавсевич.

Завдання, які Лубенське сільськогосподарське товариство ставило перед майбутньою дослідною установою, зводилися до наступного:

- 1) всебічне вивчення лікарських рослин в їхньому природному середовищі, якщо це дикорослі форми, і в умовах культури (малося на увазі загальний морфологічний і фізіологічний *habitus* (зовнішні ознаки), стійкість до передачі спадкових ознак, розподіл діючих цілющих властивостей по різних органах рослин, накопичення цих властивостей протягом їх зростання й умови найбільшого накопичення в даних ґрунтово-кліматичних умовах;
- 2) порівняння цих лікарських форм із формами лікарських акліматизованих рослин, а також із формами неофіційними, народно-медичними і, нарешті, дикорослими спорідненими формами;
- 3) певне посилення вмісту лікарської речовини (за здешевлення вартості) різними дослідними методами, як, наприклад: а) зміна різних елементів ґрунтово-кліматичних умов; б) селекція; в) схрещування і отримання стійких нових форм; г) застосування різних методів культури;
- 4) організація медичної перевірки на тваринах або на хворій людині (фізіологічна і клінічна) для отримання повної достовірної інформації, отриманої шляхом біологічного і агрономічного вивчення лікарських рослин [181].

Уже на попередньому обговоренні проекту було визнано важливість і доцільність порушеного питання. Комісія погодилася із необхідністю як

організації проведення біологічних дослідів із лікарськими рослинами, так і з організацією дослідів із культурою в лабораторних умовах аналітичного характеру, а також вилучення цілющих речовин, заради яких вирощується культура лікарських рослин [18, с. 57–58].

Нарешті, у 1917 р. з'явилось коротке повідомлення [14], що для більшого поширення культури лікарських трав Лубенським повітовим земством відкрито лабораторію для перегонки ефірної олії при місцевому сільськогосподарському училищі; а також інформація щодо створення під егідою Лубенського товариства сільського господарства дослідної станції і закладання насінневої плантації лікарських рослин під керівництвом П.І. Гавсевича. Наголошувалося, що у Полтавській губернії багато заможних селянських господарств почасти самостійно, а деякі за допомогою кооперативів, почали займатися новою галуззю сільського господарства – культурою лікарських рослин, розводять лікарські трави на великих окремих ділянках, переважно мак, блекоту, полин тощо. Досвід збирання деяких лікарських рослин, наприклад конвалії, був успішним, квітки великими партіями прибутково були продані на фабрики лікарських трав у м. Кременчук. Також господарства, що спеціалізувалися на культивуванні лікарських рослин, могли розраховувати на вигідний збут кори крушини, квіток ромашки, насіння дурману і блекоти, коріння валеріани тощо. Продаж цих та інших лікарських трав був цілком обумовлений. Автор публікації рекомендував звертатися за довідками щодо лікарських рослин до Лубенського товариства сільського господарства, оскільки саме у Лубенському повіті культура лікарських рослин отримала переважний розвиток, і в цьому сенсі було першим у Росії.

У 1917 р. в «Земледельческой газете» [34] опубліковано важливе повідомлення про «Передачу земству урядового агрономічного персоналу». Зокрема, передбачалося Департаментом землеробства на ім'я губернських комісарів Тимчасового Уряду, губернських і повітових земських управ, інспекторів сільського господарства і губернських урядових агрономів

3 червня 1917 р. надіслати наступний циркуляр. Текст його нами наведено нижче.

«Відповідно затверженому п. товаришем міністром землеробства докладу департаменту землеробства від 14 травня нинішнього року за № 650, з метою об'єднання на місцях справи надання агрономічної допомоги населенню, визнано за необхідне:

1) Передати в земських губерніях у введення і розпорядження відповідних губернських земств весь місцевий урядовий агрономічний персонал, як вільнонайманий, так і працюючий на державній службі, обслуговуючий заходи безпосередньо з агрономічної допомоги, а саме – персонал агрономічної організації в районах землеустрою, урядових спеціалістів, інструкторів, техніків і майстрів із різних галузей сільського господарства, за винятком старших губернських агентів департаменту землеробства (інспекторів сільського господарства і губернських урядових агрономів); а також районних і областних (обслуговуючих територію декількох губерній) спеціалістів, які і надалі залишаються у виключному розпорядженні департаменту.

Переданий земству вільнонайманий урядовий агрономічний персонал переходить до складу земських службовців; призначення, звільнення й переміщення цього персоналу, як і визначення окладів його утримання цілком залежить від земства. Вступаючи у розпорядження земства агрономічний персонал, який утримується на державні кошти, залишається і надалі на службі департаменту землеробства, причому його звільнення і переміщення проводиться департаментом земства.

Діловодства особливих агрономічних засідань при губернських землевпорядних комісіях скасовуються; персонал цих діловодств звільняється з 1 липня цього року, з видачею йому місячного окладу, а майно передається в канцелярії старших губернських агентів департаменту землеробства. Частина кредитів, що відпускалася на діловодство особливих агрономічних засідань, у розмірі дійсної потреби, від 1 липня цього року

передаються на посилення канцелярських коштів інспекторів сільського господарства і губернських урядових агрономів.

2) Передати у розпорядження тих же губернських земств всі кредити, що ассигнуються по кошторису департаментом землеробства у цьому році на утримання переданого агрономічного персоналу, а також на операційні витрати по здійсненню заходів безпосередньо з агрономічної допомоги населенню, за виключенням вже витрачених цільових коштів до дня передачі включно, і надати можливість вказаним земствам встановити за угодою з повітовими земствами розподіл персоналу й кредитів.

3) Передати в розпорядження губернських земств все майно урядової агрономічної організації, надавши означеним земствам встановити порядок використання цього майна і розподілу його в належних випадках між повітовими земствами. Та частина майна урядової агрономічної організації, яка тимчасово знаходиться в розпорядженні місцевих сільськогосподарських товариств і кооперативів, також підлягає передачі в розпорядження земств. Передача майна повинна бути оформлена особливим актом, складеним за підписом уповноваженого губернського земства, інспектора сільського господарства або губернського урядового агронома і завідуючого агрономічною допомогою в районах землеустрою у трьох екземплярах, з яких один залишається у справах земства, другий надсилається до департаменту землеробства і третій передається інспектору сільського господарства або губернському урядовому агроному, причому повна передача як персоналу, так і майна урядової агрономічної організації, має завершитися не пізніше від 1 липня цього року.

4) Як персонал, так кредити і майно урядової агрономічної організації в районах землеустрою, повинні бути включені до загальної земської агрономічної організації, і тому обслуговувати все місцеве землеробне населення незалежно від групи населення та по формі володіння землею.

5) Передати губернським земствам і всі інші кредити, що належать департаменту землеробства, а також майно, що належать місцевим

установам, якщо ці кредити і майно пов'язані безпосередньо із діяльністю переданого в розпорядження земства агрономічного персоналу (п. 1) і є необхідними для здійснення агрономічних земських заходів.

б) Дослідні установи (дослідні станції, поля, ферми, маєтки тощо) і навчальні заклади зберігаються у введенні департаменту землеробства надалі до корінного перетворення на нових началах місцевого самоуряду, коли означені установи будуть підлягати передачі земству.

7) У неземських губерніях агрономічна організація департаменту залишається у розпорядженні останнього аж до введення у цих губерніях місцевої самоуправи.

Повідомляючи про вищевикладене, департамент землеробства не сумнівається, що нові демократичні земства, приступаючи до об'єднання всіх заходів із безпосередньої агрономічної допомоги населенню, найкращим чином використовують роками створені культурні агрономічні заходи для збереження місцевих агрономічних сил, які необхідні начасі, у зв'язку із прийдешньою земельною реформою та корінним перевлаштуванням всього сільськогосподарського життя села». У 1919 р. розпочалася робота з об'єднання заготівель лікарської сировини і передача її у ведення держави. У наступні роки прийняли спеціальні законодавчі акти про збір та культуру лікарських рослин» [34].

У період радянсько-німецької війни (1941–1945) були знищені плантації багаторічних культур, зовсім припинилася заготівля дикорослих лікарських рослин. Проводячи відновлювальні роботи, наукові співробітники ДСЛР не тільки перевищили рівень довоєнної заготівлі лікарської сировини, але й значно збільшили її асортимент. Наразі колективом здійснюються комплексні наукові дослідження із ресурсознавства, інтродукції, селекції, насінництва, насіннезнавства, агрохімії, рослинництва, фітохімічного вивчення рослин та стандартизації сировини. Лубенська дослідна станція має великі інтродукційні розсадники, на яких вивчають дикорослі лікарські трави з української флори, а також акліматизовані рослини [67].

Кількість лікарських рослин у природі сягає понад 20 тис. Офіційна медицина використовує всього близько 300 рослин. Звідси постають величезні перспективи вивчення і застосування багатого світу рослин [40, с. 5].

Таким чином, ще у прадавні часи люди навчилися розпізнавати серед безлічі трав цілющі й використовувати їх для лікування. Ці спостереження накопичувалися і передавалися з покоління в покоління. Багато традицій, звичаїв, правил були загублені з часом, але не знання про лікарські рослини, адже саме вони були невід'ємною частиною життя, побуту, культури та стали першими ліками людини.

За ініціативою і проектом П.І. Гавсевича та фінансової підтримки Департаменту землеробства офіційно у 1916 р. в м. Лубнах була організована перша в колишній Російській імперії дослідна станція лікарських рослин, метою якої стало всебічне дослідження культурних і дикорослих лікарських рослин.

3.2. Творчий доробок П.І. Гавсевича з комплексного вивчення культури лікарських рослин

Проблеми лікарського рослинництва пов'язані з практичним втіленням таких актуальних питань, як розробка ефективних технологій вирощування культур, створення високоврожайних сортів, уведення в культуру перспективних нових корисних рослин, підвищення їхньої біологічної стійкості в середовищі проростання тощо, привертати увагу П.І. Гавсевича ще з часів проходження переддипломної практики у 1912 р. у Лубенському сільськогосподарському товаристві. Його не полишало бажання створити на Полтавщині спеціалізовану дослідну станцію лікарських рослин, зокрема в Лубнах, де обсяги збору лікарських трав дозволяли налагодити їх переробку для виготовлення ліків, адже світ перебував на початку Першої світової війни. З цією метою він опублікував низку праць, в яких порушував питання

агротехніки, насінництва, первинної та поглибленої переробки, зберігання і збуту лікарських рослин, загальної організації ДСЛР (дод. Ф, Х).

У 1914 р., в серії «Бібліотека «Рілля»» під егідою Товариства «Український агроном» П.І. Гавсевич публікує науково-популярну брошуру «Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати: з малюнками» [139]. Необхідно наголосити, що він опікувався тим, щоб матеріал був зрозумілий селянинові, тому викладав його доступною українською мовою. Здаючи на переробку сировину, селянські родини мали вигідний прибуток до свого невеликого сімейного бюджету [83]. У брошурі П.І. Гавсевич зазначав, що за кордоном фермери засівали плантації такими відомими отруйними бур'янами, як блекота та дурман, на яких був фармацевтичний попит. Крім того, іноземні агрономи проводили серію дослідів, що мали на меті з'ясувати: в яких умовах бур'яни краще ростуть; які добрива під них краще вносити; в який вегетаційний період вони накопичують найбільше отрути, власне тому їх і висівають; нарешті – завдяки селекції одержують найпродуктивнішу культуру, яка дає більше отрути, ніж зелена маса листя. Водночас на Лубенщині селяни ці бур'яни зрізали із листям, стеблами і навіть корінням, не маючи гадки про їх лікувальні властивості. П.І. Гавсевич зазначав, що «... наші бур'яни, котрі мають значення у медицині та техніці, можуть знайти добрий збут за кордоном» [142, с. 3]. Далі на сторінках брошури він розглядав питання технології заготівлі й цінової політики на лікарську сировину, пояснюючи селянам як її збирати, правильно сушити й вигідно продавати, не маючи справи з перекупниками. Крім того, наводив коротку характеристику 32 лікарських трав з малюнками, або «аптеці», як їх називали селяни, де зазначалася місцева назва і наукова; ареал зростання; опис рослини та її лікарські властивості; що саме і як потрібно збирати (листя, стебла, кореневища). Крім того, при описі рослини зразу було наведено вартість при заготівлі, що було дуже зручно для селян [182].

Наприкінці автор зазначав, що для українського селянина існує єдиний спосіб найвигідніше здавати свій урожай лікарських трав – кооперативний.

Він наголошував, що необхідно зілля добре висушувати й для прибутку здавати у значній кількості. Як приклад наводив оптовий збут курячих яєць, молока, худоби, птиці тощо, які населення вигідно здавало до спеціальних «хліборобських спілок». Ці спілки утворювалися за статутом, який вимагав наявності не менше дванадцяти осіб-співзасновників і спільного грошового фонду, які й відповідали за справи спілки. За цим аналогом пропонувалося населенню продавати лікарські трави сільськогосподарським товариствам, які потім за вигідною ціною здавали до аптек, фабрик або за кордон, де можна було отримати кращу ціну. Таким чином, як зазначав П.І. Гавсевич, не стільки саме товариство стало заробляти (у 1912 р. – собі у збиток), скільки з цього заходу «... велику вигоду має Лубенська людність. Селяне продали товариству більш як на 1000 крб. трав і за ціну кращу, ніж дають скупщики, які чепляються скрізь ще й по дорозі до Лубен та до ярмарок. І вже товариські покупці – звичайна річ – не думали обважувати та обдурювати продавців-селян, мало тямущих на вазі та в цінах і сортах зілля» [142, с. 30].

У 1916 р. П.І. Гавсевич опублікував кілька науково-популярних видань. У книжці «Про лікарські трави. Короткі поради хазяїнам, як їх розводити. Кн. 1. (М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус)», адресованої, у першу чергу, селянам, наводилися корисні поради про розведення м'яти, ромашки, фенхелю, шавлії та ганусу. Він всебічно розглядав саме ці лікарські рослини з певних причин: по-перше, вони вже культивувалися на Лубенщині; по-друге, давали добрий врожай на малих наділах землі, якими володіла переважна більшість селян; по-третє, в умовах війни, що розпочалася у 1914 р., була гостра потреба в ліках та лікарському зіллі, а тому ціни на них підвищилися. Також П.І. Гавсевич наводив список книжок, «написані, на жаль, російською мовою» [143, с. 3], для ознайомлення із культурою лікарських трав.

Необхідно зазначити, що розглядаючи кожну із вищезазначених рослин, дослідник у популярній формі, зрозумілій селянинові, докладно описував: 1) українську назву (і навіть назву в різних областях України!) та

латину; 2) де її можна розводити і як доглядати; 3) після яких попередників, коли удобрювати та як обробляти перед висаджуванням; 4) умови висаджування; 5) як доглядати плантацію; 6) як треба збирати врожай; 7) умови сушіння, яка повинна бути якість зілля та олії, скільки вони коштують; 8) як збирати другий урожай восени; 9) заготівля розсади; 10) як доглядати за плантацією на другий рік та скільки років взагалі можна вирощувати м'яту на одному місці; 11) при яких захворюваннях можна її застосовувати [143].

У тому ж 1916 р. побачив світ другий випуск брошури «Собирание и культура лекарственных трав на Лубенщине» [144], перший випуск якого під назвою «Собирание лекарственных трав на Лубенщине» вийшов у 1913 р. Видання складалося із двох частин: «К вопросу об организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубнах», а також «План работ на 1916 год и смета на закладку и ведение Лубенской опытной станции и семенной плантации». У передмові видання П.І. Гавсевич зазначав, що питання збору і культури лікарських рослин стало актуальним у період військових подій, що розпочалися у 1914 р., коли експорт ліків із-за кордону майже припинився. У цьому зв'язку Міністерство землеробства виділило субсидію для утримання спеціального персоналу і створення дослідної і насінневої плантацій. Учений усвідомлював складність втілення у життя задуманої справи, тому розраховував на підтримку Земства й Міністерства землеробства.

У першій частині брошури він виклав загальні положення програми дослідного вивчення лікарських рослин. Широко розвинутої культури лікарських трав у колишній Російській імперії не існувало, а тому їхня сировина масово експортувалася невідсортированою за кордон; відповідно, ціна на неї була досить низькою. Ліки, які виробляли із цієї сировини, постачалися переважно фармацевтичною промисловістю Німеччини, продавалися в аптеках за високими цінами, тому в умовах війни гостро виникла проблема забезпечення країни вітчизняними ліками.

Необхідно було розвивати дослідну справу з культури лікарських рослин, а для цього, як зазначав П.І. Гавсевич, «зацікавити селян високим чистим прибутком», а також взагалі визначити розміри цього прибутку [144, с. 4]. Зазвичай, дослідна справа ґрунтувалася на завданнях чисельних конкретних господарств району, після вивчення яких складалася програма дослідної установи. Але, оскільки вчений був новатором цієї справи у колишній Російській імперії, йому довелося складати програму, скориставшись накопиченим досвідом країн Заходу. Потрібно було брати до уваги не тільки економічні розрахунки селян, що вирощували лікарські рослини, але й загальнодержавну потребу в ліках. Враховуючи ці вимоги, робота дослідної установи, положення і вся її структура відрізнялися від загальноприйнятих форм.

За кордоном дослідна справа починалася з аптечних і монастирських садів. Із аптек і кустарного виготовлення ліків виникли великі торгові фірми і фармацевтичні заводи при них. Фармакогнозія, як на той час її називали, розвивалася успішно; найбільшим фірмам були необхідні не тільки аналітичні лабораторії при заводах, але й свої плантації. Незалежно від цього, продовжували існувати й аптечні сади. Дослідна справа у країнах Заходу залежала від вимог фармацевтичної промисловості, тому не могла, по-перше, враховувати інтереси дрібних плантаторів, по-друге, й не намагалася працювати за умовами, які б відповідали державній справі одержання ліків. Запрошуючи агрономів лише як технічний персонал, ці дослідні установи змушені були досліджувати велику кількість рослин, затребуваних у аптекарській мережі, що відчутно позначалось на якості цього процесу. Надто перевантаженою роботою була й інша структура закладу – довідково-посередницька, там же збиралися відомості й давалися довідки про ціни на врожай, місце його збуту; велися посередницькі операції з постачання плантаторів насінням; аналізувався врожай з метою його оцінки тощо. Взагалі, як зазначав П.І. Гавсевич, «вся справа тільки починається: наприклад, в Австрії із трьох станцій сама найстаріша – Коложварська, яка

була заснована в 1904 р. ... Цікавим є та обставина, що результати багатьох досліджень друкувалися в фармацевтичних виданнях, що підтверджує нашу думку про повну несамостійність на заході лікарської дослідної справи. Про це ж свідчить і відсутність у складі дослідної установи таких, тепер загально визнаних складових, як метеорологічна станція, фенологія, ґрунтознавство тощо» [144, с. 7].

Безумовно, якби у колишній царській Росії була розвинена фармацевтична промисловість, вона працювала б за зразком західних країн. Але у зв'язку із військовими подіями, при складанні програми майбутньої установи П.І. Гавсевичу необхідно було взяти до уваги інтереси споживачів ліків, тобто інтереси народу. На кошти держави, при підтримці органів місцевого самоуправління створювалася дослідна установа, завданням якої було, перш за все, надати населенню дешеві та якісні лікарські засоби. Учений ставив *принцип дешевизни лікарського початку* на чільне місце всієї програми. У царині лікарських рослин питання успішної конкуренції на світовому ринку не поставало, як, наприклад, із хлібом; лише було бажання відмовитися від імпорту на внутрішньому ринку, мати ліки власного виробництва і, як наслідок, його здешевлення. Водночас П.І. Гавсевич зазначав, що у колишній Російській імперії вивченню лікарських рослин не надавалося належної уваги; фармацевтична практика майже не була розвинена, тому системні роботи з вивчення фізіології рослин, накопичення в них лікарських речовин, складу ефірних олій, алкалоїдів, глікозидів тощо не проводилися. Органічна хімія, загальна біологія і пов'язані з нею суміжні дисципліни – селекція й сортівництво теж не вивчали; агрономія розглядала лікарські рослини як бур'яни. Таким чином, на той час, наука практично не вивчала властивості цих корисних рослин. П.І. Гавсевич закликав до всебічного їх вивчення, використовуючи вже відомі знання, а також застосовуючи нові методи зазначених наук. Тільки шляхом багаторазових і комплексних дослідів можна віднайти комбінацію фізіологічних ознак і комплекс зовнішніх умов, за яких виробництво ліків здешевшає.

Отже, учений підготував план робіт з вивчення лікарських рослин, на основі якого нами розроблено схему (дод. Ц). 1. Всебічне їхнє вивчення у природному ареалі – якщо це дикорослі форми; і в культурі – загальна морфологія і фізіологія, стійкість спадкових ознак, розподіл лікарських речовин по різних органах рослини, найбільше накопичення в тих чи інших ґрунтово-кліматичних умовах. 2. Порівняння лікарських властивостей у вказаних пропорціях із акліматизованими рослинами. 3. Ці порівняння дадуть можливість з'ясувати всі відмінності між окремими формами і разом із тим дослідити окремі види; в яких умовах і в яких організмах накопичується найбільша кількість лікарської речовини; спроба посилити вміст цієї речовини (і при цьому здешевити) різними дослідними прийомами: а) зміною різних компонентів ґрунтово-кліматичних умов; б) селекцією; в) схрещенням; г) застосуванням різноманітних методів культури, тобто агрономічним досвідом. 4. Тільки після таких прийомів рослина може надходити до розплідника; для перенесення її в умови конкретного господарства необхідно вибирати тільки ті рослини, які накопичують максимум лікувального продукту, і при культурі яких одиниця цього продукту найдешевша. П.І. Гавсевич зазначав, що такий взаємний подвійний контроль необхідний для підтримання основного принципу – *дешевизни лікарського початку* [144, с. 8–13]. Крім того, необхідно перевіряти лікарські властивості рослин медичним шляхом на тваринах або хворій людині для отримання достовірних висновків.

Учений наголошував, що в програмі дослідного вивчення лікарських рослин акцент зроблено на дослідженні біологічних властивостей лікарської флори. Визнаючи велику кількість рослин (тільки у Лубенському районі налічувалося понад 200 видів лікарських рослин), дослідник вважав, що необхідно вибрати найбільш важливі й необхідні у медичній практиці рослини. Перш за все, потрібно скласти перелік найбільш затребуваних рослин аптеками, в який увійшли б не тільки офіційні види, але й із народної медицини. Потім цей перелік поділити по системним групам і по медичному

застосуванню – головному. Методом виключення вибрати рослини, що відповідають усім необхідним критеріям, й отримати, таким чином, невелику групу видів рослин, які можна було б досліджувати. Деякі із цих рослин вже загальноновизнані за цілющими властивостями, робота із ними може починатися відразу із виділенням сортів і їх дослідження тощо. Друге і суттєве заперечення можливе по агрономічній частині – скорочення агрономічного досвіду і акцент на біології і фармакогнозії. Але оскільки вітчизняного досвіду з цього питання не накопичено, П.І. Гавсевич міг посилатися тільки на іноземний. Крім того, у бібліотеках недостатньо було літератури; наприклад, у Київському університеті Св. Володимира був тільки один фармацевтичний журнал. В умовах військового часу не тільки припинилися поставки ліків із-за кордону, але й надходження нових закордонних наукових журналів. Тим не менш, учений аналізує іноземну літературу, роблячи нотатки й відповідні висновки.

На той час за кордоном проводилися *агрономічні дослід*и із внесення добрив під лікарські рослини, які визнавалися важливими й ефективними. У Франції, наприклад, вносили гній і селітру, що сприяло значному збільшенню алкалоїдів у рослинах. Але визначити, яке саме добриво давало такий ефект, не вдалося. Більш розробленими схемами користувалися інші вчені, які вносили добрива під різні лікарські рослини – блекоту, коров'як, м'яту перцеву, що давало змогу зробити висновки на користь селітри. Проте, внесення добрив різною мірою впливало на різні рослини. У зв'язку із цим П.І. Гавсевич наводить неопубліковані на той час (1915 р.) статистичні дані відомого рослинника, агрофізика й агрохіміка О.Г. Дояренка (1874–1958), який ставив дослід з наперстянкою пурпуровою (*Digitalis purpurea L.*), майораном звичайним (*Origanum majoranu L.*), материнкою звичайною (*Origanum vulgare L.*), ромашкою лікарською (*Matricaria Chamomilla L.*).

Ґрунтуючись на цих обмежених статичних відомостях, учений робить висновки: 1) гній, внесений без мінеральних солей, здатний підвищити

врожай сухої маси, але на вміст алкалоїдів впливає по-різному; 2) селітра, внесена без будь-яких інших добрив, позитивно впливає і на приріст сухої маси, і на вміст алкалоїдів; 3) калійні і фосфорні мінеральні добрива впливають по-різному у суміші із селітрою – іноді навіть негативно; 4) всі мінеральні солі затримують вегетацію, збільшують масу трави другого року за рахунок першого, а також підвищують на другий рік вирощування вміст алкалоїдів; 5) комбінація гною з мінеральними добривами не завжди дієва й не окуповує затрат. П.І. Гавсевич наголошував на тому, що ці висновки необхідно експериментально перевірити.

Ще одним принципом він називав *вплив біологічних факторів* на рослину і, перш за все, кліматичних умов. Досліди іноземних учених дозволили простежити вплив погодного фактору протягом вегетаційного періоду рослин на вміст алкалоїдів. Але П.І. Гавсевич зазначав, що необхідно враховувати не стільки вплив всіх географічних і побутових умов у цілому, погоди за весь вегетаційний період, скільки вплив кожного окремого біологічного фактору, який потрібно дослідити, зокрема освітлення, випаровування води рослиною, вологість повітря тощо. Важливим фактором також є рельєф місцевості, що позначається на *різному мікрокліматі*. Ще у 50-х рр. XIX ст. штаб-лікар Ф.М. Августинович (1809–1891) пояснював різноманіття лікарської флори на Лубенщині саме рельєфною місцевістю.

П.І. Гавсевич зазначав, що при дослідженні лікарських рослин агрономічні прийоми треба застосовувати тільки після їх ретельного біологічного вивчення. Уже наступні складові частини дослідної справи – порівняння офіційних, неофіційних, народно-медичних форм і близьких до них дикорослих, стосовно вмісту в них лікарських речовин, мають бути місточком між біологічною та агрономічною частинами. За ними потрібно проводити селекційні роботи та схрещування.

Біологічні прийоми включали мікрохімію, кількісний та морфологічний аналіз, фармакогностичне і медичне дослідження. Агрономічні методи охоплювали схеми дослідів із добривами, з густотою

посівів, і з його способами збирання, впливом передпосівного обробітку й догляду, випробування сортів, місцезнаходження у сівозмінах тощо.

Медичні дослідження має проводити постійний співробітник – спеціаліст-лікар, який повинен мати постійний зв'язок із клініками, експериментувати над тваринами, практикувати траволікування тощо.

Окремою складовою, пов'язаною з усіма напрямками дослідів, має бути сільськогосподарська метеорологічна станція із фотометричними приладами. Вона повинна вести загальні метеоспостереження та спеціальні – сільськогосподарські, пристосовані до лікарських рослин.

Основне завдання насінневого розсадника (з перспективою до розширення) полягала в розмноженні посівного матеріалу.

Операція висушування трав тісно пов'язана з їхньою культурою, тобто більша частина трав повинна бути підготовлена до транспортування і тривалого зберігання в аптеках, якщо вони не перероблюються на місцях у готовий продукт. Необхідно зазначити, що ця операція з наукового погляду була недостатньо вивченою, а раціональність її прийомів – проблематичною. Необхідно знайти такі способи сушіння, за яких збитки були б мінімальними. Крім того, з'ясувати дослідним шляхом для кожної рослини окремо: 1) оптимальну температуру для сушіння; 2) необхідність постійної температури протягом всього процесу сушіння; 3) оптимальну швидкість повітряного струменя; 4) якою має бути швидкість – постійною чи змінюваною; 5) оптимальну тривалість сушіння і найкраще розміщення. Відповіді на ці питання можна було отримати тільки експериментальним шляхом. При цьому важливо пам'ятати головний принцип – дешевизна медикаментів, щоб вартість сушилки, термін її роботи тощо не позначалися на ціні висушеного товару.

Наостанок викладу схематичної програми П.І. Гавсевич зазначав, що для повноцінної роботи станції необхідно мати підготовлений персонал із агрономічною, природознавчо-історичною, фармацевтичною й медичною підготовкою. Також для розвитку цієї справи потрібні значні кошти, велика

ділянка землі складного рельєфу, яку учений мав бажання отримати саме у Лубнах, оскільки це був історичний центр не тільки торгівлі лікарськими травами, але і їх розведення.

Загальні положення проекту зводилися до наступного:

I. У зв'язку із відсутністю вітчизняної розвиненої культури лікарських рослин і хіміко-фармацевтичної промисловості, дослідна справа не може, подібно західноєвропейським дослідним установам, започатковувати свою програму на господарських завданнях.

II. Поряд із цим, гостра потреба у вітчизняних медикаментах і в лікарських рослинах своєї культури вимагає поставити дослідну справу в площину загальнодержавних інтересів, а в основу її програми покласти не стільки приватно-господарський принцип максимального прибутку з одиниці площі, скільки суспільний принцип – *здешевлення вартості одиниці того лікарського продукту, отриманого від урожаю*. Це здешевлення лікарської сировини може, з одного боку, сприяти розвитку фармацевтичної промисловості, а з іншого – до певної міри повернути увагу господарів-плантаторів.

III. Вказане в п. II завдання лікарської дослідної справи потребує розширення її програми за межі агрономічного досвіду: 1) необхідно визначити лікарську цінність не тільки прийнятих фармацією і вже культивованих рослин, але і дикорослих представників флори; 2) необхідно визначити придатність, як лікарських засобів, тих близько родинних рослинних видів, які мають велику поширеність у складі місцевої флори; 3) збільшивши, таким чином, кількість рослинних видів, необхідно провести дослідження їх у культурі в широкому масштабі, маючи за мету відбір і схрещення близьких форм визначеного константного виду або сорту, що відрізняється максимальним вмістом лікарських речовин при даних ґрунтово-кліматичних умовах; 4) необхідно той же комплекс форм дослідити з біологічного погляду, *в умовах певної навмисної зміни зовнішніх факторів зростання* (як окремо, так і в комбінаціях, включаючи й такі фактори, як

інтенсивність світла, тиск і волога повітря, фізичні властивості ґрунту тощо). Ці біологічні дослідження допоможуть визначити, для якого виду і який комплекс фізико-географічних умов є найсприятливішим для накопичення лікарських речовин. Для таких випробувань, крім фізіологічної лабораторії, оранжереї й вегетаційного будиночку, необхідна земельна ділянка із добре розвиненим рельєфом, різноманітним рослинним покривом і великою кількістю мікрокліматичних варіантів; 5) випробуванням різних видів рослин за однакових і різних зовнішніх умов, має передувати чисто агрономічний досвід, що має за мету з'ясувати умови культури, які б сприяли максимальній врожайності певних видів і сортів, уже випробуваних біологічно; 6) при всіх випробуваннях необхідно проводити періодичне мікроскопічне, хімічне або медичне дослідження рослин і окремих їхніх органів на вміст лікарських речовин, що має за мету визначити ту стадію чи фазу розвитку, в якій накопичення найбільше; 7) стосовно усіх рослин, для яких фармацевтична хімія ще не визначила способу обліку лікувальних властивостей, необхідно робити спеціальне клінічне дослідження; таке ж дослідження обов'язково мають проходити лікувальні речовини в неофіційних рослин, для чого належить запросити лікаря до складу персоналу, а також користуватися допомогою лікувальних закладів; 8) поряд із біологічними й агрономічними дослідженнями необхідно також біологічно дослідити акліматизовані лікарські рослини, тобто підбирати умови, наближені до тих, в яких вони росли; 9) розмноження посівного матеріалу належить проводити тільки із перевіреними сортами і видами, які пристосовані до місцевих умов і мають великий медичний попит; 10) невід'ємною, але самостійною частиною дослідної установи повинна бути дослідна сушильня, в завдання якої входить визначення умов найбільш раціонального і економного сушіння та зберігання врожаїв.

IV. Вказані у п. III основні положення програми дослідної установи охоплюють далеко не всі медичні рослини. Незалежно від цього, в

майбутньому, при зміні внутрішніх і зовнішніх економічних умов, засади програми можуть бути змінені.

V. Через неможливість виконання програми у короткий термін, необхідно поступово розширювати сферу роботи установи шляхом створення нових відділів; для деяких рослин період біологічних досліджень скоротиться, тобто тих, що вже введені в культуру, хоча б і в невеликому розмірі, медичне значення яких, а також їхня незамінність очевидна вже тепер.

VI. Для нашого лісостепового району бажано заснувати таку установу саме в Лубнах, як історичному центрі не тільки в сенсі збирання рослин дикої флори, але й також аптечної культури медичних рослин, спершу при державній аптеці, а згодом й на Ботанічній леваді.

VII. Враховуючи все вищевикладене, необхідно просити Губернське земське зібрання і Департамент землеробства надати грошову допомогу Лубенському товариству сільського господарства для розвитку дослідного започаткування, яке вже підтримано Департаментом землеробства, яке виділило у 1915 р. кошти на плантацію-розсадник.

VIII. Одночасно необхідно порушити клопотання перед Лісовим відомством про надання Товариству відповідної ділянки землі, близько 25 дес., із складу прилеглих до міста Лубни Ольшанських або Мгарських лісових дач, із різнохарактерним рельєфом для біологічних дослідів згідно з п. III, параграф 4.

Вищевикладений план робіт був довгостроковим. У другій частині брошури П.І. Гавсевич виклав план робіт з вивчення лікарських рослин на найближчий термін, тобто на 1916 р. Учений зазначав, що для створення дослідної і насінневої плантації дослідна установа ще не мала відповідної земельної ділянки, де можна було б проводити біологічні досліди у різних рельєфних умовах, мікроклімату та ґрунту. Він наголошував, що створення розплідника повинно розпочатися саме із ботанічної ділянки, де буде висаджено 61 вид рослин. Посадковий матеріал П.І. Гавсевич планував

отримати із різних джерел: 1) від Петроградського ботанічного саду, відомого російського фармацевта В.К. Феррейна (1834–1918), Сухумської дослідної станції, розплідника професора М.Ф. Кащенко (1855–1935) й інших; 2) виписати з великих насінневих фірм (навіть Америки); 3) знарядити спеціального робітника для пошуків коріння і насіння цікавих диких видів рослин у межах Лубенського і сусіднього повітів. Весь цей посадковий і насінневий матеріал планувалося використати весною і восени 1916 року. Його потрібно добре відсортиувати, перевірити, а потім засіяти та посадити на підготовлених для нього місцях плантації (угноєне парове поле). Багаторічні культури в подальшому планувалося пересадити на їхні постійні місця зростання, а однорічні вже можна було висаджувати на певній площі, згідно з кількістю отриманого насінневого матеріалу. Таким чином планувалося закласти розплідник на площі близько 2000 кв. саженів.

Водночас П.І. Гавсевич мав намір почати виконувати біологічну й агрономічну частини проекту. Біологічну частину, враховуючи однорідність рельєфу, планувалося провести тільки створенням спостережної ділянки для ведення фенологічних і сільськогосподарських дослідів. Посилаючись на створену в Петрограді в Метеорологічному бюро програму спостережень з м'ятою, він зазначав, що для спостережної ділянки відводиться площа 70 кв. саженів; значить для трирічної культури знадобиться 210 кв. саженів; інші 390 кв. саженів засаджуються м'ятою із спеціальною метою – отримати до осені власний посадковий матеріал для дослідних ділянок 1917 р.; площу, що залишилася, засіяти ромашкою. Крім того, передбачалося вести також попередні спостереження з селекції (аналіз морфологічний: вимірювання росту, листової площі, кореневої системи, кущистості, наземних пагонів, цвітіння, запилення, плодоношення тощо). Для потреб спостережної ділянки передбачалося отримувати щоденно метеорологічні бюлетні від двох Лубенських станцій – сільськогосподарської школи і чоловічої гімназії. На думку П.І. Гавсевича, порівняння цих двох показників і дослідження станції за рослинністю дали б багато цікавих фенологічних висновків.

Агрономічну частину дослідів П.І. Гавсевич планував проводити із м'ятою перцевою і ромашкою. У випадку із м'ятою вчений пояснював чому він зупинився саме на цій культурі: 1) масове культивування на невеликих ділянках; 2) відсутність запитів з боку господарів стосовно техніки культури. При виборі ромашки дослідник керувався іншими міркуваннями: 1) відсутність на ринку і значна ціна; 2) легкість її вирощування поряд із великою трудомісткістю і хорошою оплатою праці, навіть при помірних цінах на урожай; 3) можливість порівняти її медичну дію (при ідентичності ефірної олії) з впливом дикорослих видів; 4) ознайомлення із цією нескладною культурою сільських господарів.

У 1916 р. – перший рік роботи станції, П.І. Гавсевич розробив таку схему роботи: 1) випробування *густоти насаджень і засіву* (для м'яти і ромашки); 2) випробування *часу насаджень і засіву* (ранній, середній і пізній засіви: для м'яти – три, для ромашки – 4 засіви); 3) випробування *добрих*; 4) випробування *терміну жнив* (згідно із часом засіву): одне або два зрізання м'яти; щотижневе і 10-денне збирання ромашки, при різних термінах сівби; 5) визначення *моменту збирання*: зрізання м'яти до цвітіння, на початку цвітіння, у повному цвітінні; збирання ромашки у стадії плосковипуклих і в стадії конічних головок.

Стосовно операції сушіння П.І. Гавсевич зазначав, що за браком персоналу повноцінно проводити роботи немає можливості. Тому у 1916 р. планувалося сушити врожай трав на горищі під залізним дахом, де на полицях мали розкласти лікарські рослини тонким шаром. Також за проектом на 1916 р. передбачалося будівництво хіміко-фармацевтичної лабораторії, тому вчений хотів закупити лабораторне обладнання. Із 14 лікарських трав, які визнали найбільш важливими для розведення на плантації, планувалося виготовити: *ефірні олії* (м'ята, ромашка, фенхель, шавлія, аніс, валерьяна); *тинктури* (м'ята, валеріана (дві тинктури), беладонна, наперстянка); *екстракти* (горицвіт, гідрастис (рідкі) валеріани, блекота, сенега, беладонна (густі)).

Усі лабораторно-хімічні роботи можливо було проводити тільки за наявності спеціаліста-хіміка. Оскільки у штаті дослідної установи такої посади ще не було, частину аналізів планувалося зробити в інших лабораторіях. Крім того, для виконання всіх вищенаведених робіт необхідно було залучити такий персонал: завідувач (він же спеціаліст по лікарських рослинах, на нього покладається загальне керівництво плантацією і головною роботою на дослідній ділянці); спеціаліст-насіннезнавець (керує збиранням урожаю, сівбою і висаджуванням рослин на паровому полі, також займається всією роботою при сортируванні, відборі, випробуванні посадкового матеріалу і контролі за фенологічними спостереженнями); робота екскурсанта (пошук посадкового матеріалу дикої місцевої лікарської флори); практикант (допомога при дослідах і сушінні врожаю). Для канцелярської роботи планувалося запросити на постійну роботу спеціаліста. Також необхідний був садівник на постійну роботу при плантації. Крім того, планувалося збирати гербарій, вегетативні й музейні колекції з дослідних ділянок, фотографувати, складати діаграми тощо [144].

Наприкінці П.І. Гавсевич наводив кошторис витрат дослідної установи і прибуток від неї (дод. Щ. 1), а також повний список лікарських рослин, які необхідно було дослідити, і перелік рослин, що належало вивчити у першу чергу (дод. Ш. 1, Ш. 2, Ш. 3, Ш. 4, Ш. 5).

Таким чином, аналізуючи наукові та науково-популярні праці П.І. Гавсевича, присвячені вивченню культури лікарських рослин, необхідно зазначити, що, на жаль, не всі рослини, яких дослідник передбачав широко застосувати у вітчизняній фармакології, знайшли практичне використання, але вони знаходили належне застосування з метою лікування за кордоном. Зрештою, зусилля П.І. Гавсевича в організації дослідництва з культури лікарських рослин увінчалися беззаперечним успіхом, адже на сьогодні Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН – це єдина в Україні установа, де комплексно ведуться наукові дослідження з ресурсознавства, інтродукції, селекції,

насінництву, насіннезнавству, механізації, агрохімії, рослинництву та фітохімії. Своїми успіхами й досягненнями установа завдячує її першому директорові та ідейному натхненнику – Петру Івановичу Гавсевичу, його патріотизму, невтомній енергії, науковим та організаторським здібностям, епістолярній спадщині.

3.3. Обґрунтування основ галузевого дослідництва через проблемні наради та зібрання

Окремо розглянемо ще один аспект багатогранної діяльності П.І. Гавсевича – участь у спеціалізованих галузевих з'їздах, зібраннях, нарадах з вивчення культури лікарських рослин загальнодержавного та регіонального рівня. До 1917 р. такі заходи взагалі були одним із найважливіших в еволюції сільськогосподарської справи.

Учений брав активну участь майже у всіх заходах, де розглядалися питання вивчення культури лікарських рослин у колишній Російській імперії і в перші роки встановлення радянської влади. Визнаючи заслуги П.І. Гавсевича у цій галузі, його погляди сприймали і враховували при ухваленні важливих рішень, зокрема при заснуванні Лубенської дослідної станції лікарських рослин [183].

Перші засідання Лубенського товариства сільського господарства, в яких взяв участь П.І. Гавсевич, відбулися у 1912 р. – в період, коли він перебував тут на практиці. Вже тоді, ще студентом, він захопився ідеєю організації у Лубнах спеціалізованої установи з вивчення культури лікарських рослин. Доказом слугує красномовний факт, що із п'яти доповідей, які він зробив на засіданнях 22 червня і 1 жовтня, три були присвячені саме цьому питанню, а саме: «Об организации сбора лекарственных трав»; «Денежный отчет о торговле травами Лубенского Общества сельского хозяйства» та «Об организации сбыта лекарственных трав».

На нараді, скликаній 10–11 січня 1913 р. Лубенським товариством сільського господарства, П.І. Гавсевич оприлюднює генеруючу державотворчу доповідь «Собирание лекарственных трав на Лубенщине» з питань системного збирання та збуту лікарських рослин [145]. Загалом це збирання мало знакове значення для становлення вітчизняної дослідної справи з питань культури лікарських рослин, а його основоположні рішення, завдячуючи доповідачеві, доволі швидко втілилися у життя не лише на Полтавщині, а й поширилися країною [89, с. 20].

З початком Першої світової війни у 1914 р. і закриттям кордонів для ввезення ліків іноземного виробництва, виник дефіцит їх, особливо на фронті. Власна фармацевтична промисловість тоді лише зароджувалася. З цього приводу в березні 1915 р. при Департаменті землеробства відбулася позавідомча нарада «Об улучшении производства в России лекарственных растений», основною метою якої була оцінка стану вирощування, заготівель, переробки і збуту лікарської сировини. Саме на цій історичній нараді обговорювалося питання про створення дослідної установи, де спеціаліста з культури лікарських рослин агронома П.І. Гавсевича підтримав професор К.А. Тимірязев. Також його науковий трактат було підтримано на зборах Ради Лубенського товариства сільського господарства за участю представників Полтавського губернського земства і зокрема професора А.Є. Зайкевича. Головну доповідь «К вопросу организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубны» із короткою передісторією лікарського промислу та конкретним планом дій щодо його розгортання на науковій основі зробив П.І. Гавсевич [89, с. 21].

Питання збору, заготівлі й переробки лікарської сировини також обговорювалося на зібранні Департаменту землеробства 20–22 травня 1915 р., постановою якого було зазначено: а) організувати через земства й сільськогосподарські товариства збір насіння дикорослих і культивованих лікарських рослин; б) зосередити справу з вивчення й розвитку дослідництва лікарських рослин при Департаменті землеробства, а також земствах, які

мають для цього кошти і зможуть налагодити справу; в) сприяти матеріальною підтримкою земським, міським і громадським організаціям у справі влаштування розсадників, лабораторій для дослідження лікарських рослин і лікарських препаратів; складів для зберігання і збуту [18, с. 57].

Лубенське сільськогосподарське товариство склало проект за авторством П.І. Гавсевича щодо організації дослідної установи з вивчення культури лікарських рослин та подало його Департаменту землеробства з метою отримання казенної субсидії, одночасно звернулося до губернського земського зібрання 51-го чергового скликання з проханням сприяти здійсненню наміченого проекту своєю авторитетною підтримкою. Проект передбачав виконання таких завдань: 1) всебічне вивчення лікарських рослин в ареалі їх проростання (якщо це дикорослі форми) та в умовах культури (морфологія, зовнішні ознаки, стійкість спадкових ознак тощо); 2) порівняння цих лікарських форм у вказаних співвідношеннях з лікарськими формами інтродукованих рослин; 3) намагання посилити вміст лікарських властивостей у рослин дослідними засобами (зміна різних елементів ґрунтово-кліматичних умов, селекція, застосування агрономічних методів, організація медичної перевірки та досліді на тваринах або хворих людях) з метою отримання вичерпних достовірних висновків, отриманих шляхом біологічного й агрономічного вивчення лікарських рослин. У попередньому обговоренні проект П.І. Гавсевича отримав одностайну підтримку щодо важливості, так і своєчасності. Комісія Департаменту землеробства погодилася з необхідністю організації біологічних досліджень лікарських рослин, дослідів аналітичного характеру й лабораторних робіт з виділення власне лікарських речовин. Комісію дещо бентежило питання масштабності майбутньої установи, але, зважаючи на ініціативність автора проекту, відсутність у країні подібного роду закладів, а також поширеність у Полтавській губернії промислу зі збору лікарських рослин, вона прийняла позитивне рішення про влаштування дослідної станції в межах Полтавської губернії, причому з побажанням з'ясувати розмір казенної субсидії на цей

заклад, для того щоб земство могло визначити частку своєї матеріальної участі, згідно з інтересами губернії [18, с. 58].

Із порівняно великою кількістю видів лікарських рослин Товариство небезпідставно вирішило зосередити увагу на 14-ти видах, необхідних медицині, а також рослинах, що мають лікарські властивості, але потребують акліматизації. До переліку було включено наступні лікарські рослини, які було розподілено на три групи:

I група – рослини, які вже культивувалися на Лубенщині: 1) м'ята перцева (*Mentha piperita L.*), 2) ромашка лікарська (*Matricaria chamomilla L.*), 3) фенхель лікарський (*Foeniculum officinale L.*), 4) шавлія лікарська (*Salvia officinalis L.*), 5) аніс (бедринець) звичайний (*Pimpinella Anisum L.*);

II група – рослини, які проростали у Лубенському регіоні, але в дикому стані: 6) валеріана лікарська (*Valeriana officinalis L.*), 7) горицвіт весняний (*Adonis vernalis L.*), 8) блекота чорна (*Hyoscyamus niger L.*);

III група – рослини, що потребували акліматизації: 9) гідрастіс канадський (*Hydrastis Canadensis L.*), 10) полігала сенега (*Polygala Senega L.*), 11) беладонна звичайна (*Atropa Belladonna L.*), 12) ревінь лікарський (*Rheum officinale Baill.*), 13) наперстянка пурпурова (*Digitalis purpurea L.*), 14) мак снотворний (*Papaver somniferum L. (glabrum)*).

Крім того, Товариство планувало у 1916 р. закласти фундамент будівлі майбутньої хіміко-фармацевтичної лабораторії й придбати необхідні прилади і реактиви для відбору аналізів, а також виготовлення препаратів із лікувальними властивостями. Наприклад, у лабораторії планувалося виготовлення *ефірних олій* із м'яти, ромашки, фенхелю, шавлії, анісу, валеріани; *настоянок (тинктури)* із м'яти, беладонни, наперстянки; *екстрактів* із горицвіту, гідрастісу, валеріани, блекоти, сенеги, беладонни.

Для здійснення всіх запланованих робіт на 1916 р. П.І. Гавсевич наводить суму витрат 12000 руб із детальним кошторисом. При цьому він зазначав, що 9300 руб надасть Департамент землеробства, 1700 руб –

губернське земське зібрання і 1000 руб буде асигновано із коштів Лубенського сільськогосподарського товариства.

Губернським земським зібранням 51-го чергового скликання було схвалено передачу коштів у розмірі 1700 руб для організації запланованих робіт, а також підтримано всі пункти доповіді-проекту, зокрема: 1) визнати доцільним організацію в межах Полтавської губернії дослідного закладу по вивченню культури лікарських рослин; 2) визнати необхідним, щоб майбутня установа знаходилась під патронатом губернського земства; 3) остаточно визначити розміри закладу, місце його розташування, кошторис і доповісти наступному зібранню; 4) підтримати перед Департаментом землеробства клопотання Лубенського сільськогосподарського товариства про асигнування коштів на 1916 р. для виконання робіт [18, с. 58–60].

Прискорили надання дозволу на відкриття дослідної станції лікарських рослин події на Східному фронті 1916 р., що призвели до відчутних втрат і великої кількості поранених солдат. Відчувався дефіцит ліків, через бойові дії припинилося їх постачання з Німеччини та Австрії.

Взимку 22–28 лютого 1916 р. у Петрограді відбулась Особлива нарада «По вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта» під патронатом Управління Верховного начальника санітарної та евакуаційної частини та «... по повелению его Императорского высочества принца А. П. Ольденбургского...». Його проведення можна вважати тріумфом творчого життя П.І. Гавсевича на ниві організації вивчення культури лікарських рослин. Про це, наприклад, свідчить не лише його активна участь майже на всіх зібраннях (він став членом Комісії з переробки лікарських рослин), а й вихід статті «О неотложных мероприятиях по обеспечению наших лечебных учреждений лекарственными растениями» у спеціальній збірці «Труды Особого Совещания ... по вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта...» [146]. Слід наголосити, такої честі не мав жоден із 49 учасників зібрання [89, с. 21].

Доповідь П.І. Гавсевича «О неотложных мероприятиях по обеспечению наших лечебных учреждений лекарственными растениями», яку він оприлюднив на засіданні 22–28 лютого 1916 р., скликаного принцом О.П. Ольденбургським (1844–1932) з питання про культуру і збір лікарських рослин та організації їх використання і збуту, складалася із п'яти частин.

У першій частині – *з'ясування необхідного асортименту медичних рослин і їхньої річної потреби*, вчений зазначав, що затяжна війна і пов'язана із нею криза постачання медикаментів із-за кордону, змушують вдаватися до таких заходів, якими можна було б до деякої міри полегшити становище. Разом із тим П.І. Гавсевич усвідомлював, що на той час заходи з лікарської дослідної справи, з розвитку лікарських культур серед сільських господарів та зусилля громадських і державних установ не могли суттєво вплинути на дефіцит лікарських препаратів, так само як і інші заходи з розвитку культури лікарських рослин. Вони могли дати результати тільки через деякий час і згодом виправити ситуацію із забезпеченням лікувальними препаратами і незалежністю від закордонного ринку. Але необхідно було прийняти екстренні рішення для забезпечення військових шпиталів, земських і громадських лікарень і аптек відсутніми медикаментами рослинного походження. Терміновість питання вимагала належного попереднього обговорення, головним чином, можливості негайного практичного здійснення. Усі заходи слід було чітко координувати і виконувати швидко, з повною віддачею зацікавлених засновників і відомств. Дослідник зауважував, що окремі заходи – закупівля медикаментів за кордоном, збір дикої місцевої флори або культивування ділянок лікарських рослин, за всієї важливості, не давали бажаного результату, а іноді були й досить витратними в сенсі сил і коштів. Він покладав надію, що організоване об'єднання всіх екстрених заходів, витрачені урядом кошти і залучені громадські сили будуть доцільними. Деякі заходи П.І. Гавсевич планував здійснити протягом весни–осені 1916 р., але ще раз наголошував, що у цілому вони не могли вирішити питання дефіциту ліків.

Учений зазначав, що передусім необхідно мати компетентну медичну думку з боку науки і практики, щоб знати, які саме рослини могли бути затребуваними у 1916 р. лікарськими закладами. Необхідно було замінити дороговартісні закордонні лікарські рослини вітчизняними, що мали аналогічне застосування і призначення у медицині. Це могли зробити тільки представники від медицини – компетентні лікарі, учені-медики й фармацевти. Складаючи список рослин, необхідно було вибирати найбільш розповсюджені на території колишньої Російської імперії, зважити на можливість організації масового їх збору або культивування однорічних рослин на великих площах, виключити ті рослини, лікарське значення яких невелике – такі екстренні завдання ставив П.І. Гавсевич, на які терміново потрібно було отримати відповідь спеціальної комісії у складі представників медицини, ботаніки і агрономії.

Тільки після складання такого короткого списку найважливіших лікарських рослин можливо було проектувати практичні заходи. Матеріалом мали слугувати звіти військових шпиталів, земських лікарень та інших громадських і приватних лікувальних закладів. Потім цей список потрібно було поділити на три групи: 1) рослини, що ростуть у дикому стані і підлягають масовому збору; 2) однорічні рослини, які можна успішно культивувати і розмножувати; 3) рослини, які зустрічаються зрідка або зовсім не ростуть, а також дворічні і багаторічні, які необхідно виписати із-за кордону. З метою збору доброго врожаю, для кожної групи необхідні особливі заходи.

У другій частині доповіді П.І. Гавсевич докладно розглянув першу групу списку – *організація збору дикорослих трав*. Він пропонував розіслати невеликий список диких рослин, які невідкладно необхідні медицині в ботанічні сади, ботанічні кафедри університетів, природодослідні товариства, обласні і губернські музеї, земські агрономічні, луківничі та гідротехнічні організації, а також у ті земства, де проводять геоботанічні обстеження, й запросити терміново відомості щодо районів масового поширення

необхідних видів. Отримані відповіді могли дати можливість намітити райони найбільшого збору лікарських трав і спрямувати зусилля збирачів у найбільш продуктивному напрямі. Ці дані необхідно було передати місцевим земствам і сільськогосподарським товариствам, виділивши із державної скарбниці необхідні суми. Вчений зазначав, що краще організовувати збір у тих місцевостях, де населення вже знайоме із цією справою.

Він наголошував, що у цьому сенсі в анкеті Департаменту землеробства розроблено цінні вказівки, які потрібно використати. Земствам і сільськогосподарським товариствам планувалося розіслати невеликі зразкові колекції й надати інструкції про час і спосіб збору, про правила сушіння й пакування товару, а також інші вказівки практичного характеру. До участі у цій справі планувалося залучити лікарський, агрономічний, кооперативний і педагогічний персонал, навіть і сільських священиків. Організація земського складу лікарських рослин потребувала порівняно невеликих затрат, а головна частина коштів мала бути витрачена на оплату праці збирачів.

П.І. Гавсевич зазначав, що детальний кошторис і план організації збору можна скласти після з'ясування питання про те, які трави і в якій кількості треба заготовляти. Кошти можна було б передати земствам за порукою земських управ. Лікарські трави частинами здавати тій установі, яка об'єднує і керує заготівлею. Замовлення повинні бути завчасно розподілені між місцевими земськими, громадськими і кооперативними організаціями, причому зі встановленням максимальної ціни за пуд кожного виду зілля з гарантованим вмістом лікарської речовини і розцінкою сортів. На думку вченого, визначення цін на сорти необхідно доручити іншій компетентній комісії у складі магістрів фармації, представників торгових аптекарських фірм і лікарів. Половина всієї необхідної суми видається авансом на організаційні витрати і перші закупівлі. Такі установи, як сільськогосподарські товариства, секції товариств – плідівництва, природничі, акліматизаційні; чисельні кооперативи на добровільних засадах

можуть бути задіяні місцевим земством до заготівлі лікарських трав. Ліквідація дефіциту робочих рук, необізнаності і невідповідності населення, відсутності спеціального персоналу, який би керував справою, а головне – інструктаж, що саме необхідно робити (у порядку суворої організованості), а також забезпечення коштами – гарантія успіху справи, що залежить виключно від організації місцевих земських робітників.

Третю частину доповіді П.І. Гавсевич присвятив *організації сіви однорічних лікарських трав (і таких багаторічних рослин, які в перший рік можуть дати врожай)*. На думку вченого, весь посадковий і посівний матеріал необхідно було висадити і засіяти весною 1916 року в придатних кліматичних умовах. Крім дослідних плантацій, лікарськими травами доцільно було б засіяти земельні ділянки у господарів, які цікавились лікарськими рослинами. Збут перших урожаїв, правильно зібраних і висушених, має гарантувати та установа, яка засівала ці ділянки і навіть могла скуповувати у господарів урожаї трав. П.І. Гавсевич, посилаючись на висновки анкети Департаменту землеробства, зазначав, що культурою лікарських рослин раніше практично не займалися: недосвідченість сільських господарів про технічні прийоми культури, труднощі у збуті, коливання цін на лікарські трави – всі ці обставини не дозволяли широко культивувати ці рослини. Війна викликала здорожчення цін і брак робочих рук, майже повне зникнення лікарського насіння, припинення експорту сировини лікарських рослин і продуктів її переробки, які раніше туди продавалися (наприклад, аніс, солодковий корінь тощо). Методи і прийоми вітчизняної культури лікарських рослин були нечисленними, досить примітивними, а отримані врожаї – незадовільної якості. Конкурувати з товаром закордонного виробництва вітчизняні аналоги не могли, адже прибуток не відповідав західним величинам.

Для вирішення цього питання дослідник пропонував проводити відповідний інструктаж серед населення, розбивку ділянок, як він вважав, повинні були робити земства і сільськогосподарські товариства. Крім

однорічних, необхідно було закласти культуру дво- та багаторічних трав, які в перший рік дадуть врожай, тобто у 1917р. Для цього необхідно було терміново закупити за кордоном посадковий матеріал і насіння багаторічних рослин з метою створення розсадників. Також і при вирощуванні однорічних культур необхідно було збирати відбірний матеріал для висіву на наступний рік.

Четверту частину доповіді П.І. Гавсевич присвятив *організації закупівлі за кордоном недостаючих лікарських рослин*. В умовах Першої світової війни відчувався тотальний дефіцит лікарських препаратів у всіх країнах, де відбувалися військові дії. Закупівля ліків ставала дедалі дорожчою, ускладнювалося транспортування імпортованих медикаментів через військові дії та політичні питання, як, наприклад, затримка насіння нейтральною Швецією; тому дослідник пропонував об'єднати такі закупівлі в одному відомстві. Такі об'єднані оптові закупівлі могли б зменшити вплив усіх вказаних причин і зберегти для потреб захисту частину витрат, які при розрізненні закупівлях неминучі.

У п'ятій частині – *організація технічної переробки лікарської сировини*, П.І. Гавсевич зазначав, що отримання кінцевих вітчизняних продуктів, тобто алкалоїдів, глікозидів, ефірних олій, виготовлення екстрактів і тинктур було на той час справою досить складною. Скорочення виробництва на апаратних заводах через мобілізацію й дорожнечу на ринку міді та інших металів змусило підвищити кошторис на обладнання таких виробництв принаймні удвічі. Відсутність добре підготовленого технічного персоналу, а також загальна причина – труднощі при доставлянні сировини і палива, значною мірою здорожчували й ускладнювали влаштування такого заводу. Наразі, відкриття виробництва було можливим і навіть його вже планували влаштувати у Москві, але транспортувати туди сировину було недоцільно. П.І. Гавсевич вважав, що заводська переробка повинна здійснюватися на місцях збирання врожаю.

У цьому аспекті Полтавська губернія була найбільш придатною, враховуючи давні традиції промислу збору і культури лікарських рослин. На

той час вже функціонували понад десять заводів з переробки м'яги і фармацевтичні фабрики, але їхня продукція не була першосортною. Також нестача коштів унеможлилювала широкомасштабну організацію посередницьких операцій, необхідно було використати досвід місцевого населення і ще тих людей, які працювали на виробництві Белявських у Лубнах. Згодом виробництво перемістилося до Кременчука, але поставки лікарської сировини велися із Лубен. Учений зауважував, що за даними анкети Департаменту землеробства, Лубенський район значно перевершував Кременчуцький за площею збору дикорослих і культурних трав. Статистика перевезень, а саме відвантаження лубенських трав у 1911–1912 рр. свідчила, що третя–четверта частина всіх трав надходила до Кременчука із Лубен, ймовірно, для переробки і перепродажу. Таким чином, резюмував П.І. Гавсевич, якщо завод потрібен, то проектувати його слід у Лубнах.

Необхідно зазначити, що в умовах військового часу в кошторис на 1916 р. Губернською земською управою було внесено витрати на влаштування нової установи, що *«сприяла розвитку культури лікарських рослин»* [19, с. 72].

У процесі проведення наради 24 лютого 1916 р. створено Комісію з переробки лікарських рослин, в роботі якої П.І. Гавсевич брав активну участь. Серед важливих рішень зібрання розглядалося питання організації спеціальних курсів для теоретичного викладу і практичних занять по збиранню лікарських культур; висловлювалося побажання щодо виділення додаткових коштів для організації мережі показових і насінневих розсадників лікарських рослин на вже діючих дослідних станціях шляхом відкриття відповідних відділів, а також включення у штат осіб із ботаніко-фармацевтичною підготовкою. Ці рішення стали знаковими для розвитку вітчизняного лікарського рослинництва й організації його наукового забезпечення. П.І. Гавсевич став членом спеціальної підкомісії з відпрацювання всіх координуючих питань та керівництва відповідними роботами.

У статті «О неотложных мероприятиях по обеспечению наших лечебных учреждений лекарственными растениями» [146] і виступах під час обговорення на нараді П.І. Гавсевич відстоює ідею державної потреби прискореного розвитку вирощування лікарських рослин, їх збирання і збуту, насамперед для вітчизняної фармацевтичної промисловості, що набула надзвичайної важливості під час Першої світової війни, оскільки через закриття західного кордону з Австро-Угорщиною та Німеччиною зменшилося постачання ліків іноземного виробництва. Це розуміли не лише вчені, але й представники правлячої царської династії. Не випадково, принц О.П. Ольденбургський, що обіймав посаду Верховного начальника санітарної та евакуаційної частини, не лише всіляко підтримав ідею заснування першої у світі дослідницької насінницької плантації (станції) з вивчення лікарських рослин у м. Лубнах, але згодом і фінансово сприяв створенню при ній хіміко-фармацевтичної лабораторії та сушильного приміщення, виділивши на це 5 тис. руб.

Після тривалих дебатів комісія Особливої Народи винесла кілька постанов: 1) Для розвитку культури лікарських рослин на місцях уряд, перш за все, має забезпечити підготовку спеціалістів і досвідчених інструкторів, для чого необхідно відкрити короткострокові курси, а для відповідальних спеціалістів-керівників – особливі спеціальні довгострокові курси. Необхідно також ввести в програму навчання сільськогосподарських вищих навчальних закладів курс теоретичного і практичного викладання з культури лікарських рослин. Висловлено побажання відповідним установам про надання достатніх коштів для організації мережі показових і насінневих розсадників лікарських рослин при вже існуючих дослідних станціях шляхом відкриття відповідних відділів і введенням до штату осіб із ботаніко-фармацевтичною підготовкою;

2) Ввести для семи районів країни посади уповноважених Центральної установи або санітарної та евакуаційної частини з метою належної організації

регіонального культивування лікарських рослин: Кавказу, Чорноморського узбережжя, Туркестану, Південно-Східної Росії, Південно-Західної Росії і Криму, середньої смуги і Північної Росії. Серед інших генеруючих рішень «Особливої наради», що стали знаковими для розвитку вітчизняного лікарського рослинництва й організації його наукового забезпечення, слід відзначити результати діяльності Комісії з питань збирання культур від 24 лютого 1916 р.;

3) Комісія Особливої Наради для визначення розміру коштів на розвиток майбутньої організації постановила створити особливу підкомісію в такому складі: В.В. Маркович, А.Х. Роллов, П.І. Гавсевич, Я.Я. Мушинський, Р.Р. Шредер, А.Ц. Снапир, Ф.Д. Горбачов, М.А. Новиков та М.А. Струєв. Рішення цієї підкомісії планувалося заслухати у період роботи Наради – 25 лютого 1916 р.

П.І. Гавсевич став членом спеціальної підкомісії з відпрацювання всіх координуючих питань та керівництва відповідними роботами. Головне, що через Департамент землеробства, для якого рішення «Особливої наради» були обов'язковими для виконання, вдалося успішно відпрацювати за бюджетної підтримки механізм вирощування лікарських рослин, а саме за допомогою: 1) проведення бесід, читання лекцій; 2) безоплатного роздавання книжок, брошур і посібників; 3) облаштування показових ділянок; 4) заохочення приватної ініціативи; 5) надання пільгових кредитів для збирачів лікарських рослин; 6) зацікавленості у збуті продукції. Останній пункт було детально опрацьовано завдяки прийняттю системних рішень щодо: організації закупівлі; облаштування складів; посередництва земських і суспільних установ; поповнення колекцій; відкриття заводів; спрощення умов фабрично-заводської переробки і введення урядової аптечної монополії. Переважну більшість із наведених рішень всіляко ініціював та обґрунтував П.І. Гавсевич. Не випадково Департамент землеробства відрядив до м. Лубен двох ботаніків з Імператорського Ботанічного саду Петра Великого, виділивши 5,5 тис. руб Полтавському

повітовому земству та Лубенському товариству сільського господарства [89] тощо.

4) Комісія визнала бажаним встановити пільги від Лісового департаменту на збір лікарських трав у казенних лісах із видачею всім бажаним займатися цим промислом дозвільних білетів за мінімальну плату [146].

Отже, необхідно зазначити, що цільові зібрання, присвячені питанню вивчення й організації культури лікарських рослин, і, головне, – участь у них П.І. Гавсевича, були одним із найважливіших чинників у подальшому розвитку цієї галузі сільськогосподарської справи.

Висновки до розділу 3

1. Системний аналіз науки про дослідництво культури лікарських рослин від її першоджерел із глибокої давнини до розвитку світової практики організації становлення сільськогосподарської дослідної справи та умов її розвитку в Україні (кінець XIX ст. – 1920 р.) дав змогу окреслити загальну ситуацію, стосовно того, в яких умовах формувався науковий світогляд П.І. Гавсевича. Для більш детального розгляду еволюції сільськогосподарської дослідної справи з вивчення культури лікарських рослин нами було виокремлено п'ять етапів: *1) перші письмові згадки про лікарські рослини (близько 3000 років до н.е. – X ст.); 2) застосування лікарських рослин (фітотерапія) у Київській Русі та за часів правління царських династій (X–XIX ст.); 3) збір експериментальних відомостей про використання лікарських рослин в Україні (VII–XIX ст.); 4) узагальнення теоретичних і практичних даних про використання лікарських рослин у світовому контексті (XIX–XX ст.); 5) організація культивування, промислових заготівель і збуту лікарських рослин на Лубенській ДСЛР (1916 – по сьогодні).* Аналіз цих етапів показав, що ученому належить вагомий внесок у становлення та подальший розвиток п'ятого етапу щодо науково обґрунтованих схем організації та становлення Лубенської ДСЛР.

2. Аналізуючи нечисленні наукові і науково-популярні праці П.І. Гавсевича з вивчення культури лікарських рослин, нами з'ясовано напрями наукових досліджень ученого: *агротехніка, насінництво, первинна та поглиблена переробка, зберігання і збут лікарських рослин*. Ці проблеми, а також питання організації і обв'язування ДСЛР були висвітлені в його працях. На жаль, не всі рослини щодо яких дослідник передбачав широке застосування у вітчизняній фармакології, знайшли практичне втілення в Україні, але широко використовуються наразі для лікування за кордоном.

Необхідно підкреслити, що зусилля вченого в організації дослідництва з культури лікарських рослин на Лубенщині були результативними, оскільки на сьогодні Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН – єдина в Україні установа, де комплексно ведуться наукові дослідження з ресурсознавства, інтродукції, селекції, насінництву, насіннезнавству, механізації, агрохімії, рослинництву та фітохімії.

3. Виокремлено організаційно-пропагандистську роботу П.І. Гавсевича і його участь у зібраннях з питань вивчення й організації культури лікарських рослин. На основі запропонованого та оприлюдненого ним проекту, що складався із п'яти частин на Особливій нараді під патронатом Управління Верховного начальника санітарної та евакуаційної частини принца О.П. Ольденбургського, було прийнято офіційне рішення про запровадження дослідної станції з культури лікарських рослин у Лубнах.

Встановлено, що впродовж 1912–1917 рр. П.І. Гавсевич брав активну участь у роботі шести заходів, присвячених становленню дослідної справи з культури лікарських рослин в Україні, а саме: засідання Лубенського товариства сільського господарства (1912); нарада з організації збуту трав на зібранні Лубенського товариства сільського господарства (1913); позавідомча нарада при Департаменті землеробства «Об улучшении производства в России лекарственных растений» (березень 1915 р.); зібрання Департаменту землеробства щодо питання збору, заготівлі й переробки

лікарської сировини (травень 1915 р.); професійне зібрання з питання культури і збору лікарських рослин й організації їх використання і збуту, за розпорядженням принца О.П. Ольденбурзького у м. Петрограді (1916 р.); засідання секції інтенсивних культур I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду у м. Києві (1917 р.). Активна участь П.І. Гавсевича в означених заходах була одним із найважливіших чинників подальшого розвитку цієї галузі сільськогосподарської справи.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дисертаційного дослідження «П.І. Гавсевич (1883–1920) – вчений та організатор дослідництва з культури лікарських рослин в Україні» одержано узагальнюючі результати, що виносяться на захист.

1. Аналіз сучасного стану історіографії теми дисертаційного дослідження виявив незначну кількість наукових праць щодо відтворення наукового-організаційного внеску П.І. Гавсевича у становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи з вивчення культури лікарських рослин. З'ясовано, що більшість наукових робіт не повністю розкривають життєвий і творчий шлях ученого, інформація в них відображена лаконічно та фрагментарно, тому вперше здійснено ґрунтовне дослідження стосовно синтезу матеріалів і фактів творчої спадщини вченого.

За результатами аналізу джерельної бази (матеріали державних архівних установ України, офіційні документи органів державної влади і наукових організацій, наукові праці вченого, періодика) встановлено, що у сукупності зазначені в дисертації джерела складають різноманітний матеріал для вирішення поставленої проблеми. Завдяки комплексному їх використанню вдалося дати об'єктивну оцінку творчого доробку вченого й досягти мети дисертаційного дослідження – розкрити значення наукової спадщини П.І. Гавсевича та його внеску у становлення і розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки та дослідної справи з культури лікарських рослин, зокрема.

Для системного й об'єктивного висвітлення теми науково-історичного дослідження обрано методику виконання роботи на основі загальноприйнятих методологічних принципів і методологічного інструментарію комплексу основних дослідницьких методів, що дозволило об'єктивно й комплексно висвітлити життєвий шлях та творчу діяльність

П.І. Гавсевича, проаналізувати й систематизувати наукові праці вченого, надати обґрунтовані висновки.

2. У процесі виконання дисертаційної роботи виділено та охарактеризовано п'ять основних історичних етапів розвитку сільськогосподарської дослідної справи з вивчення культури лікарських рослин – від її першоджерел із глибокої давнини до світової практики організації та умов зародження в Україні: 1) перші письмові згадки про лікарські рослини (близько 3000 років до н.е. – X ст.); 2) застосування лікарських рослин (фітотерапія) у Київській Русі та за часів правління царських династій (X – XIX ст.); 3) збір експериментальних відомостей про використання лікарських рослин в Україні (VII – XIX ст.); 4) узагальнення теоретичних і практичних даних про використання лікарських рослин у світовому контексті (XIX – XX ст.); 5) організація культивування, промислових заготівель і збуту лікарських рослин на Лубенській дослідній станції лікарських рослин (1916–1920).

Аналізуючи п'ятий етап, можна констатувати, що виключно за ініціативи П.І. Гавсевича, його проекту організації і розбудови Лубенської дослідної станції лікарських рослин та фінансової підтримки Департаменту землеробства, офіційно у 1916 р. у м. Лубнах була заснована перша в Російській імперії дослідна установа, метою якої стало всебічне дослідження культурних і дикорослих лікарських рослин із подальшим введенням їх у культуру; розробка методів вирощування і селекція лікарських рослин, а також вирішення локальних завдань фармакологічного характеру.

3. На підставі проаналізованих біографічних відомостей про П.І. Гавсевича з'ясовано чинники, що позитивно вплинули на формування його особистих орієнтирів, формування наукового світогляду та програму творчих пошуків: отримання вищої освіти і спілкування із видатними вченими-викладачами Київського Імператорського Університету Св. Володимира та Московського сільськогосподарського інституту, педагогічна діяльність у середніх навчальних закладах Житомира і

Кременчука, а також набуті знання. Науково-організаційна робота у період навчання у Московському сільськогосподарському інституті остаточно сформувала наукові уподобання П.І. Гавсевича.

4. На основі опрацьованих документальних джерел запропоновано періодизацію творчого шляху П.І. Гавсевича, яка відображає найважливіші події у його житті та еволюцію професійного поступу протягом 1909–1920 рр. Виокремлено та проаналізовано шість періодів у науковій діяльності ученого, з яких третій включає два етапи.

I період (1903–1907) – навчання в Імператорському Університеті Св. Володимира на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету. Аналіз показав, що навчання у вищому навчальному закладі і спілкування з його професорсько-викладацьким складом заклали початки до наукових звершень майбутнього вченого.

II період (1907–1909) – педагогічна діяльність П.І. Гавсевича у середніх навчальних закладах Кременчука і Житомира.

III період (1909–1913) – навчання у Московському сільськогосподарському інституті на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету. Характеризується першими науково-дослідними розробками, якими П.І. Гавсевич почав активно займатися у період навчання, що дає підставу виокремити два етапи:

Перший етап (1909–1911) – здобутки з питань сільськогосподарської статистики у системі Товариства дослідників Волині. Аналіз подій свідчить, що науково-статистичні напрацювання молодого вченого були, безумовно, прогресивним кроком для свого часу і мали значну цінність для сільського господарства.

Другий етап (1912–1913) – переддипломна практика у Лубнах і перші досягнення системного дослідження з культури лікарських рослин. Стосується безпосередньо науково-організаційної діяльності П.І. Гавсевича щодо початкових робіт із влаштування майбутньої Лубенської дослідної

станції лікарських рослин, що визначило подальший творчий шлях майбутнього дослідника.

IV період (1913–1915) – діяльність на посаді помічника губернського агронома у Житомирі (1913–1914 р.) та Чернігові (1914–1915 р.). Перебіг подій свідчить, що практична діяльність П.І. Гавсевича сприяла його подальшим економічно-статистичним науковим розробкам. Бере активну участь у створенні видавничого товариства «Український агроном» на підґрунті першого в Російській імперії україномовного сільськогосподарського періодичного видання «Рілля».

V період (1915–1917) – становлення вченого і заснування Лубенської дослідної станції лікарських рослин. Аналіз показав, що організація і перші роки роботи дослідної установи стали можливими виключно П.І. Гавсевичу, завдяки його принциповому підходу до досліджуваних проблем, системній роботі, спрямованості на впровадження теоретичних розробок у практику, організаційним здібностям, що в подальшому стало запорукою корисної й наполегливої праці зі становлення та розвитку культури лікарських рослин в Україні.

VI період (1917–1920) – науково-організаційні здобутки П.І. Гавсевича у відомчих установах Києва з питань економіки та кооперації в аграрній галузі. Результати дослідження засвідчили, що насичена організаційно-адміністративна робота, активна участь у розробленні положень земельної реформи та кооперативному русі в сільському господарстві; організаційні заходи із заснування Київського кооперативного інституту, редакційна діяльність вказують на його визнання як фахівця високого рангу серед наукової й адміністративної еліти.

5. За результатами аналізу творчої спадщини вченого визначено основні напрями його наукової діяльності:

- розробка науково-статистичної анкети для сільськогосподарського перепису (обстеження) Волинського краю: перепис кількості населення в господарствах; землеволодіння за угіддями; зйомка; оренда ріллі;

землекористування; пропорція культур; кількість худоби, сільськогосподарських знарядь тощо;

- обґрунтування робіт економічного характеру: розробка плану колективного збуту хліба, опрацювання реформи діяльності каси дрібного кредиту та аналіз загального економічного стану Лубенського повіту у 1907–1911 рр.;

- розробка плану земельної реформи в Україні щодо визначення сільськогосподарських районів та наукові напрацювання стосовно аграрного руху на Київщині та в Україні загалом протягом 1917 р.;

- дослідження питань кооперації сільського господарства в Україні протягом 1917–1920 рр., а також розроблення організаційної структури статистичного відділу Уккранаргоспу на підґрунті власних досліджень;

- комплексне вивчення культури лікарських рослин, що сприяло найповнішому використанню їх потенційних можливостей:

1) агротехніка: а) впровадження агрономічних прийомів, методи яких охоплюють досліди із добривами, густотою посівів, часом посівів, способами збирання, впливом передпосівної обробки, випробуванням сортів, місцем у сівозмінах тощо; б) біологічний вплив на рослини, методи яких включають мікрохімію, кількісний аналіз, морфологічний аналіз, фармакогностичне і медичне дослідження; в) роль рельєфу місцевості, що впливає на різний мікроклімат;

2) насінництво – основна мета полягала у розмноженні посівного матеріалу: перевірка схожості й проведення насінневого аналізу всього наявного посівного матеріалу; збір колекції насіння лікарських рослин та гербарію й вегетативної колекції; зйомка наукових фотографій і діапозитивів; мікроскопічні роботи; колекція комах-шкідників для дослідження; визначення вологості ґрунту тощо;

3) зберігання і сушіння – акцент на способах сушіння, при яких збитки мінімальні, а саме: оптимальна і постійна температура протягом всього

процесу сушіння; оптимальні швидкість повітряного струменю, тривалість висушування і найкраще розміщення сировини;

4) започатковано функціонування хімічно-фармацевтичної лабораторії, де вже протягом першого року роботи (1916) було проведено хімічні дослідження з визначення і вмісту ефірних олій у м'яті, валеріані, ромашці, шавлії; питомої ваги і якості отриманих олій тощо;

5) збут – у зв'язку з військовими подіями Першої світової війни (1914–1918) майже весь запас сировини був реалізований на 1 січня 1916 р.;

б) популяризація культури лікарських рослин, а саме: її дослідження; закладання показових ділянок; друк науково-популярних брошур; бібліотека, початковий фонд якої налічував у 1916 р. понад 300 назв різної тематики тощо.

6. Здійснено комплексну оцінку діяльності П.І. Гавсевича з дослідництва культури лікарських рослин в Україні. Встановлено, що впродовж 1910–1917 рр. П.І. Гавсевич брав активну участь у понад п'ятнадцяти науково-репрезентаційних заходах (Волинська губернська агрономічна нарада (1911); засідання Лубенського товариства сільського господарства (1912); Перший Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд у Києві (1917) тощо) і, зокрема, у шести (нарада Лубенського товариства сільського господарства (1913); позавідомча нарада «Об улучшении производства в России лекарственных растений» (1915); Особлива нарада «По вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта» (1916) тощо), присвячених вивченню культури лікарських рослин, що засвідчило розширення спектру означеної проблеми і прискорило заснування дослідної станції.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що П.І. Гавсевич залишив у спадок вагомий науковий напрацювання з вирішення актуальних питань сільського господарства, а розроблені ним теоретичні і практичні положення функціонування Лубенської дослідної станції лікарських рослин були на часі й відзначалися новаторським характером і практичною

спрямованістю, що втілювалося у заснування установи та стало підґрунтям для подальшої плідної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августинович Ф. М. О дикорастущих лекарственных растениях Полтавской губернии. *Труды комиссии для описания Киевского учебного округа*. Киев, 1853. Т. II. 91 с.
2. Лоевский Ф. Полный настоящий простонародный русский лечебник. Москва: Типография С. Орлова, 1866. 280 с.
3. Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук / под общ. ред. А. Ф. Рудзкого. Издание А. Ф. Девриена. С.-Петербург: Типогр. Импер. акад. наук, 1900–1912. Т. IV – Картофелекопатели – Лен. С. 1227–1266.
4. Варлих В. К. Русские лекарственные растения. Атлас и ботаническое издание с указаниями на лечебное применение, действие, соби́рание и культу́ру этих растений: с 140 хромофотографированными таблицами и 19 полиטיפажами в тексте. С.-Петербург: Издание А. Ф. Девриена, 1901. 528 с.
5. Павловский И. Ф. Ботанические сады в Полтаве, разведение и сбор лекарственных растений в Полтавской губернии в прошлом столетии. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава. 1915. Вып. 13. 36 с.
6. Павловский И. Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века. *Хуторянин*. 1915. № 26. 28 июн. С. 595–597.
7. Павловский И. Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века. *Хуторянин*. 1915. № 28–29. 19 июл. С. 642–644.
8. Голенкин М. О культурах лекарственных растений в России. Москва, 1915. 21 с.
9. Монтеверде Н. Н. Развитие и современное состояние промысла сбора и культуры лекарственных растений в Полтавской губернии. Петроград: Типогр. Импер. акад. наук, 1916. 77 с.

10. Лекарственный шалфей как доходная культура. *Хуторянин*. 1914. № 28. 10 июл. С. 808–810.
11. Сбыт лекарственных растений. *Хуторянин*. 1915. № 27. 5 июл. С. 622–623.
12. Наши лекарственные травы. *Хуторянин*. 1916. № 18. 12 июн. С. 364–366.
13. Боярский Н., Гавсевич П., Касьян А. О сборе лекарственных трав. *Хуторянин*. 1916. № 21. 24 июл. С. 423–424.
14. Собираение и культура лекарственных трав. *Хуторянин*. 1917. № 1. 8 янв. С. 17–18.
15. Усовский Б. Лекарственные растения Соединенных Штатов. *Хуторянин*. 1915. № 33. 16 авг. С. 711–714.
16. Давно ожидаемое постановление. *Хуторянин*. 1914. № 25. 19 июн. С. 711–713.
17. Кооперативный институт. *Хуторянин*. 1914. № 2. 9 янв. С. 37–40.
18. К вопросу об устройстве в Полтавской губернии опытной станции по культуре лекарственных растений. *Полтавские Агрономические Известия*. Полтава: Электрич. типо-лит. И. Л. Фришберга. 1916. № 1(10). 15 февр. С. 57–60.
19. Журнал совещания при Губернской Земской Управе по вопросу о снабжении армии продуктами продовольствия. *Полтавские Агрономические Известия*. Полтава: Электрич. типо-лит. И. Л. Фришберга. 1915. № 2. 15 мая. 75 с.
20. Полевицкий Н. К вопросу о сборе, возделывании и обработке лекарственных растений в России. *Земледельческая газета*. 1915. № 20. 16 мая. С. 552–556.
21. Памяти первого директора Московского с.-х. института Константина Александровича Рачинского. *Земледельческая газета*. 1915. № 47. 21 нояб. С. 1287.

22. К истории кафедры химии в Петровском-Разумовском. *Земледельческая газета*. 1915. № 47. 21 нояб. С. 1288.
23. Петровская академия – Московский сельскохозяйственный институт. *Земледельческая газета*. 1915. № 47. 21 нояб. С. 1292–1296.
24. Четыре устава. *Земледельческая газета*. 1915. № 47. 21 нояб. С. 1297–1299.
25. Московский с.-х. институт и сельское хозяйство. *Земледельческая газета*. 1915. № 47. 21 нояб. С. 1300–1302.
26. Профессор В. Р. Вильямс в своей лаборатории-музее почвоведения. *Земледельческая газета*. 1915. № 48. 28 нояб. С. 1309–1311.
27. Собираение и продажа лекарственных растений в Англии. *Земледельческая газета*. 1916. № 2(118). 9 янв. С. 44.
28. Опытная станция по культуре лекарственных растений в Венгрии. *Земледельческая газета*. 1916. № 2(118). 9 янв. С. 44.
29. Сабашников В. Культура лекарственных растений и опытные учреждения. *Земледельческая газета*. 1916. № 2(118). 9 янв. С. 34–36.
30. Культура мяты в Соединенных Штатах Северной Америки. *Земледельческая газета*. 1916. № 17(133). 23 апр. С. 473.
31. Профессор Иван Александрович Иверонов. *Земледельческая газета*. 1916. № 32(148). 6 авг. С. 875–876.
32. Посев лекарственных растений. *Земледельческая газета*. 1916. № 32(148). 6 авг. С. 890–891.
33. Культура и изготовление лекарственных и ароматических растений. *Земледельческая газета*. 1916. № 48(164). 26 нояб. С. 1238.
34. Передача земству правительственного агрономического персонала. *Земледельческая газета*. 1917. № 25–26 (191–192). 1 июл. С. 529.
35. Лубенский уездный экономический совет (30 января 1913 года). *Полтавские Агрономические Известия*. Полтава: Типо-лит. И. Л. Фришберга. 1913. № 1. 1 апр. С. 38.

36. Харченко М. С., Сила В. І., Володарський Л. Й. Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині. Київ: Здоров'я, 1971. 335 с.
37. Мамчур Ф. І. Довідник з фітотерапії. Київ: Здоров'я, 1986. 280 с.
38. Справочник по лекарственным растениям / А. М. Задорожный, А. Г. Кошкин, С. Я. Соколов, А. И. Шретер. Москва: Лесная промышленность, 1990. 415 с.
39. Интродуцированные лекарственные растения / И. И. Сикура, Н. Е. Антонюк, А. А. Пироженко, В. Г. Собко, З. А. Сарычева, И. И. Мороз, Р. М. Бородин, Л. С. Скворцова, Н. Ф. Охрименко, В. Г. Козин, Д. А. Пакалн, Г. К. Смык. Киев: Наук. думка, 1983. 152 с.
40. Товстуха Є. С. Фітотерапія / рец. Б. В. Заверуха, Б. М. Гур'янов. Київ: Здоров'я, 1990. 304 с.
41. Катіна З., Івашин Д., Анісімова М. Дикоростучі лікарські рослини України: посібник для заготівельників. Київ: Здоров'я, 1965. 310 с.
42. Почему растения лечат / М. Я. Ловкова, А. М. Рабинович, С. М. Пономарева, Г. Н. Бузук, С. М. Соколова; отв. ред. В. Л. Кретович. Москва: Наука, 1990. 256 с.
43. Ягодка В. С. Лекарственные растения в дерматологии и косметологии / отв. ред. Ю. К. Скрипкин. Киев: Наук. думка, 1991. 272 с.
44. Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н. Дикорастущие полезные растения Украины / отв. ред. К. М. Сытник. Киев: Наук. думка, 1983. 400 с.
45. Лікарські рослини: енциклопедичний довідник / відп. ред. А. М. Гродзінський. Київ: Голов. ред. Укр. радян. енциклопедії. 1989. 544 с.
46. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. Київ: Наук. думка, 1990. 232 с.
47. Народа по рахівничій статистиці. *Вісник Міністерства земельних справ*. 1918. № 6. 31 жовт. С. 15.

48. Гавсевич Петро / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові; голов. ред. В. Кубійович. *Енциклопедія українознавства* (ЕУ – II). Париж; Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 331–351.

49. Иванов С. З. Анастасий Егорович Зайкевич (историко-биографический очерк) / под ред. акад. АН УССР В. В. Данилевского. Харьков: Харьковское книжн. изд-во, 1959. 150 с.

50. Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. До питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки* / Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». Київ: КП ВД «Педагогіка», 1999. Т. 14: Історія. С. 88–91.

51. Вергунов В., Сайко О., Михайлюк О. Дослідні установи Полтавщини початку ХХ ст. при сільськогосподарських школах. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. Київ: УНІСЕРВ, 2000. Вип. 4. С. 94–97.

52. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення: монографія. У 4-х т. / УААН, ДНСГБ, Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки»; ред. кол.: М. В. Зубець (голова), В. А. Вергунов (заст.), В. І. Власов, В. М. Костев, П. П. Панченко, І. Д. Примак. Київ: Аграр. наука, 2005. Т. 1: Землеробство України: від праслов'ян через події ХІХ і ХХ століть до наших днів. 275 с.

53. Вергунов В. А. Соціально-політичні, економічні й історіографічні чинники функціонування сільського господарства та його науково-освітне забезпечення в межах Української держави гетьмана П. Скоропадського (29.04 – 14.12.1918): події, факти, судження. *Історія укр. науки на межі тисячоліть*: зб. наук. пр. / Дніпропетр. держ. ун-т, ДНСГБ УААН, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищої шк. України, Коміс. з історії науки і техніки Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2006. Вип. 25. С. 43–72.

54. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ: Аграр.

наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії ; кн. 68).

55. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доп.; НААН, ННСГБ. Київ: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2014. 28 с.

56. Рак В. В., Горлачова С. С. З історії фундації Дослідної станції лікарських рослин (1916–1929 рр.). *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень*: матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 90-річчю Досл. станції лікар. Рослин УААН (12–14 лип. 2006 р., Березоточа). Київ, 2006. С. 8–11.

57. Шелудько Л. П. Творці сортів лікарських культур. *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень*: матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 90-річчю Досл. станції лікар. Рослин УААН (12–14 лип. 2006 р., Березоточа). Київ, 2006. С. 51–57.

58. Глущенко Л. А., Кривуненко В. П. Дослідній станції лікарських рослин Української академії аграрних наук – 90 років! *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2007. № 1. С. 194–195.

59. Фурдичко О. І., Устименко О. В. До 100-річного ювілею Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН. *Агроекологічний журнал: наук.-теор. журн.* 2016. № 2. С. 6–9.

60. Фурдичко О. І., Никитюк Ю. А. Історичні аспекти та перспективи розвитку лікарського рослинництва в Україні. *Агроекологічний журнал: наук.-теор. журн.* 2016. № 2. С. 10–15.

61. Устименко О. В., Глущенко Л. А., Куценко Н. І. Значення наукової діяльності Дослідної станції лікарських рослин у формуванні, становленні та розвитку лікарського рослинництва. *Агроекологічний журнал: наук.-теор. журн.* 2016. № 2. С. 29–38.

62. Дем'янюк О. С., Глущенко Л. А. Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень (присвячено 100-річчю заснування Дослідної станції

лікарських рослин). *Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2016. № 4 (33). С. 87–93.

63. Глущенко Л. А. Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=55466 (дата звернення: 24.03.2016).

64. Баєва О. В. Історія розвитку лікарської справи в Україні. Київ, 2005. 15 с.

65. Кривуненко В. П. Перші кроки становлення дослідної станції лікарських рослин. *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю Дослідної станції лікарських рослин (Березоточа, 14–15 лип. 2016 р.)*. Київ: ТОВ «ДІА», 2016. С. 21–25.

66. Самородов В. М., Поспелов С. В. Листаючи сторінки вікової історії Дослідної станції лікарських рослин. *Лікарське рослинництво: від досвіду минулого до новітніх технологій: матеріали п'ятої Міжнар наук.-практ. інтернет-конф., (Полтава, 27–28 груд. 2016 р.)*. Полтава: РВВ ПДАА, 2016. 334 с.

67. Історія Лубенської дослідної станції. URL: http://dslr-naan.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=33&Itemid=197 (дата звернення: 08.03.2016).

68. Джуренко Н. І., Семено О. В. Історія культивування лікарських рослин в Мгарському Спасо-Преображенському чоловічому монастирі Полтавської області. *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю Дослідної станції лікарських рослин (Березоточа, 14–15 лип. 2016 р.)*. Київ: ТОВ «ДІА», 2016. С. 9–13.

69. Німець Д. О. Наукова бібліотека ДСЛР – інформаційний центр лікарського рослинництва. *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю*

Дослідної станції лікарських рослин (Березоточа, 14–15 лип. 2016 р.). Київ: ТОВ «ДІА», 2016. С. 31–33.

70. Знаменні дати 2016 року. URL: <http://poltava-tour.gov.ua/story/znamenni-dati-2016-roku> (дата звернення: 12.04.2015).

71. History Lubny. URL: <https://sites.google.com/site/historylubny/> (дата звернення: 23.06.2016).

72. З історії застосування лікарських рослин. URL: <http://medic.in.ua/z-istoriyi-zastosuvannya-likarsekih-roslin.html> (дата звернення: 21.06.2015).

73. Шульц Я., Ібергубер Е. Ліки з Божої аптеки / пер. з польськ. А. Й. Влязло. Київ: МПП Анфас, 1994. 208 с.

74. Горбань А. Т., Горлачева С. С., Кривуненко В. П. Лекарственные растения: вековой опыт изучения и возделывания / отв. ред. А. М. Рабинович. Полтава: Верстка, 2004. 232 с.

75. Марчишин С. М., Сушко Н. О. Лікарські рослини Тернопільщини. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. 309 с.

76. История аграрной науки Беларуси (XIX–начало XXI в.) / В. Г. Гусаков, О. А. Гапоненко, В. В. Данилович, Е. А. Кривичанина, Л. И. Носевич, Н. В. Смехович. Минск: «Беларуская навука», 2017. Ч. 1. 310 с.

77. Кащенко Микола Феофанович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кащенко_Микола_Феофанович (дата звернення: 02.08.2018).

78. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. 1024 с.

79. Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / рец. О. Я. Пилипчук, О. П. Зінченко. Луцьк, 1994. 94 с.

80. Кононюк В. А. Гавсевич Петро Іванович. *Вчені генетики, селекціонери та рослинники*. Київ: Аграр. наука, 2003. Кн. 7. С. 320–322. (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»).

81. Кривуненко В. П. Гавсевич Петро Іванович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2006. Т. 5. С. 277.

82. Кривуненко В. П. Гавсевич Петро Іванович – один із фундаторів дослідної станції лікарських рослин Української академії аграрних наук. *Лікарські рослини: традиції та перспективи досліджень*: матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 90-річчю Досл. станції лікар. Рослин УААН (12–14 лип. 2006 р., Березоточа). Київ, 2006. С. 27–28.

83. Самородов В. Орбіта вічних трав Петра Гавсевича. *Зоря Полтавщини*. 2009. 7 трав. С. 12.

84. Самородов В. Петро Гавсевич (1879–1920) – засновник лікарського рослинництва України: (до 300-річчя від дня заснування першого в Україні «аптекар. саду», Лубни). *Село полтавське*. 2009. № 29. 31 лип. С. 7.

85. Самородов В. М. Науково-організаційна діяльність П. І. Гавсевича (1879–1920) з розвитку лікарського рослинництва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, (Київ, 22 трав. 2014 р.) НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробн. НААН, М-во аграр. політики та продовольства України, Укр. ін-т експертизи сортів рослин. Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С. 130–133.

86. Самородов В. М. Життєпис організатора системних досліджень лікарських рослин в Україні П.І. Гавсевича (1883–1920). *Лікарське рослинництво: від досвіду минулого до новітніх технологій*: матеріали п'ятої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Полтава, 27–28 груд. 2016 р.). Полтава: РВВ ПДАА, 2016. 334 с.

87. Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1879–1920) – організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України. *Гілея*: наук. вісн. Київ, 2014. Вип. 87 (№ 8). С. 92–99.

88. Вергунов В. А. Петро Гавсевич та його видатне творіння – Лубенська дослідна станція лікарських рослин. *Вечірня Полтава*: загальнодержавне інформ.-політ. вид. 2016. № 13 (1205). 30 берез. С. 6; № 14 (1206). 6 квіт. С. 6.

89. Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1883–1920) та історія становлення дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН (до 100-річного ювілею). *Агроєкологічний журн.* 2016. № 2. С. 16–29.

90. Іванців В. В. Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону. *Наука та наукознавство*: міжнар. наук. журн. 2000. № 1–2 (27–28). С. 124–128.

91. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: Вид-во «М.А.К.». 2001. 360 с.

92. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. Житомир: Косенко. 2007. 464 с.

93. Вергунов В. А., Підгайна Т. М. Осьмак Кирило Іванович (1890–1960): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911–1926 роки. Київ: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2014. 126 с. (Сер. «Біобібліогр. вчених-аграріїв України», кн. 56).

94. Вергунов В. А. К. І. Осьмак (Осьмаков) (1890–1960) – український учений, аграрний економіст, державний та політичний діяч: наук. доп. *НААН, ННСГБ*. Київ: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2014. 28 с.

95. Карпенко О. Патріарх української фармакології (до Дня працівників сільського господарства). *Лубенищина*. 2015, листоп.

96. Силка О. З. Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича, Т. Зінченка. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2015. Вип. 10. С. 80–81.

97. Деркач В. А. Выращивание в культуре *Marrubium vulgare L.* как путь к сбережению природных ресурсов вида. *Бюллетень Брянского отделения Русского ботанического общества*. Брянск, 2014. № 1 (3). С. 75–78.

98. Білоцерківська А. С. Сільське господарство України першої чверті ХХ століття та його науково-освітнє забезпечення в контексті діяльності професора А. Г. Терниченка: монографія / за заг. ред. В. А. Вергунова. Київ, 2010. 180 с.

99. Гармаш Т. П., Зуб В. А. История использования и изучения ресурсов лекарственных растений Полтавщины в XVIII – первой трети ХХ в. *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол.* 2015. Т. 120. Вып. 2. С. 77–83.

100. Мацько В. На сторожі соцреалізму (до 115-річчя з дня народження Маргарити Яківни Сенгалевич). Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2016 рік (ювілейне видання): рекомендаційний бібліографічний довідник. Хмельницький, 2015. С. 131–134.

101. Ільєнко І. О. В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654–1917). Київ: Вид-во «Ярославів Вал», 2004. 301 с.

102. История Кременчугского Александровского реального училища
URL: <https://okrain.net.ua/article/read/istoriya-kremenchugskogo-aleksandrovskogo-realnogo-uchilischa.html> (дата звернення: 21.02.2015).

103. Перша житомирська гімназія.
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перша_житомирська_гімназія (дата звернення: 15.03.2017).

104. Петровська сільськогосподарська академія.
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Петровська_сільськогосподарська_академія (дата звернення: 21.02.2017).

105. Гавсевич Петро Іванович: матеріал з Вікіпедії
URL: https://wikivisually.com/lang-uk/wiki/Гавсевич_Петро_Іванович (дата звернення: 27.08.2016).

106. Українські агрономи. URL: http://proforientator.info/?page_id=7517 (дата звернення: 02.08.2016).

107. Філософський факультет (документи та матеріали) / за ред. А. Е. Конверського. Київ: Центр навч. літ-ри, 2004. 319 с.

108. Тимирязев К. А. Развитие естествознания в России в эпоху 60-х годов: сочинения. Москва: Сельхозгиз, 1908. Т. 8. С. 137–177.

109. Вергунов В. А., Сіряченко С. М. Професор Богданов Сергій Михайлович (1859–1920): біобібліографічний покажчик наук. пр. за 1883–1917 роки. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2006. 138 с.

110. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. Санкт-Петербург, 1900. Т. XXIX. С. 386.

111. Вергунов В. А. Професор С. М. Богданов – видатний організатор вітчизняної наукової й освітньої агрономії. *Історія української науки на межі тисячоліть*: зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 22. С. 46–61.

112. Федоренко С. А., Бутко Л. В. Становлення професійної освіти для чоловіків у Кременчуці другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Олександрівського реального училища). *Інженерні та освітні технології*. 2017. № 4 (20). С. 79–85. URL: <http://eetecs.kdu.edu.ua> (дата звернення: 25.01.2018).

113. Писаржевский О. Н. Прянишников. Москва: Молодая гвардия, 1963. 240 с.

114. Пржевальский Н. М., Белопухов С. Л. «Известия Петровской земледельческой и лесной академии» и химические науки. *Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии*. 2017. Вып. 6. С. 169–183.

115. Сельскохозяйственная перепись. URL: <http://niecewicz.flybb.ru/topic17.html?&p=60> (дата звернення: 05.02.2017).

116. Украинский национальный союз. Организация противогетманского восстания. URL: <http://histua.com/ru/knigi/problemy-izucheniya-ukrainskoj-revolyuitsii/ukrainskij-nacionalnyj-sojuz-i-organizacija> (дата звернення: 14.05.2016).

117. Дело студента Петра Ивановича Гавсевича // ДБУ «ЦДА Москви». Ф. 228. Оп. 3. Спр. 1432. 73 арк.

118. Формулярный список о службе вр. исп. об. учителя естествознания Кременчугского Александровского реального училища Петра Ивановича

Гавсевича, составлен 5 августа 1908 г. // Державний архів Житомирської обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр.1152. Арк. 1–2.

119. Спогади Сенгалевич Маргарити Яківни (1901–1975) про матір Надію Михайлівну Гавсевич // Лубенський міський державний архів. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 145. С. 5–9.

120. Листи-спогади М. Я. Сенгалевич про П. І. Гавсевича – засновника Лубенської Дослідної станції лікарських рослин у 1915 році // Лубенський міський державний архів. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 145.

121. Ведомости успеваемости студентов физико-математического факультета за январь – декабрь 1904 года // Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1777. Арк. 3, 4, 15.

122. Отчет декана физико-математического факультета о практических занятиях студентов факультета в 1904–1905 учебном году // Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 317. Арк. 2, 2-зв., 3, 3-зв.

123. Отчет факультета за 1903 год // Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 489. 17 арк.

124. Справочная книжка Полтавской губернии на 1908 год // Державний архів Житомирської обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр.1152. Арк. 24.

125. Лекарственные, душистые и пряные растения. *Первая сессия сельскохозяйственного совета*: доклады и протоколы (7 янв. – 15 фев. 1895 г.). 1895. С. 22–25.

126. Отчет о деятельности Общества Исследователей Волыни за 1910 год. Житомир: Электр. тип. насл. М. Дейенмана, 1911. С. 23–24.

127. Журналы заседаний губернского агрономического совещания 12–17 мая 1911 года. Житомир: Электр. тип. насл. М. Дейенмана, 1911. С. 105–110.

128. Отчет о деятельности Общества Исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. Житомир: Электр. тип. насл. М. Дейенмана, 1915. 98 с.

129. Отчет Правления «Агрономического кружка по изучению украинских губерний» за 1910 и 1911 гг. // Отчет о состоянии Московского

сельскохозяйственного института за 1911 год. Москва: Типо-литография В. Рихтера, 1912. С. 33–38.

130. Отчет Лубенского Общества сельского хозяйства за 1912 год // Лубенское общество сельского хозяйства: науч. изд. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913. 105 с.

131. *Отдел лекарственных растений* // Отчет о состоянии и деятельности Императорского Ботанического сада Петра Великого за 1915 г. С.-Петербург, 1916. С. 130–144.

132. *Труды Комиссии по содействию развития отечественной химико-фармацевтической и технико-химической промышленности* // О состоянии химико-фармацевтической промышленности в России. Москва, 1915. 46 с.

133. Труды I-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда (1–10 сентября 1913 г., Киев) / под ред. И. Г. Черныша и М. А. Прилежаева / Киев. об-во с.-х. и с.-х. пром. Киев, 1913. Вып. 1: Постановления съезда. С. 7.

134. Труды I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в (22–26 жовтня 1917 р., м. Київ) / Організаційний Комітет по скликанню I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. Київ: Вид. орг. комітету по скликанню I-го Всеукр. агр.-економ. з'їзду, 1917. Т. 1. Постанови з'їзду. 29 с.

135. Труды Особого Совещания созванного по повелению его Императорского высочества принца А. П. Ольденбургского по вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта (22–28 февраля 1916 г.) (стенографический отчет, журналы совещания и материалы) / сост. под ред. Уполномоч. при Верхов. начальнике санитарной и эвакуационной части А. И. Шахназарова, Б. А. Андреевым, А. Д. Будогосским и Ф. А. Сацыперовым. Петроград: Тип. А. Бенке, 1917. с.

136. ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 2–9.

137. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 397. Арк. 3.

138. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 32.

139. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 5.

140. Державний архів Київської області. Ф. Р-989. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 56–59.

141. Гавсевич П. И. Собираение лекарственных трав на Лубенщине. *Труды местного совещания об организации сбыта трав 10–11 янв. 1913 г. в Лубнах.* / Лубенское общество сельского хозяйства. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913. Вып. 1. 47 с.

142. Гавсевич П. И. Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати: з малюнками. *Рілля*. Київ: Т-во «Укр. Агроном»,; Друк. Київ. 2-ої Артїлі. 1914. 31 с.

143. Гавсевич П. И. Про лікарські трави. Короткі поради хазяїнам, як їх розводити. Кн. 1. (М'ята холодна. Ромашка. Волоський кріп. Шавлія. Ганус). Лубенське т-во сільського господарства. Лубни: Друкарня т-ва «И. Золотиниський, Б. Левитанський», 1916. 23 с.

144. Гавсевич П. И. Собираение и культура лекарственных трав на Лубенщине. Лубенское общество сельского хозяйства. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотиниський, Б. Левитанський», 1916. Вып. 2. I. К вопросу об организации опытного изучения лекарственных растений в г. Лубнах. II. План работ на 1916 год и смета на закладку и ведение Лубенской опытной станции и семенной плантации. 71 с.

145. Гавсевич П. И. Собираение лекарственных трав на Лубенщине. *Труды местного совещания об организации сбыта трав 10–11 янв. 1913 г. в Лубнах.* / Лубенское общество сельского хозяйства. Лубны: Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1916. Вып. 2. 60 с.

146. Гавсевич П. И. О неотложных мероприятиях по обеспечению наших лечебных учреждений лекарственными растениями. *Труды Особого Совещания созванного по повелению его Императорского высочества принца А. П. Ольденбургского по вопросу о культуре и сборе лекарственных растений и организации их использования и сбыта, 22–28 февраля 1916 г.* (стенографический отчет, журналы совещания и материалы) / сост. под ред.

Уполномоч. при Верховном начальнике санитарной и эвакуационной части А. И. Шахназарова, Б. А. Андреевым, А. Д. Будогосским и Ф. А. Сацыперовым. Петроград: Тип. А. Бенке, 1917. С. 316–324.

147. Гавсевич П. И. Работы опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: краткий отчет / Управление Верховного начальника санитарной и эвакуационной части, Организация по сбору, культуре и заготовке лекарственных растений. Петроград: Тип. А. Бенке, 1917. 32 с.

148. Кащенко М. Ф., Гавсевич П. И. Організація промислового лікарського рослинництва. *Труди I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22–26 жовтня 1917 р.* Київ: Вид. орг. комітету по скликанню I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, 1917. Т. 1. Постанови з'їзду. С. 27.

149. Гавсевич П. И. О разработке материалов поволостного обследования, Изд. Волынской губернской земской управы / Журналы заседаний губернского агрономического совещания 12 – 17 мая 1911 года. Житомир: Электр. тип. насл. М. Дейенмана, 1911. С. 105–110.

150. Гавсевич П. И. Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда (с таблицами и 40 диаграммами) *Материалы поволостного обследования крестьянского хозяйства* / Статистическое бюро Волынского губернского земства. Житомир: Электро-тип. «Работник» Р. Ивницкого и М. Дейенмана, 1912. 82 с.

151 Гавсевич П. И. Крестьянское хозяйство Южной Волыни и меры к его поднятию. *Жизнь деревни.* Москва, 1913. С. 82.

152. Гавсевич П. И. Положение мелкого кредита в Лубенском уезде / Отчёт Лубенского общества сельского хозяйства за 1912 год. Лубны: Тип. Т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913. С. 60–73.

153. Гавсевич П. И. Схематический план организации коллективной продажи хлеба при содействии Лубенского общества сельского хозяйства.

Отчёт Лубенского общества сельского хозяйства за 1912 год. Лубны: Тип. Т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913. С. 54–57.

154. Гавсевич П. И. Обзор о деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год. Чернигов, 1915. 151 с.

155. Гавсевич П. І. Участь кооперації в земельній реформі на Україні. *Сільський господар*. 1919. Ч. 2–3. С. 2–6.

156. Гавсевич П. І. Аграрний рух на Київщині і на Україні взагалі в 1917 р. *Труди I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22–26 жовтня 1917 р.* Київ: Вид. орг. комітету по скликанню I-го Всеукр. агроном.-економ. з'їзду, 1917. Т. 1. Постанови з'їзду. С. 14.

157. Гавсевич П. І. Про поділ України на с.-г. райони. *Труди I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22–26 жовтня 1917 р.* Київ: Вид. орг. комітету по скликанню I-го Всеукр. агроном.-економ. з'їзду, 1917. Т. 1. Постанови з'їзду. С. 15.

158. Гавсевич П. І. Рец. на кн.: Календар і записна книжка кореспондента Київської губернської народної Ради на 1918 рік. Київ, 1918. 8-й рік видання. *Сільський господар*, 1918. Ч. 12. С. 52–54.

159. Гавсевич П. І. Рец. на кн.: Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / Вид. Українська кооперація. № 1. Київ, 1919. 80 с. *Сільський господар*, 1919. Ч. 12–13. С. 54–56.

160. Гавсевич П. І. Рец. на кн.: Степневич Б. Споживча кооперація на Україні / Вид. Полтавської спілки спож. т-в. Полтава, 1919. *Сільський господар*, 1919. Ч. 12–13. С. 56–57.

161. Гавсевич П. И. Рец. на кн.: Воблый К. Г. Экономическая география Украины. Киев, 1919. 175 с. *Сільський господар*, 1919. Ч. 16–19. С. 77–82.

162. Шадріна О. В. Становлення П. І. Гавсевича (1883–1920) як особистості та науковця (до 135-річчя від дня народження). *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2017. Вип. 21–22. С. 281–286.

163. Гриб Н. И., Чуйко В. К. Полтавская ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н. И. Вавилова. Киев: Лыбидь, 1991. 232 с.

164. Статистический справочник по Югу России / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Полтава: Электр. типо-лит. преemn. «И. А. Дохман». 1910. 78 с.

165. Костриця М. Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття. *Краєзнавство*. 2000. Вип. 1–2. С. 26–31.

166. Тарногурська К. А. Товариство дослідників Волині: діяльність та напрями дослідження (1900–1920 роки). *Молодий вчений*. 2014. Вип. 10 (13), жовтень. С. 89–92.

167. Шадріна О. В. Наукова спадщина П.І. Гавсевича (1883–1920) в системі Товариства дослідників Волині. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2018. Вип. 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/16.pdf>

168. Шадріна О. В. Формування особистості та наукових поглядів П. І. Гавсевича (1879–1920). *Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва*: матеріали круглого столу, Умань, 18 верес. 2014 р. М-во аграр. політики та продовольства України, Уман. нац. ун-т сад-ва, Нац. акад. аграр. наук України, ННСГБ НААН. Умань, 2014. С. 132–135.

169. Шадріна О. В. Товариство дослідників Волині у творчій спадщині П. І. Гавсевича (1879–1920). *Новини на научния прогрес – 2014*: матеріали за Х міжнародна научна практична конференция, София, 17–25 авг. 2014 г. Т. 1. Икономики. Закон. Политика, Философия, История. София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2014. С. 86–90.

170. Герасимчук О. М. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2017. Вип. 1–2 (133–134). С. 190–197.

171. Земские известия (по Черниговской губернии) *Земский сборник Черниговской губернии*. 1907. Вип. 4. С. 8–18.

172. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1912 год / *Сельскохозяйственный отдел Черниговского губернского земства*. Чернигов: Типография губернского земства, 1914. 49 с.

173. Тичина Павло Григорович // URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тичина_Павло_Григорович (дата звернення: 16.04.2018).

174. Вергунов В. А., Хижняк В. П., Кірпаль З. П., Кучер В. І., Коцур А. П. Україна в умовах століпінської аграрної реформи: монографія / за наук. ред. В. А. Вергунова. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 134 с.

175. Шадріна О. В. Лубенська дослідна станція, її робота і досягнення в галузі культури лікарських рослин. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали Х Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва*. Київ, 28 трав. 2015 р. НААН, ННСГБ НААН, Полтав. держ. аграр. акад. [та ін.]. Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2015. С. 66–67.

176. Кришталь В. В. М. И. Туган-Барановский: «Центральная власть должна брать на себя лишь то, что явно не под силу муниципалитету». *Экономическое возрождение России*. 2005. № 2 (4). С. 95.

177. Онопрієнко В., Щербань Т. Справоздання про діяльність Агрономічної секції Українського наукового товариства. 24 березня 1921 р. *Джерела з історії Українського наукового товариства*. Київ, 2008. С. 270–272.

178. Шадріна О. В. П. І. Гавсевич (1879–1920) та Київський кооперативний інститут: забута сторінка економічної історії України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів*, Київ, 22 трав. 2014 р. НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробництва НААН, М-во аграр. політики та

продовольства України, Укр. ін-т експертизи сортів рослин. Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С. 162–163.

179. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927): історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 19. Київ: Аграрна наука. 2007. 180 с.

180. Шадріна О. В. У витоків дослідження лікарських рослин. *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 11–12. С. 224–228.

181. Шадріна О. В. Науковий доробок П.І. Гавсевича (1883–1920) та вітчизняне дослідництво з культури лікарських рослин. *Історія науки і техніки*: зб. наук. пр.; гол. ред. О. Я. Пилипчук. Київ: Вид-во ДЕТУТ, 2018. Т. 8. Вип. 1(12). С. 244–256.

182. Шадріна О. В. Праці П. І. Гавсевича (1883–1920) як засіб популяризації організації й розвитку вітчизняного лікарського рослинництва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIII Всеукр. науково-практ. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утвор. у складі Мін-ва земельних справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – НААН України) та 80-річчю від дня народження акад. НААН, заслуж. діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014). Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2018. С. 182–184.

183. Шадріна О. В. Непересічна особистість – П.І. Гавсевич та його науково-організаційна діяльність. *Virtus. Scientifical Journal*. Монреаль, Канада: СРМ «ASF». 2018. Вип. 23. Ч. 2, квітень. С. 104–109.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій

Статті у наукових фахових та іноземних виданнях

1. Шадріна О. В. У витоки дослідження лікарських рослин. *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 11–12. С. 224–228.

2. Шадріна О. В. Становлення П. І. Гавсевича (1883–1920) як особистості та науковця (до 135-річчя від дня народження). *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2017. Вип. 21–22. С. 281–286.

3. Шадріна О. В. Наукова спадщина П.І. Гавсевича (1883–1920) в системі Товариства дослідників Волині. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2018. Вип. 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/16.pdf>

4. Шадріна О. В. Науковий доробок П.І. Гавсевича (1883–1920) та вітчизняне дослідництво з культури лікарських рослин. *Історія науки і техніки*: зб. наук. пр.; гол. ред. О. Я. Пилипчук. Київ: Вид-во ДЕТУТ, 2018. Т. 8. Вип. 1(12). С. 244–256.

5. Шадріна О. В. Непересічна особистість – П.І. Гавсевич та його науково-організаційна діяльність. *Virtus. Scientifical Journal*. Монреаль, Канада: СРМ «ASF». 2018. Вип. 23. Ч. 2, квітень. С. 104–109.

Праці апробаційного характеру

6. Шадріна О. В. П. І. Гавсевич (1879–1920) та Київський кооперативний інститут: забута сторінка економічної історії України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, Київ, 22 трав. 2014 р. НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробництва НААН, М-во аграр. політики та продовольства України, Укр. ін-т експертизи сортів рослин. Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С. 162–163.

7. Шадріна О. В. Товариство дослідників Волині у творчій спадщині П. І. Гавсевича (1879–1920). *Новини на научния прогрес – 2014*: матеріали за

X міжнародна научна практична конференція, Софія, 17–25 авг. 2014 г. Т. 1. Ікономики. Закон. Політика, Філософія, Історія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2014. С. 86–90.

8. Шадріна О. В. Формування особистості та наукових поглядів П. І. Гавсевича (1879–1920). *Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва: матеріали круглого столу*, Умань, 18 верес. 2014 р. М-во аграр. політики та продовольства України, Уман. нац. ун-т сад-ва, Нац. акад. аграр. наук України, ННСГБ НААН. Умань, 2014. С. 132–135.

9. Шадріна О. В. Лубенська дослідна станція, її робота і досягнення в галузі культури лікарських рослин. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва*. Київ, 28 трав. 2015 р. НААН, ННСГБ НААН, Полтав. держ. аграр. акад. [та ін.]. Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2015. С. 66–67.

10. Шадріна О. В. Праці П. І. Гавсевича (1883–1920) як засіб популяризації організації й розвитку вітчизняного лікарського рослинництва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XIII Всеукр. наук-практ. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утвор. у складі Мін-ва земельних справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – НААН України) та 80-річчю від дня народження акад. НААН, заслуж. діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014)*. Вінниця: ФОП «Корзун Д. Ю.», 2018. С. 182–184.

Додаток Б

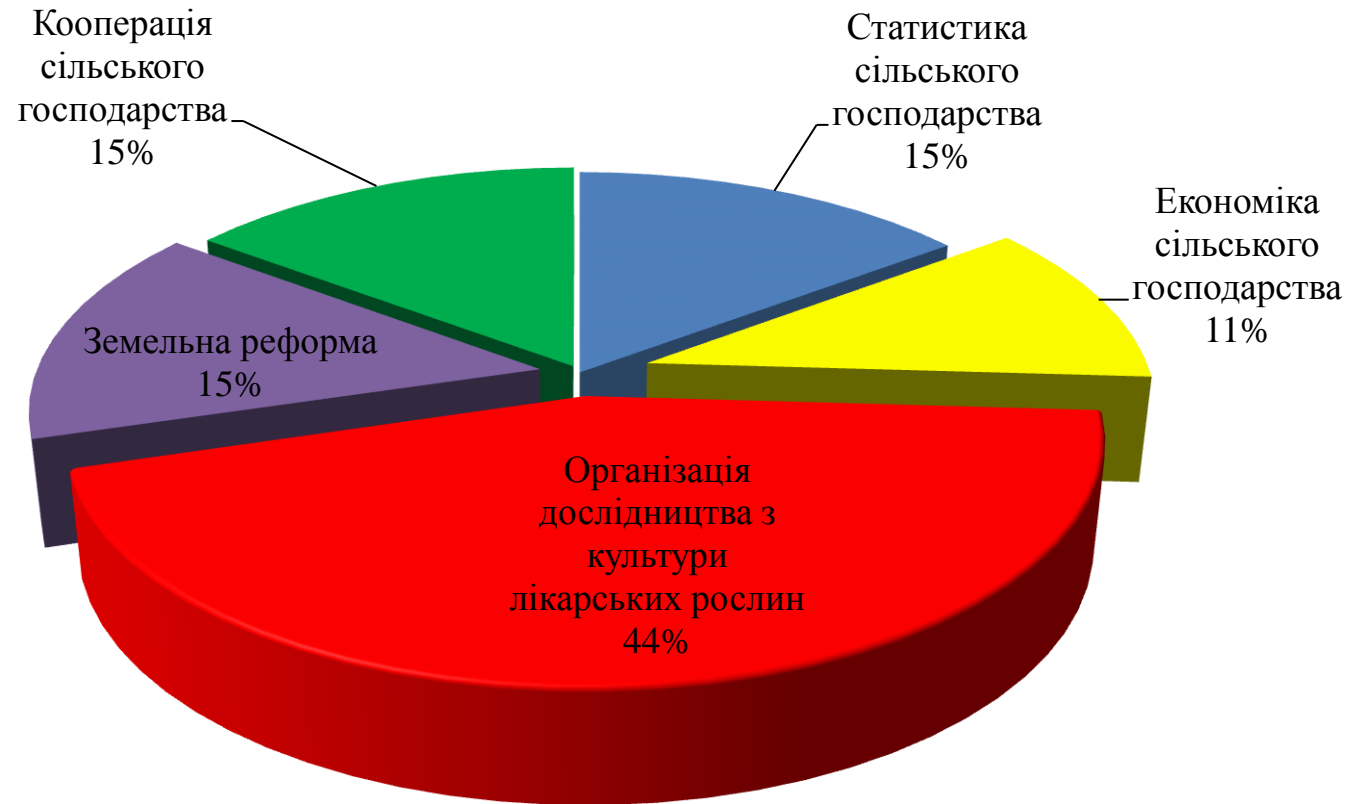
1. Петро Іванович Гавсевич

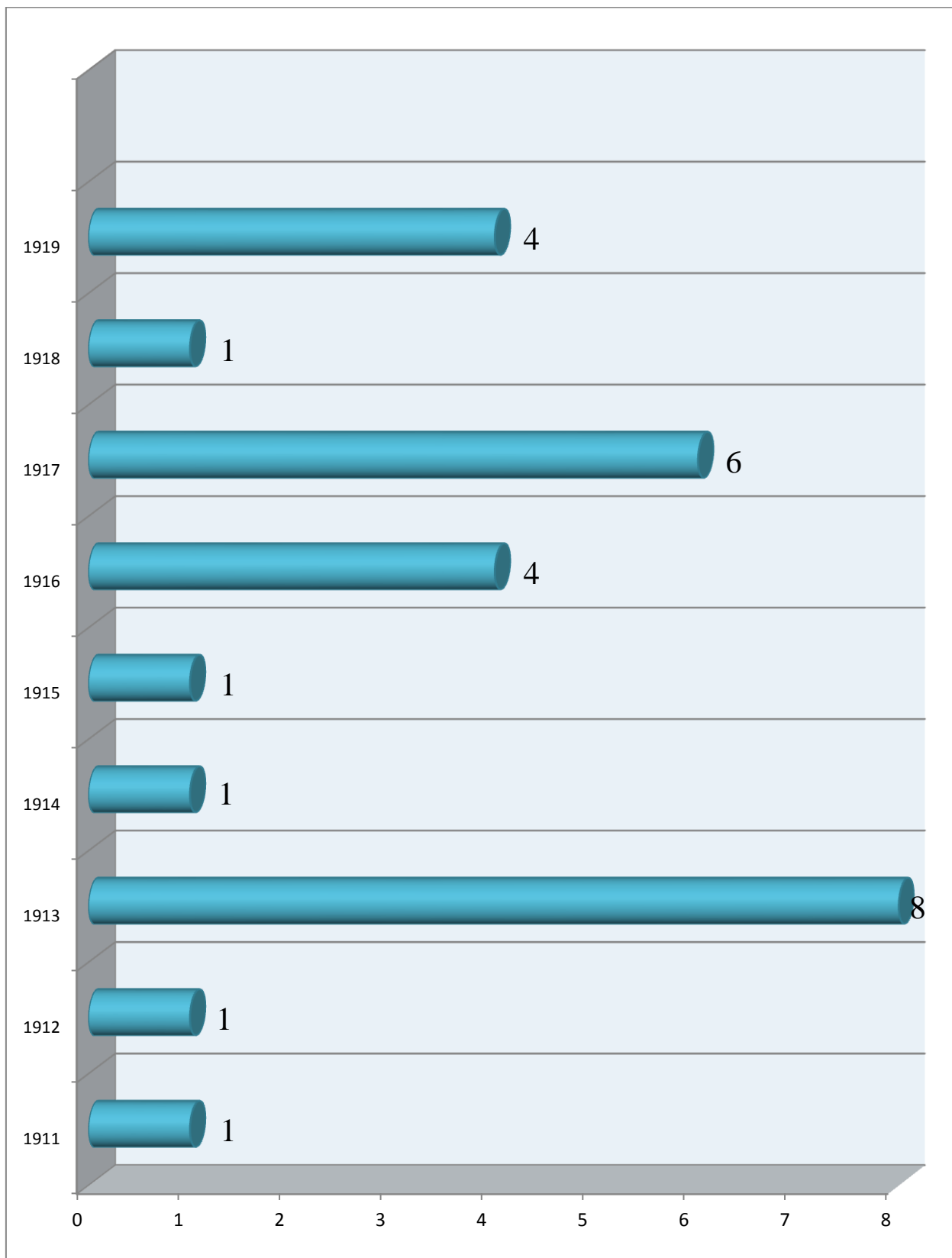
2. П.І. Гавсевич (1909 р.)

Додаток В

**Контент-аналіз наукових праць П.І. Гавсевича
за напрямками діяльності**

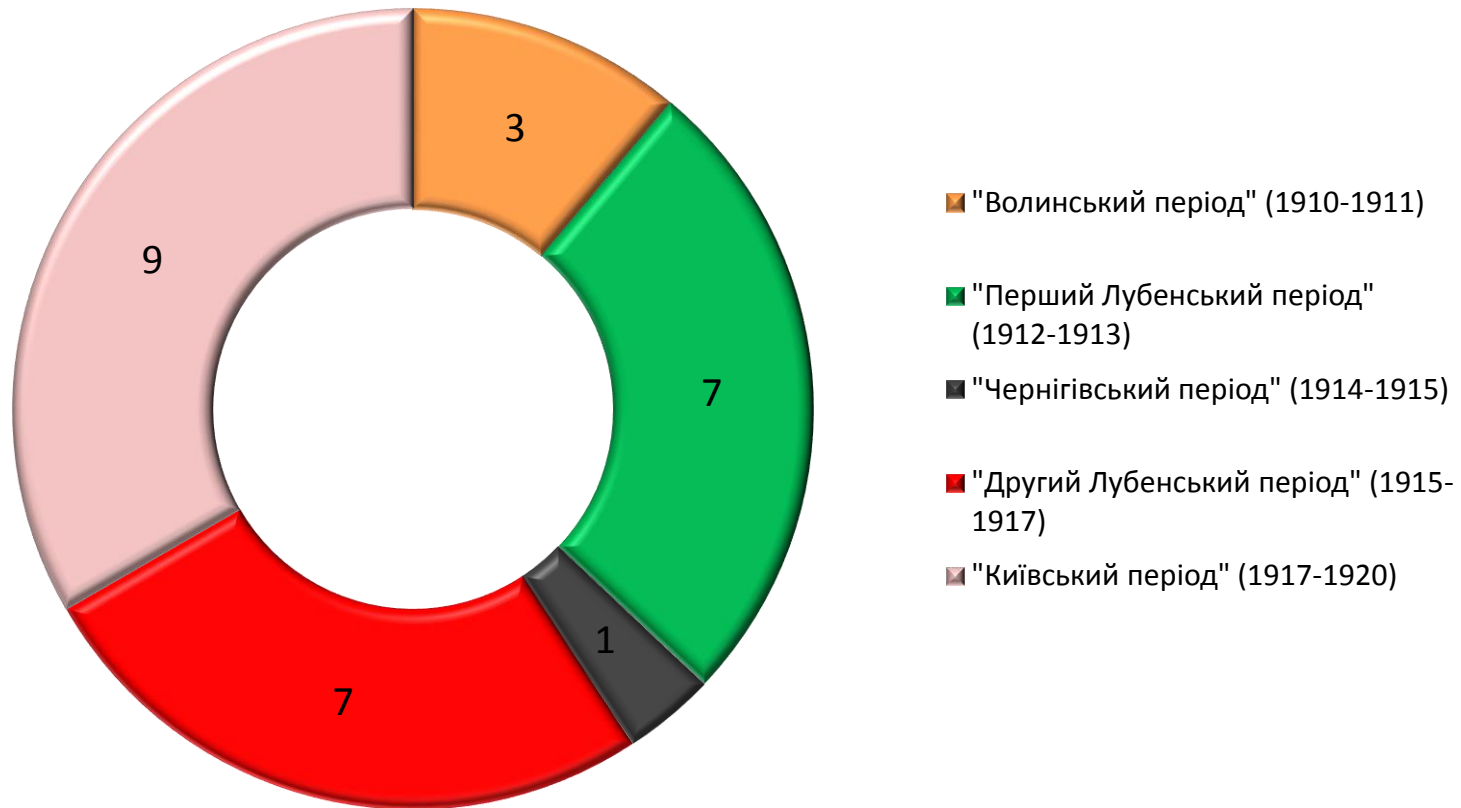

Додаток Д
**Контент-аналіз наукових і науково-популярних праць П.І. Гавсевича у
хронологічному порядку**

Додаток Е

Контент-аналіз наукових праць П.І. Гавсевича за періодами науково-організаційної діяльності

Додаток Ж

1. Дослідна станція лікарських рослин
Інституту агроекології і природокористування НААН

2. Пам'ятна дошка на головному вході ДСЛР

Додаток 3

Університет Св. Володимира, м. Київ (початок 1910-х рр.)

Додаток И

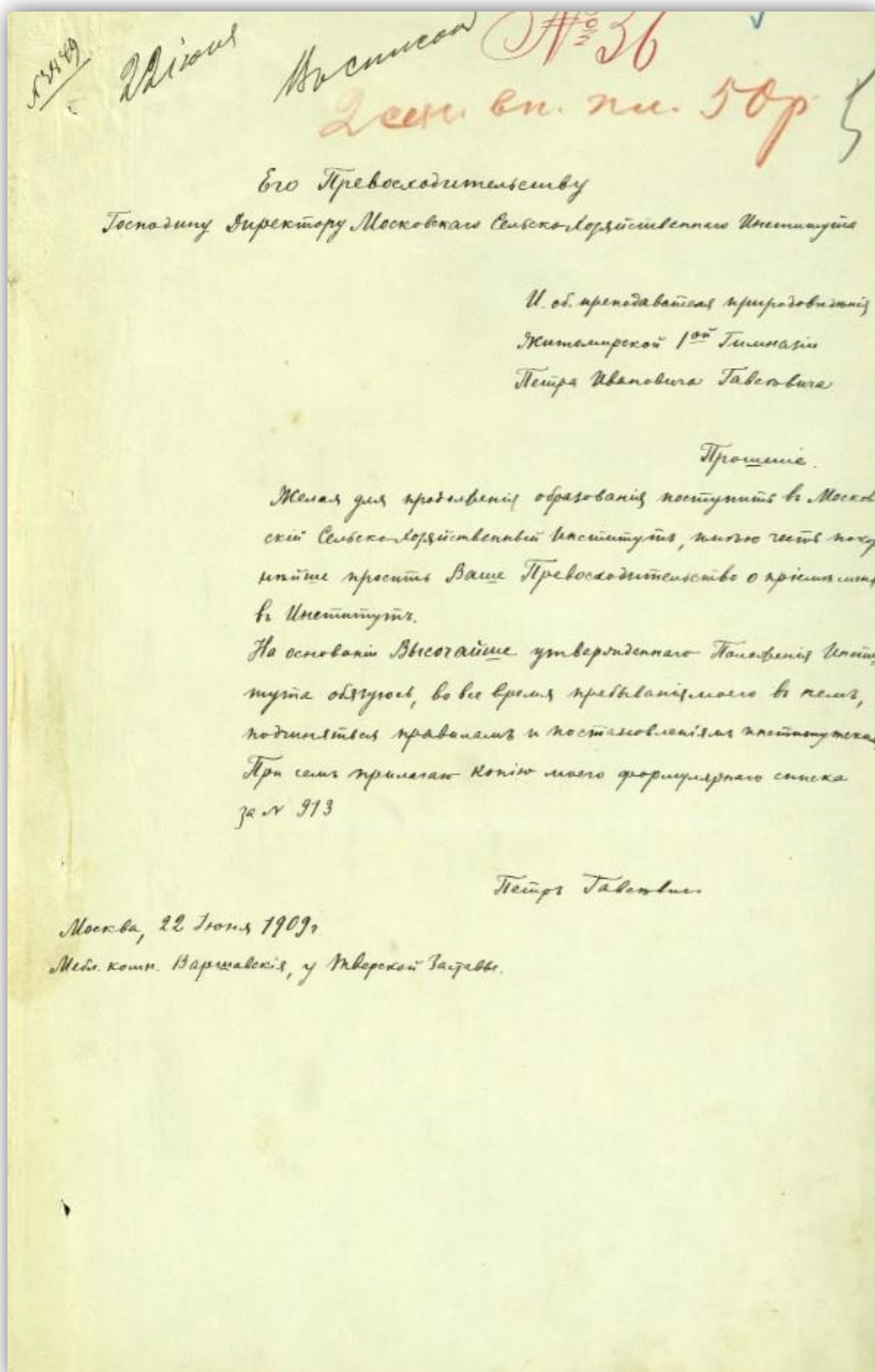

1. Олександрійське реальне училище, м. Кременчук (початок XX ст.)

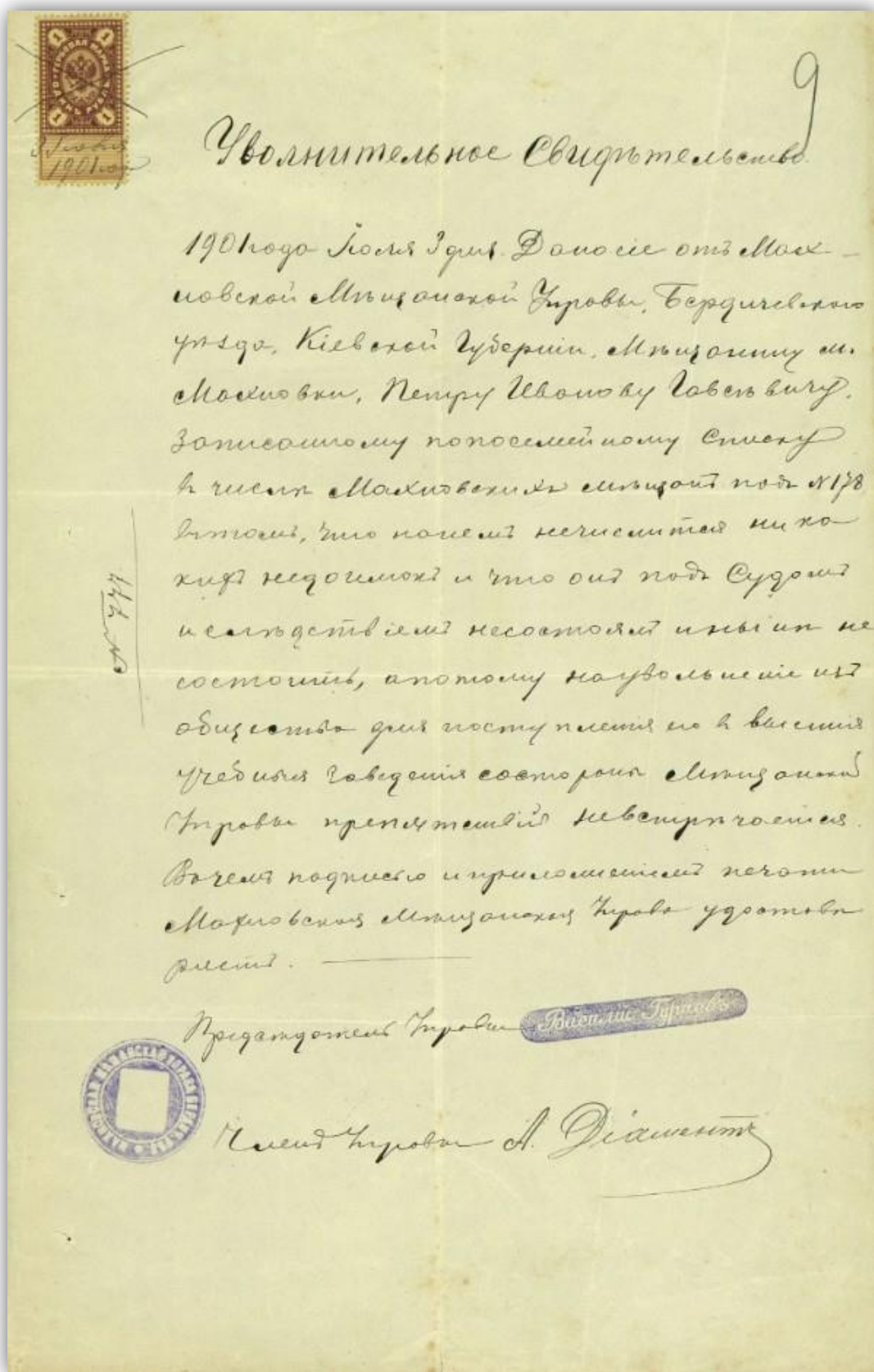
2. Корпус Першої житомирської гімназії (20-ті рр. XX ст.)

Додаток К

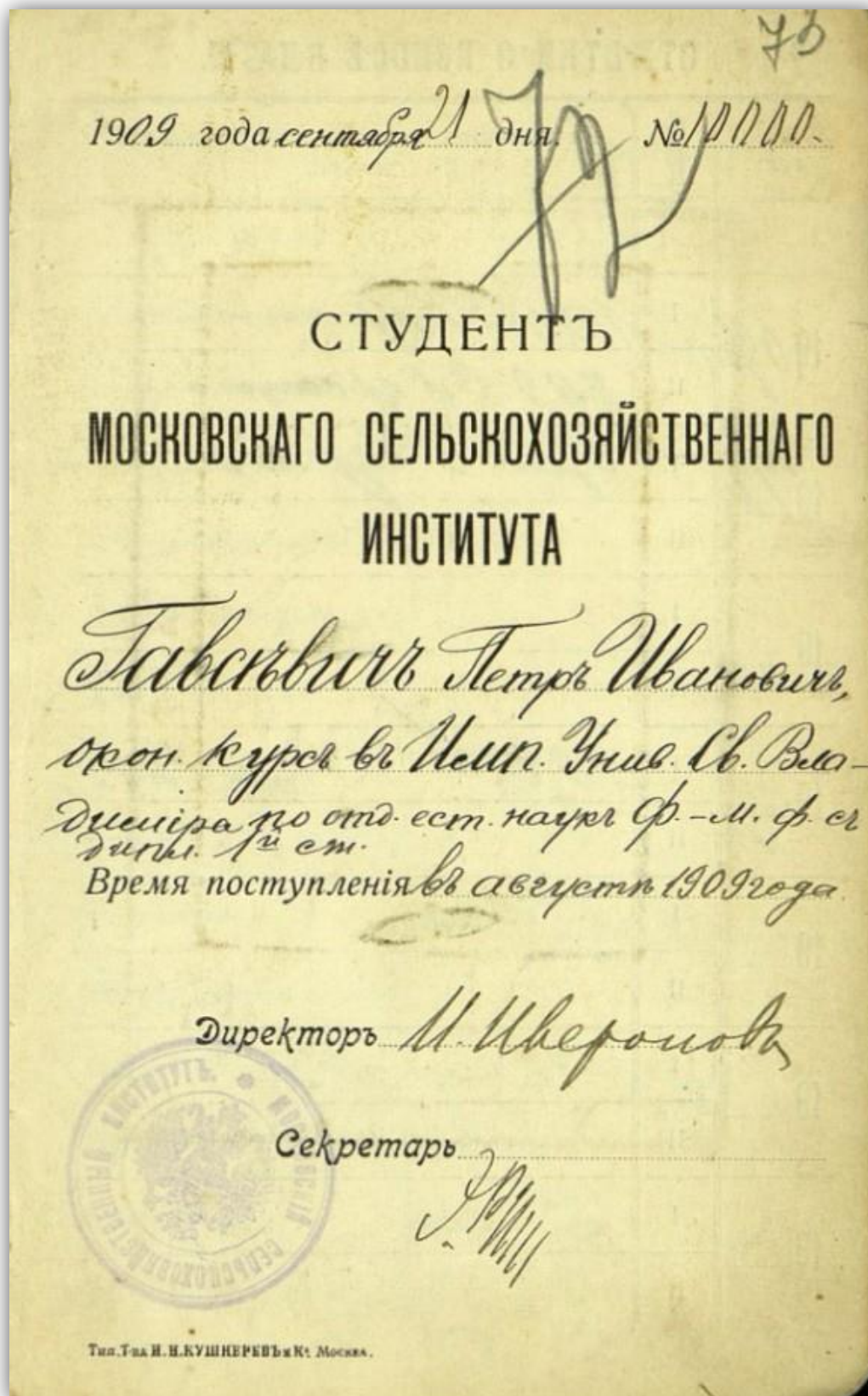
Клопотання про зарахування до лав студентства (1909 р.)

Додаток Л

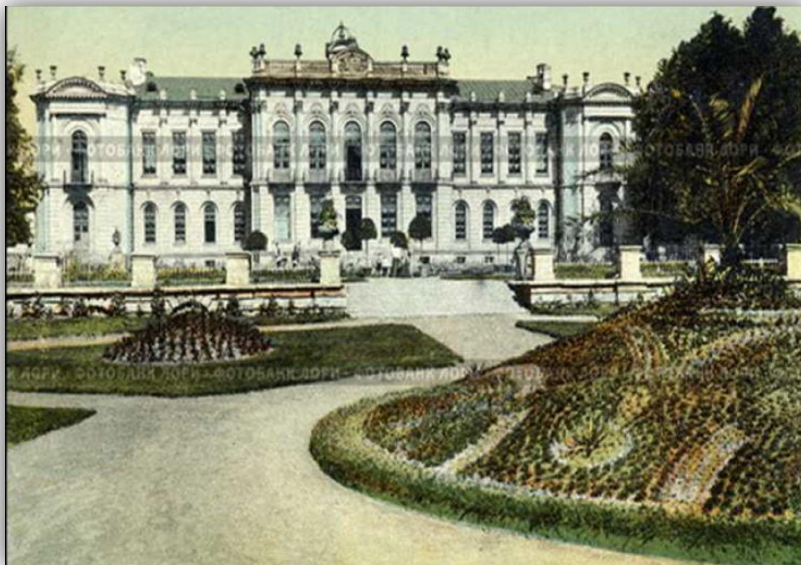
«Звільнене свідоцтво» від 3 липня 1901 р.

Додаток М

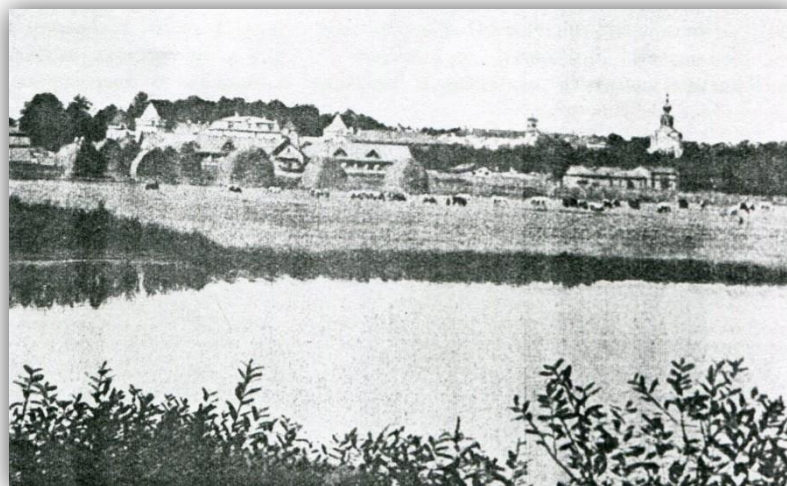

Студентська залікова книжка П.І. Гавсевича (1909 р.)

Додаток Н

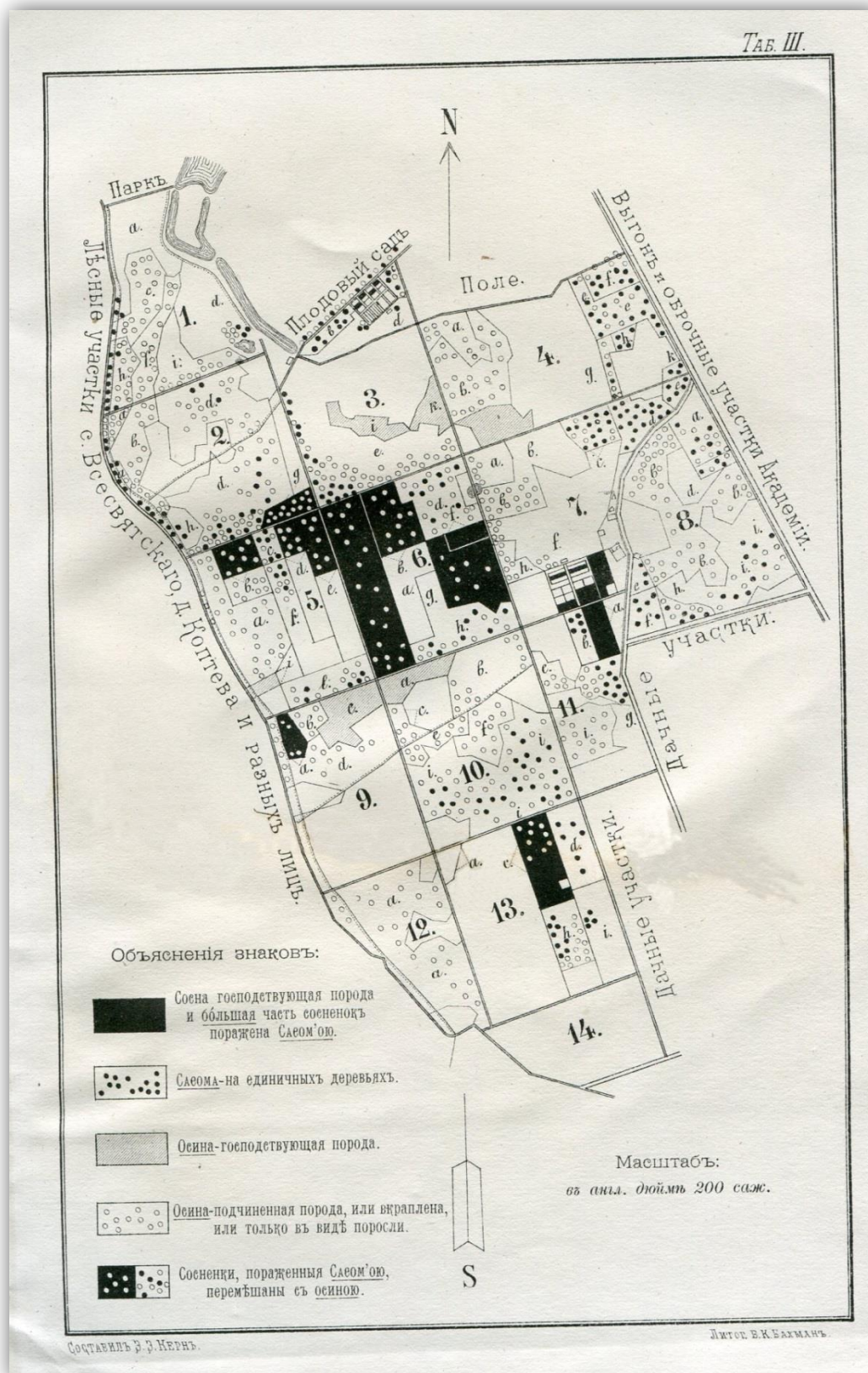

1. Головний корпус
Московського сільськогосподарського інституту

2. Петровсько-Разумовське. Загальний вигляд ферми МСГІ (1915 р.)

Додаток П

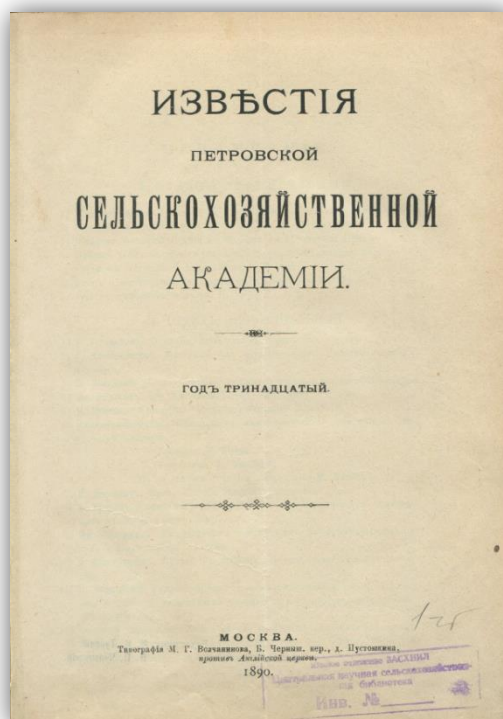

План Петровської академії із позначками території, зайнятої зеленими насадженнями (1883 р.)

Додаток Р

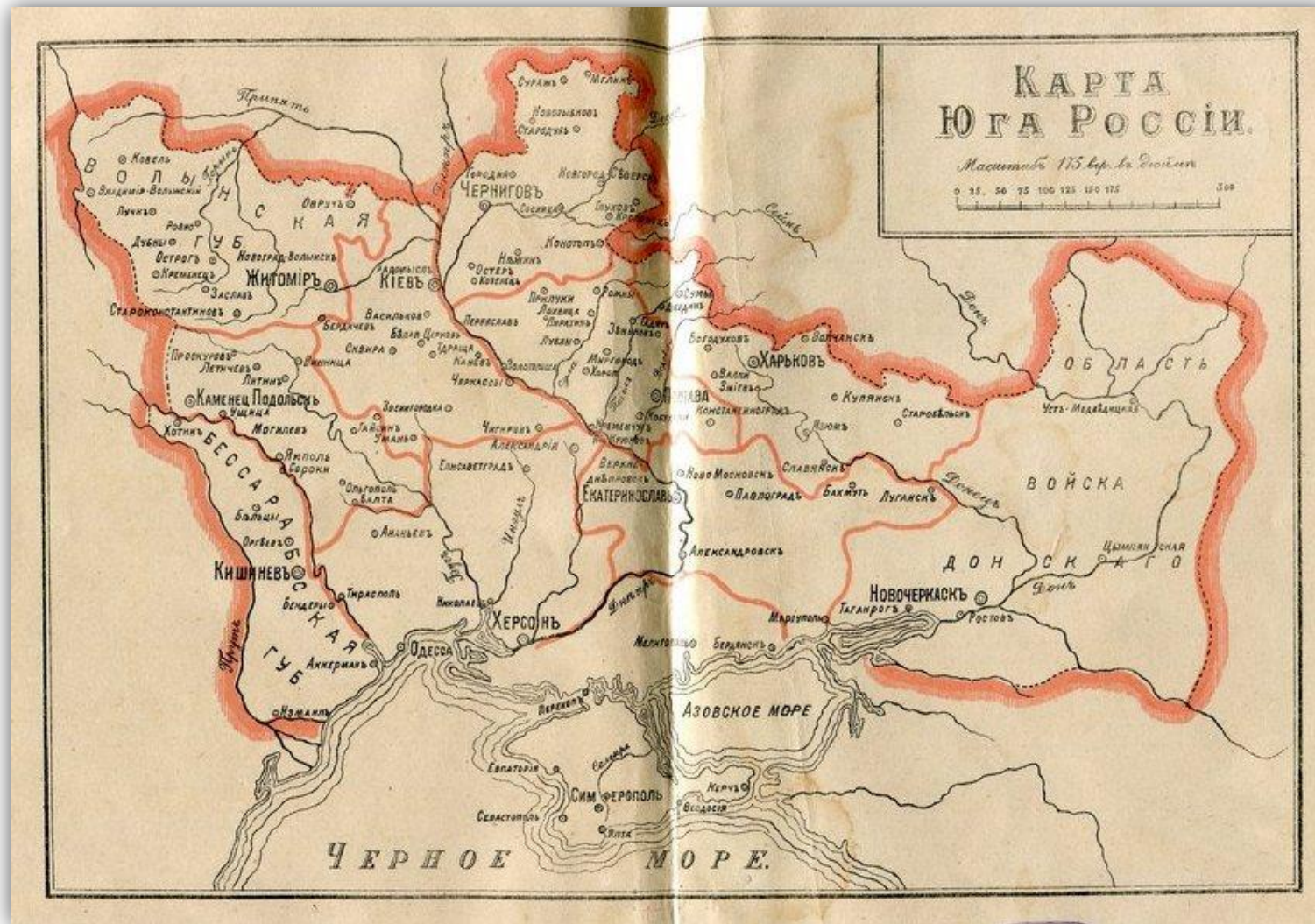

1. Титульный лист першого номера журналу
«Известия Петровской земледельческой и лесной академии» (1878 р.)

2. Титульный лист журналу
«Известия Петровской сельскохозяйственной академии» (1890 р.)

Додаток С

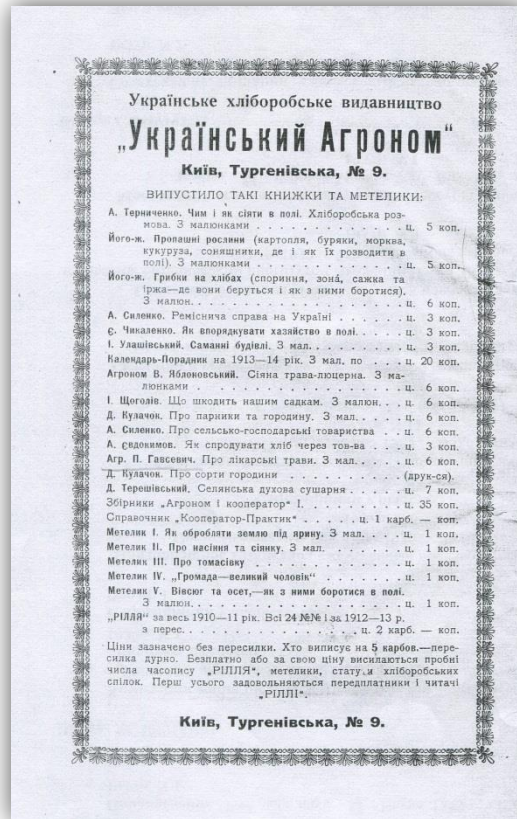
Карта українських земель, згідно із статистичним довідником «Статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства» (1909 р.)

Додаток Т

Звіт Товариства дослідників Волині (1915 р.)

Додаток У

1. Повідомлення видавництва «Український агроном»

2. Сільськогосподарський часопис «Рілля»

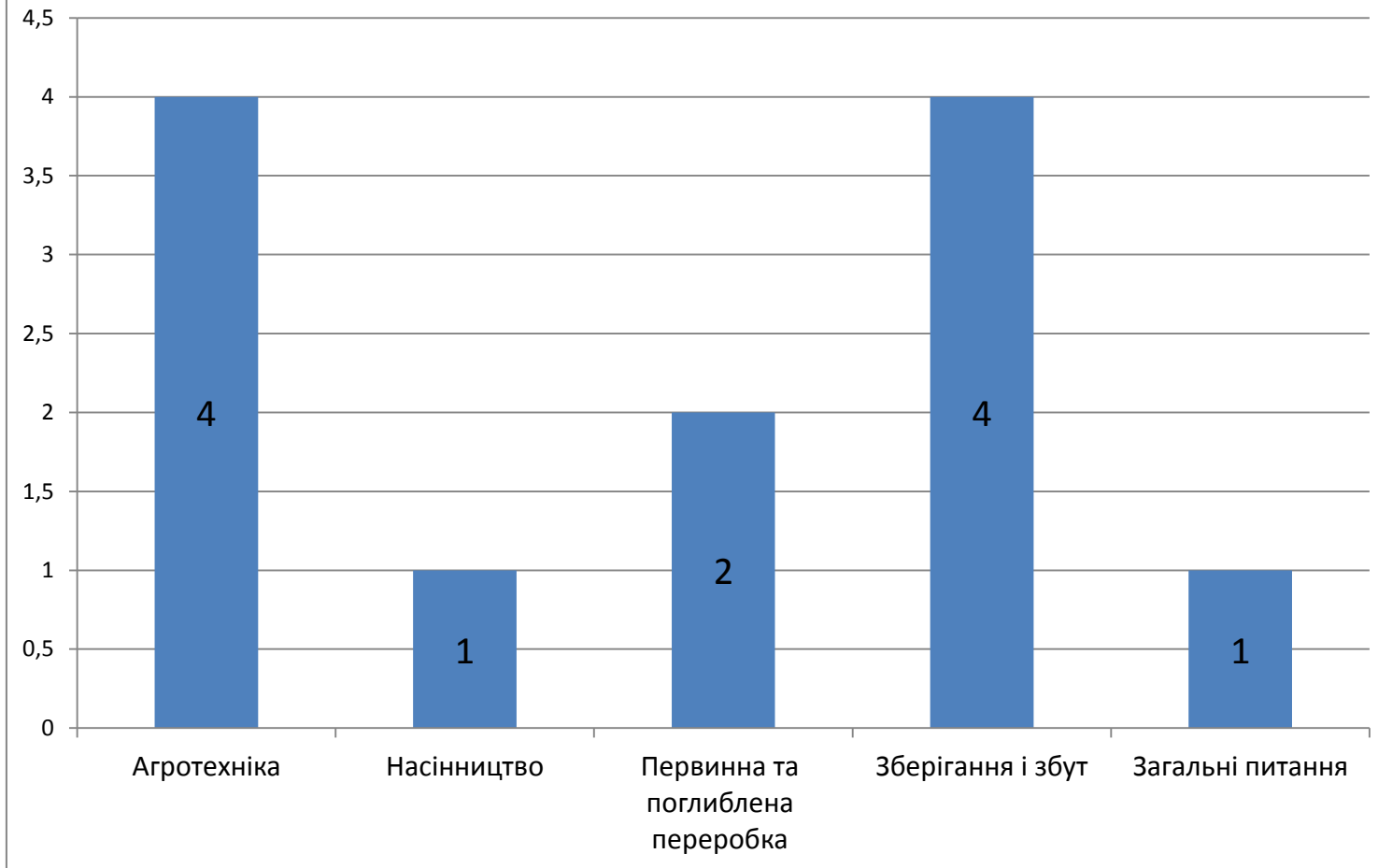
Додаток Ф

Праці П.І. Гавсевича

Додаток X

**Контент-аналіз праць П.І. Гавсевича з організації
дослідництва лікарських рослин
(1913–1917 рр.)**

Додаток Ц

Загальний план робіт з вивчення культури лікарських рослин на Лубенській дослідній станції (за Гавсевицем, 1916 р.)

Додаток Ш. 1

Повний витратний кошторис**на вивчення лікарських культур (за Гавсевичем, 1916 р.)**

Утримання дослідної плантації	6134 руб. 30 коп.
Утримання спеціаліста з лікарських рослин	3000 руб. 00 коп.
Утримання спеціаліста з насінництва (1/2 року)	1200 руб. 00 коп.
Оренда приміщення для канцелярії і музею	500 руб. 00 коп.
Утримання писаря	420 руб. 00 коп.
Канцелярські витрати	50 руб. 00 коп.
Наповнення бібліотеки	100 руб. 00 коп.
Меблі для канцелярії	95 руб. 70 коп.
Закупівля аналітичних приборів для фармацевтичної лабораторії (або оплата аналізів в чужій лабораторії)	500 руб. 00 коп.
Перегонні куби	100 руб.
Перколятори	25 руб.
Вакуум	100 руб. 500 руб.
Посуд, бюретки, реактивний інвентар	100 руб.
Купівля реактивів	100 руб.
Встановлення і меблювання	75 руб.
Всього витратний кошторис	12000 руб. 00 коп.

Прибутковий кошторис

Припущено отримати від плантації	1000 руб. 00 коп.
150 пуд. овес×70 к. =	105 руб. 00 коп.
300 пуд. соломи×5 к. =	15 руб. 00 коп.
60 пуд. м'ятного листу× 6 р.=	360 руб. 00 коп.
20 пуд. ромашки×16 р.=	320 руб. 00 коп.
200 конських днів×1=	200 руб. 00 коп.
Всього	1000 руб. 00 коп.
Запитується допомога від Губернського земства	1700 руб. 00 коп.
Запитується допомога від Департаменту землеробства	9300 руб. 00 коп.
Всього	12000 руб. 00 коп.

**I. Повний список лікарських рослин, досліджуваних
на Лубенській дослідній станції (за Гавсевичем, 1916 р.)**

I група: Рослини, визнані	Рослини, які вже культивуються	Дикорослі трави	Рослини, які необхідно акліматизувати
важливими і необхідними у даний час	1. М'ята перцева (<i>Mentha piperita L.</i>); 2. Ромашка лікарська (<i>Marticaria chamomilla L.</i>); 3. Фенхель лікарський (<i>Foeniculum officinale L.</i>)	4. Блекота чорна (<i>Hyoscyamus niger L.</i>)	5. <i>Hydrastis Canadensis L.</i> ; 6. Китятки (<i>Polygala senaga L.</i>); 7. Тирлич жовтий (<i>Gentiana lutea L.</i>); 8. Беладонна звичайна (<i>Atropa Belladonna L.</i>)
II група: Рослини, важливі і необхідні в медицині	—	1. Алтея лікарська (<i>Althaea officinalis L.</i>); 2. Валеріана лікарська (<i>Valeriana officinalis L.</i>); 3. Горицвіт весняний (<i>Adonis vernalis L.</i>); 4. Бобівник трилистий (<i>Menyanthes trifoliata L.</i>); 5. Полин гіркий (<i>Artemisia absinthium L.</i>); 6. Конвалія звичайна (<i>Convallaria majalis L.</i>)	7. Ревінь лікарський (<i>Rheum officinale Baill.</i>); 8. Солодка гола (<i>Glycyrrhiza glabra L.</i>); 9. Наперстянка пурпурова (<i>Digitalis purpurea L.</i>)

Продовження додатка Ш. 3

<p>III група: Рослини, що мають суттєве значення в медицині і важливі на даний час</p>	<p>1. Бедринець анісовий (<i>Pimpinella Anisum L.</i>)</p>	<p>2. <i>Erythraea entaurium</i>; 3. Дудник лікарський (<i>Angelica officinalis L.</i>); 4. Череда трироздільна (<i>Bidens tripartita L.</i>); 5. Деревій (<i>Achillea millefolium L.</i>); 6. Ріжки (<i>Claviceps purpurea Tull.</i>); 7. Плаун булавовидний (<i>Lycopodium clavatum L.</i>)</p>	<p>8. Мак снотворний (<i>Papaver somniferum L.</i>); 9. Арніка гірська (<i>Arnica Montana L.</i>); 10. Півники німецькі (<i>Iris germanica L.</i>)</p>
<p>IV група: Рослини, що застосовуються у медицині, і які потрібно рекомендувати до збирання і культури</p>	<p>1. Шавлія лікарська (<i>Salvia officinalis L.</i>); 2. Меліса лікарська (<i>Melissa officinalis L.</i>); 3. Материнка (<i>Origanum majorana L.</i>); 4. Півонія лікарська (<i>Paeonia officinalis L.</i>); 5. Кмин звичайний (<i>Carum Carvi L.</i>); 6. Гірчиця чорна (<i>Brassica nigra L.</i>)</p>	<p>7. Підбіл звичайний (<i>Tussilago Farfara L.</i>); 8. Дивина ведмежа (<i>Verbascum Thapsus L.</i>) 9. Черемиця біла (<i>Veratrum album L.</i>) 10. <i>Aspidium filixmas. Sw.</i>; 11. Буркун лікарський (<i>Melilotus officinalis L.</i>); 12. Кульбаба лікарська (<i>Taraxacum officinale L.</i>); 13. Чебрець звичайний (<i>Thymus vulgaris L.</i>);</p>	<p>19. Аконіт (<i>Aconitum Napellus L.</i>); 20. Рицина звичайна (<i>Ricinus communis L.</i>); 21. Крушина (<i>Rhamnus Purschiana L.</i>); 22. Розмарин лікарський (<i>Rosmarinus officinalis L.</i>)</p>

		<p>14. Фіалка триколірна (<i>Viola tricolor L.</i>);</p> <p>15. Любисток лікарський (<i>Levisticum officinale L.</i>);</p> <p>16. Мильнянка лікарська (<i>Saponaria officinalis L.</i>);</p> <p>17. Аїр тростиновий (<i>Acorus calamus L.</i>);</p> <p>18. Мучниця звичайна (<i>Arctostaphylos uva ursi L.</i>)</p>	
<p>V група: Рослини, що мають вторинне медичне значення, але у даний час недостатньо збирані</p>	<p>1. Горіх волоський (<i>Juglans Regia L.</i>);</p> <p>2. Перець стручковий однорічний (<i>Capsicum annuum L.</i>);</p> <p>3. Малина (<i>Rubus Idaeus L.</i>)</p>	<p>4. Сосна звичайна (<i>Pinus silvestris L.</i>);</p> <p>5. Береза пухнаста (<i>Betula alba L.</i>);</p> <p>6. Дуб звичайний (<i>Quercus pedunculata L.</i>);</p> <p>7. Крушина ламка (<i>Rhamnus frangula L.</i>);</p> <p>8. Липа (<i>Tilia parvifolia L.</i>);</p> <p>9. Суниця лісова (<i>Fragaria vesca L.</i>);</p> <p>10. Болиголов плямистий (<i>Conium maculatum L.</i>);</p> <p>11. Дурман звичайний (<i>Datura stramonium L.</i>)</p>	—

II. Список першочергового дослідження лікарських рослин

(за Гавсевичем, 1916 р.)

а. Рослини, які вже культивуються	б. Дикорослі трави	в. Рослини, які необхідно акліматизувати
1. М'ята перцева (<i>Mentha piperita L.</i>); 2. Ромашка лікарська (<i>Marticaria chamomilla L.</i>); 3. Фенхель лікарський (<i>Foeniculum officinale L.</i>); 4. Шавлія лікарська (<i>Salvia officinalis L.</i>); 5. Бедринець (<i>Pimpinella Anisum L.</i>)	6. Валеріана лікарська (<i>Valeriana officinalis L.</i>); 7. Горицвіт весняний (<i>Adonis vernalis L.</i>); 8. Блекота чорна (<i>Hyosciamus niger L.</i>)	9. <i>Hydrastis Canadensis L.</i> ; 10. Китятки (<i>Polygala senaga L.</i>); 11. Беладонна звичайна (<i>Atropa Belladonna L.</i>); 12. Ревінь лікарський (<i>Rheum officinale Baill.</i>); 13. Наперстянка пурпурова (<i>Digitalis purpurea L.</i>); 14. Мак снотворний (<i>Papaver somniferum L.</i>)